

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Csukovits Enikő

Felelős szerkesztő:
Kulcsár Beáta

Szerkesztőség:
Bácsyati Dániel, Bartha Ákos, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Kiadó, szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
158. évfolyam (2024) 3. szám

Szerkesztőbizottság:

A. Sajti Enikő, Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, G. Etényi Nóra,
Hermann Róbert, Horn Ildikó, Klaniczay Gábor, Kövér György, Krász Lilla, Lévai Csaba,
Molnár Antal, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila, Rainer M. János, Szakály Sándor,
Varga Zsuzsanna, Veszprémy László, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (Egyesült Királyság),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Teszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:
Horváth-Papp Zita

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu
ISSN 0039-8098

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Kertész Balázs</i> : Székesfehérvár középkori történetének néhány kérdéséről	417
<i>Szász Hunor</i> : Adatok a 18. századi székely székek igazságszolgáltatási intézményeinek történetéhez. Csíkszék esete 1708–1780 között	447
<i>Czinege Szilvia</i> : Apponyi György 1872-es kísérlete egy katolikus konzervatív párt alapítására	471
<i>Ordasi Ágnes</i> : A fiumei elitcsoportok és a bosnyák vasúti összeköttetés dilemmái a dualizmus korában	503
<i>Hegedüs Gyula</i> : Befogadás és integráció. Az 1956-os magyar menekültek az Egyesült Királyságban	537
<i>Bartha Ákos</i> : Magyarország (újra)felfedezése. Egy szociográfiai sorozat indulása a Kádár-korszakban	557

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Nógrády Árpád</i> : Sáros vármegye – Comitatus Sarosiensis (<i>Lakatos Bálint</i>)	585
<i>C. Tóth Norbert – Németh Péter</i> : Várjobbágyokból nemesek. A Megyeriek és Rádiak küzdelme a nemesi létért (<i>Gulyás László Szabolcs</i>)	588
<i>Szeghy-Gayer Veronika</i> : Tost László, Kassa polgármestere (<i>Czáboczkó Szabolcs</i>)	590
<i>Bencsik Péter</i> : Demarkációs vonaltól államhatárig. A határ menti társadalom és konfliktusai az 1920-as években (<i>Nagy Adrienn</i>)	593
<i>Kecskés D. Gusztáv – Scheibner Tamás</i> (szerk.): Egy világraszóló történet. Az 1956-os magyar menekültválság kézikönyve (<i>Sziűts István Gergely</i>)	596
<i>Barta Róbert</i> : A magyarság vonzásában. Válogatás Carlile Aylmer Macartney írásaiból és beszédeiből (<i>Peterecz Zoltán</i>)	598

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	601
-----------------------------	-----

Kertész Balázs

SZÉKESFEHÉRVÁR KÖZÉPKORI TÖRTÉNETÉNEK NÉHÁNY KÉRDÉSÉRŐL

A jelen tanulmány négy, részben egymáshoz is kapcsolódó fejezetből áll: az első a fehérvári bazilika titulussal foglalkozik, a második I. (Szent) István király augusztus 15-i ünnepének, azaz a haláláról történő megemlékezésnek az eredetét kutatja, a harmadik a Szent István király augusztus 20-i ünnepéhez kapcsolódó éves vásár kialakulásának a problémáját járja körül, míg a negyedik fejezet arra a kérdésre keresi a választ, hogy a Szent Ilona-napi sokadalom a szent melyik ünnepnapjához kapcsolódott.

A fehérvári bazilika titulusa

A középkori Magyarországon a legtöbb templomot Szűz Máriának szentelték,¹ azt azonban csak ritkán lehet megállapítani, hogy melyik Mária-ünnep volt a templom címe, s így azt is, hogy mely napon került sor a titulus ünnepére.² Arról, hogy az I. István király által alapított fehérvári bazilikát is a Boldogságos Szűznek dedikálták, rengeteg adat tanúskodik,³ a pontos titulust illetően pedig az a megállapítás rögzült a szakirodalomban, hogy az épületet Szűz Mária mennybevétele (*Assumptio Beatae Mariae Virginis*) ünnepének – azaz Nagyboldogasszonynak (augusztus 15.) – a tiszteletére szentelték. Ennek ellenére a cím kérdését érdemes megvizsgálni.⁴

A bazilika történetével – vagy azzal is – foglalkozó legfontosabb munkák döntő többsége egészen az 1970-es évekig nem is érintette azt a kérdést, hogy

¹ *Kovács Béla*: Magyarország középkori patrocíniumai. In: *Agria* 25–26. Szerk. Bodó Sándor – Petercsák Tivadar. Eger 1990. 411., 415.; *Mező András*: Patrocíniumok a középkori Magyarországon. (METEM Könyvek 40.) Bp. 2003. 397–480. A pécsi egyházmegyéhez lásd *K. Németh András*: Egyházias helyek, patrocíniumok. In: *A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543)*. Szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümei József. Pécs 2009. 275–276.

² *Mező András*: A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század). (METEM Könyvek 15.) Bp. 1996. 211.; *K. Németh A.*: Egyházias helyek i. m. 276. A templomcímhez lásd *Fedeles Tamás*: 'templomcím'. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon, középkor és korai újkor I–XIII*. Főszerk. Kőszeghy Péter. Szerk. Tamás Zsuzsanna. Bp. 2003–2012. XI. 453–455.

³ Lásd pl. a Mező András által felsorolt forrásokat. – *Mező A.*: Patrocíniumok i. m. 464–465.

⁴ A Szűz Mária-tisztelet korai magyarországi történetének a kérdésköréhez lásd *Waczulik Margit*: Szűz Mária tisztelete kereszténységünk első századában. In: *Regnum. Egyháztörténeti évkönyv 1938–1939*. Bp. D. n. 59–74.; *Kühár Flóris*: Mária-tiszteletünk a XI. és XII. század hazai liturgiájában. (A Szent István Akadémia Hittudomány-Bölcséleti Osztályának közleményei III/3.) Bp. 1939; *Érszegi Géza*: Ég és föld királynője, Mária. In: *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére*. Szerk. Draskóczy István. Bp. 1994. 35–45.

melyik Mária-ünnep tiszteletére dedikálták a templomot. A szerzők többnyire megelégedtek annak a rögzítésével, hogy a bazilikát Szűz Máriának szentelték.⁵ A pontos titulusra csupán néhány szerző tért ki. Az 1777-ben létrehozott székesfehérvári egyházmegye centenáriuma írt, 1877-ben megjelent emlékkönyv szerint István király „a boldogságos Szűz Mária mennybevitelének tiszteletére” építtette a bazilikát, a megállapításhoz azonban nem tartozik hivatkozás, így az olvasó nem tudja meg, hogy a kijelentés milyen forráson – vagy esetleg hagyományon – alapszik.⁶ A szerzők a címre utaló „Nagyboldogasszony temploma”, „Nagyboldogasszony basilikája” megnevezéseket is alkalmazták.⁷ Gábor Gyulának a Szent István-napi ünnep történetéről írt, 1927-ben megjelent értekezésében azt olvashatjuk, hogy István Nagyboldogasszony tiszteletére kezdte meg a bazilika építését, de az állításhoz itt sem kapcsolódik jegyzet.⁸ Polgár Iván a templom történetét összefoglaló, 1936-ban kiadott munkájában szintén nem indokolta meg azt a megállapítást, amely szerint a „bazilikának hivatalos címe: Nagyboldogasszony temploma”.⁹ Ugyancsak hivatkozás nélkül jelentette ki Karsai Géza az 1938-ban megjelent Szent István-emlékkönyvben, hogy István Fehérváron „Nagyboldogasszony tisztt. székesegyházat és prépostságot alapított”.¹⁰

⁵ Pl. *Michael Szvörényi*: *Historiae ecclesiasticae regni Hungariae amoenitates I–VI*. Jaurini 1795–1796. Fasciculus V. 7–87.; Székes Fejérvári fő templom. Hazai Tudósítások 1806. 234–235.; *Szvörényi József*: Székesfejérvár. Új Magyar Múzeum 1. (1850–1851) 416–427.; *Csapó Kálmán*: Székes-Fehérvár története. Székesfehérvár 1861; *Henszlmann Imre*: A székesfehérvári ásatások eredménye. Pest 1864; *Joannes Pauer*: *Vestigia historica basilicae Alba-Regal. B. M. Virg. a S. Stephano rege conditae; item capellae custodiatu S. Annae. Albae-Regiae* 1866; *Üő*: *Historia dioecesis Alba-Regalensis ab erecta sede episcopali, 1777–1877. Albae-Regiae 1877*; *Reissenberger Lajos – Henszlmann Imre*: A nagyszebeni és a székesfehérvári régi templom. Bp. 1883. 55–85.; *Károly János*: Fejér vármegye története I–V. Székesfejérvár 1896–1904. II. 57–99.; *Forster Gyula*: Székesfehérvár koronázó temploma. In: III. Béla magyar király emlékezete. Szerk. Forster Gyula. Bp. 1900. 1–17.; *Lauschmann Gyula*: Székesfehérvár története I. A honfoglalástól a török kiűzéséig, 895–1688. (Közlemények Székesfehérvár város történetéből) Székesfehérvár 1993; *Sebestyén József*: A székesfehérvári prépostság és káptalan egyházi kiváltságai. Századok 59. (1925) 376–395., 60. (1926) 462–497.; *Dercsényi Dezső*: A székesfehérvári királyi bazilika. Bp. 1943; *Bónis György*: Székesfehérvár, az Árpádház székhelye. In: Székesfehérvár évszázadai 1. Az államalapítás kora. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár 1967. 49–61.; *Kralovánszky Alán*: A székesfehérvári királyi bazilika alapításának és István királlyá koronázásának kérdéséhez. Fejér megyei Szemle 4. (1967) 48–54.; *Üő*: A székesfehérvári királyi bazilika alapításának kérdéséhez. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1966–67. Szerk. Bálint Alajos. Szeged 1968. II. 121–125. Balogh Jolán a Mátyás-kori udvari művészetről írt munkájában sok, a fehérvári bazilikára vonatkozó adatot összegyűjtött, de ezek közül egyik sem utal a templom pontos címére. – *Balogh Jolán*: A művészet Mátyás király udvarában I–II. Bp. 1966. I. 179–189.

⁶ *Károly János – Nyirák Sándor*: Emlékkönyv a székesfehérvári püspöki megye százados ünnepére. Székesfehérvár 1877. 76.

⁷ *Károly J.* – *Nyirák S.*: Emlékkönyv i. m. 18., 75., 123.

⁸ *Gábor Gyula*: A Szent István-napi ünnep története. Bp. [1927.] 22.

⁹ *Polgár Iván*: A székesfehérvári bazilika múltja. Székesfehérvár 1936. 12.

¹⁰ *Karsai Géza*: Szent István király tisztelete. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–III. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938. III. 238.

Az épületnek ugyanakkor szórványosan olyan megnevezései is felbukkannak a publikációkban, amelyek arra engednek következtetni, hogy a megnevezés használója a templomcímeket is jelezni kívánta, jóllehet a titulus kérdését egyébként nem érintette. Már 1818-ban találkozunk a *Tudományos Gyűjtemény* egy név nélkül megjelent írásában a „Nagy Aszszony temploma” elnevezéssel, amelyben a „Nagy Aszszony” kifejezést a szerző a tanulmány több helyéből kikövetkeztethetően Nagyboldogasszony jelölésére használta.¹¹ Emellett – a feljebb említett példákon kívül – további írásokban is olvashatjuk a „Nagyboldogasszony-templom”, „Nagyboldogasszony bazilikája” elnevezéseket.¹²

Az 1970-es évektől kezdve látványosan megnőtt azoknak a – különböző szakterületeket képviselő – kutatóknak a száma, akik valamilyen formában érintették a cím kérdését, és tudomásom szerint az 1970-es években jelentek meg az első olyan publikációk is, amelyek a titulusra vonatkozó állásfoglalást már írott forrással is kapcsolatba hozták.

Elsőként Deér Józsefnek az Aachen és Fehérvár közötti párhuzamokat tárgyaló, a későbbi kutatásra nagy hatást gyakorló tanulmányát kell megemlíteni, amely 1971-ben németül és rövidebb formában magyarul is megjelent.¹³ A szerző a fehérvári törvénynapokkal kapcsolatban a következőképpen fogalmazott: „Már Szent István itt [tudniillik Fehérváron] gyűjtötte maga köré évenként Nagyboldogasszony napján, vagyis királyi bazilikája patrónájának ünnepén a püspököket és apátokat, de bizonyára az udvari méltóságokat és ispánokat is, hogy velük zsinatokat tartson és törvényt üljön.”¹⁴ Az állítás alátámasztására Szent Gellért *Nagyobb legendájának* a következő passzusára hivatkozott: „Történt pedig, hogy midőn Szent István király Fehérvárra érkezett a Boldogságos Szűz évenkénti ünnepének megülésére, az akkori szokás szerint egybehívták az apátokat és a püspököket, hogy e szent ünnepet együtt töltsék ott el.”¹⁵ Ezt

¹¹ [Fejér György]: Régi Székes Fejérvárról Jegyzetek. *Tudományos Gyűjtemény* 2. (1818) 6. köt. 40–41., 47., 49., 51.

¹² Pl. ss: A királyi kazula. Székesfehérvári Szemle 1. (1931) 4. sz. 3.; *Dormúth Árpád*: Szent István emléke a Múzeumegyesületben. Székesfehérvári Szemle 8. (1938) 1., 3.

¹³ *Josef Deér*: Aachen und die Herrschersitze der Arpaden. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 79. (1971) 1–56. (Újraközölve: In: *Byzanz und das abendländische Herrschertum. Ausgewählte Aufsätze von Josef Deér*. Hrsg. v. Peter Classen. [Vorträge und Forschungen 29.] Sigmaringen 1977. 372–423. [A továbbiakban az utóbbi kiadás oldalszámaira hivatkozom.]); *Deér József*: Szent István székhelye. Székesfehérvár és Aachen. *Katolikus Szemle* 23. (1971) 1–18.

¹⁴ *Deér J.*: Szent István székhelye i. m. 8. A német nyelvű változat vonatkozó részlete: „Schon Stephan der Heilige ließ jährlich zu Mariä Himmelfahrt (15. August), d. h. am Feste der Patronin seiner Königsbasilika, die Bischöfe und Äbte, aber wohl auch die Hofwürden und die *comites* um sich versammeln, um mit ihnen Synoden abzuhalten und zu Gericht zu sitzen.” – *Deér, J.*: Aachen i. m. 387.

¹⁵ Szent Gellért püspök nagyobbik legendája. Ford., bev., jegyz. Almási Tibor. In: *Az államalapítás korának írott forrásai. Előszó, vál., szerk. Kristó Gyula.* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged 1999. (a továbbiakban: ÁKÍF) 409. A latin eredeti: *Legenda Sancti Gerhardi episcopi. Praefatus*

a legendarészletet – Deér Józsefhez hasonlóan – más szakemberek is a fehérvári törvényt napok kialakulásának a problémájával kapcsolatban idézték,¹⁶ a témám szempontjából azonban a kérdés az, hogy a szóban forgó szöveg kapcsolatba hozható-e a templomcímével. Mint látható, az idézet a bazilikáról nem tesz említést, és a Mária-ünnepet sem határozza meg. Az már szakmai – és minden bizonynyal helyes – megállapítás, hogy a szövegben Mária mennybevételenek ünnepéről esik szó.¹⁷ Deér tanulmányából valójában nem derül ki, hogy mire alapozta a titulusra vonatkozó állásfoglalását, ezért csak feltevésként fogalmazható meg, hogy a Gellért-legenda általa hitelesnek elfogadott tudósítását hozta összefüggésbe a bazilika címével. Kérdéses azonban, hogy a legendarészlet mennyiben tekinthető hitelt érdemlőnek. A Hartvik-féle Szent István-legenda tanúsága szerint például a király 1038-ban, Mária mennybevétele napján bekövetkezett halálakor nem Fehérváron tartózkodott: a testét csak a halála után szállították Fehérvárra.¹⁸ Mindazonáltal nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy az életrajz valós alappal rendelkező hagyományt tartott fenn, különös tekintettel arra, hogy Gellért *Nagyobb legendája*, bár a ma ismert formáját legkorábban 1381-ben nyerhette el, egy valószínűleg 12. századi őslegendára vezethető vissza, amely egy korai krónikaszerkesztést is felhasznált.¹⁹ Következésképpen az is elképzelhető, hogy lehettek olyan alkalmak, amikor István valóban Fehérváron ülte meg Mária mennybevétele ünnepét.²⁰ A gondolatmenetet folytatva, ebből akár arra is következtethetünk, hogy az említett ünnep Fehérváron történő megülése kapcsolatban állt a bazilika titulusával, ez azonban már eleve egy feltevésen alapuló következtetés, ami nyilvánvalóan csökkenti a valószínűségét. Abban a kérdésben tehát, hogy az idézett legendarészlet összefüggésbe hozható-e a bazilika címének

est, textum recensuit, annotationibus instruxit Emericus Madzsar. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II*. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Bp. 1937–1938. (Reprint: utószó, bibl. összeáll., szerk. Szovák Kornél – Veszprémy László. Bp. 1999.) (a továbbiakban: SRH) II. 487. Lásd *Deér, J.*: Aachen i. m. 387., 86. jegyz.

¹⁶ *Bónis Gy.*: Székesfehérvár i. m. 57.; *Györffy György*: István király és műve. Bp. 1983. 320.; *Zsoldos Attila – Thoroczkay Gábor – Kiss Gergely*: Székesfehérvár története az Árpád-korban. (Székesfehérvár története I.) Székesfehérvár 2016. 120. (A vonatkozó rész Zsoldos Attila munkája.)

¹⁷ Lásd pl. *Legenda Sancti Gerhardi* i. m. 487., 2. jegyz.; *Szent Gellért püspök nagyobbik legendája* i. m. 409., 1491. jegyz.

¹⁸ *Legenda Sancti Stephani regis maior et minor, atque legenda ab Hartvico episcopo conscripta*. Praefata est, textum recensuit, annotationibus instruxit Emma Bartoniek. In: SRH II. 431–432.

¹⁹ SRH II. 779–782. (A vonatkozó rész Szovák Kornél munkája.); *Thoroczkay Gábor*: A magyarországi legendairóladalom és történetírás a 14. század közepéig. In: *Uő*: Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák. Bp. 2016. 190–191.

²⁰ *Zsoldos A. – Thoroczkay G. – Kiss G.*: Székesfehérvár i. m. 120. (A vonatkozó rész Zsoldos Attila munkája.); *Szőcs Tibor*: Az Aranybulla és a „székesfehérvári törvényt napok”. In: *Andreae II regis Hungariae decretum anni 1222 bulla aurea roboratum*. Tanulmányok az Aranybulla kibocsátásának 800. évfordulójára. Szerk. Mayer Gyula – Szovák Kornél – Rác György. Közr. Kovács Viktória. Bp. 2022. 202., 205.

a problémájával, csak bizonytalanul lehet állást foglalni. Véleményem szerint nem zárható ki, hogy a szóban forgó passzus kapcsolatba hozható a titulus kérdésével, de semmiképpen sem tekinthető olyan forrásnak, amely bizonyítja, hogy a templomot Mária mennybevétele ünnepének a tiszteletére szentelték.

Kralovánszky Alán egy 1972-ben, jegyzetek nélkül megjelent cikkében talán már Deér tanulmányának a hatására írta le a következő megállapítást: „István király [...] itt [tudniillik Fehérváron] ünnepelte augusztus 15-én saját temploma védnökének, Nagyboldogasszonynak napját”.²¹ Mezey László a *Székesfehérvár évszázadai* című sorozat második kötetében megjelent írásában a következőképpen fogalmazott: „István tudvalevőleg a Mennybe felvett Máriát, a magyarok Nagyboldogasszonyát tette meg az ő különlegesen saját egyháza patrocíniumává” – de sem forrásra, sem szakirodalomra nem hivatkozott.²² Dobszay László az ugyanebben a kötetben közölt tanulmányában szintén hivatkozás nélkül írta le, hogy augusztus 15. – azaz Mária mennybevétele ünnepé – jelentette a bazilika főünnepét.²³ Ugyanígy járt el Radó Polikárp és Bálint Sándor is, amikor megemlégtették, hogy a bazilikának a Mennybe felvett Szűz Mária volt a védőszentje.²⁴

Györffy György a Szent Istvánról írt, először 1977-ben megjelent monográfiájában két ízben is kitért a titulus problémájára. Első alkalommal a fehérvári törvénynap kialakulásával összefüggésben érintette a kérdést: „A nagyobb hitelű Szent István-legendák kiemelik István Boldogasszony-kultuszát s azt, hogy a székesfehérvári bazilikát az ő tiszteletére, közelebbről mennybe való felvételének ünnepére (*Assumptio Beatae Virginis*) kívánta szentelni”.²⁵ A mondottak alátámasztására a három István-legendá egy-egy helyét jelölte meg.²⁶

A *Nagyobb legenda* hivatkozott passzusa a következő: „Hívó férfiú volt, aki minden cselekedetében teljességgel Istennek szentelte magát. Fogadalom és felajánlás keretében, nem szűnő imádságok közepette önmagát és országát az istenszülő, mindenkor szűz Mária oltalmába ajánlotta, kinek dicsőséges tisztelete olyannyira elterjedt a magyarok között, hogy nyelvükön ugyanezen Szűz mennybevétele ünnepét a nevét hozzá sem téve egyszerűen a Királynő napjának mondják. S hogy a védelmében rejő irgalmat minél inkább elnyerhesse,

²¹ *Kralovánszky Alán*: Székesfehérvár István király korában. Alba Regia 12. (1972) 276.

²² *Mezey László*: Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban. In: *Székesfehérvár évszázadai* 2. Középkor. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár 1972. 24.

²³ *Dobszay László*: Középkori zenetörténetünk székesfehérvári vonatkozásai. In: *Székesfehérvár évszázadai* 2. i. m. 225.

²⁴ *Polycarpus Radó*: Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum. Primaie partis editio revisa et aucta cui et toti operi adlaboravit Ladislaus Mezey. Bp. 1973. 16.; *Bálint Sándor*: Ünnepi kalendárium I–II. Bp. 1977. II. 173.

²⁵ *Györffy Gy.*: István király i. m. 320.

²⁶ „A bazilikát illető legendahelyek: SRH II. 385, 399, 432”. – *Györffy Gy.*: István király i. m. 565.

magában a királyi székvárosban, melyet Fehérvárnak mondanak, ugyanazon mindenkor Szűz dicsőséges nevére nevezetes és hatalmas, csodálatos művű bazilika építtetésébe fogott”.²⁷ A legendaszervő tehát a Mária-tisztelet magyarországi elterjedtségének az érzékeltetésére az *Assumptio* ünnepének a korabeli magyarországi elnevezését is rögzítette, majd közvetlenül ez után említette meg a fehérvári bazilika építtetését, mondván, István azért alapította a templomot, hogy a Mária „védelmében rejltó irgalmat minél inkább elnyerhesse”.²⁸ Ahogy arra már Marosi Ernő is utalt, a gondolatmenet valóban kapcsolatot sejtet az említett Mária-ünnep és a templomcím között.²⁹ Az sem mellékes körülmény ugyanakkor, hogy a legendaíró csak ezt az egy Mária-ünnepet tartotta fontosnak kiemelni, a Szűz más ünnepeiről nem esik szó a műben.³⁰

A *Kisebb legenda* Györffy által hivatkozott helye így hangzik: „Az Úr megtestesülésének 1038. évében, a 6. indikció idején Henrik római császársága alatt, uralkodásának 38. esztendejében halt meg, és Szűz Mária bazilikájában temették el, melyet költséges munkával építtetett.”³¹ Mint látható, a templom pontos címét ez a legendarészlet sem említi meg, és olyan elemet sem tartalmaz, amely arra engedne következtetni, hogy István Mária mennybevétele ünnepének a tiszteletére akarta szenteltetni a bazilikát.

A Hartvik-féle életrajz Györffy által hivatkozott, István temetését elbeszélő részlete már a templomszentelésről is említést tesz: „Temetési szertartására seregestül érkeztek Pannónia valamennyi vidékéről. Testét a királyi székhelyre, vagyis Fehérvárra vitték, s mivel a Boldogságos Szűz tiszteletére általa emelt templomot még nem szentelték fel, a főpapok tanácsot tartván úgy határoztak, hogy

²⁷ Szent István király nagyobbik legendája. Ford. Kisdi Klára, bev., jegyz. Thoroczkay Gábor. In: *ÁKÍF* 286–287. A latin eredeti: „Erat vir iste fidelis, in omnibus actibus suis deo perfecte deditus, per votum et oblationem semet cum regno suo sub tutela perpetue virginis dei genetricis Marie precibus assiduis conferens, cuius honor et gloria tam celebris inter Ungaros habetur, quod etiam festivitas assumptionis eiusdem virginis sine additamento proprii nominis ipsorum lingua regine dies vocitetur. Et, ut maiorem ipsius defensionis misericordiam consequi valeret, in ipsa regalis sedis civitate, que dicitur Alba, sub laude et titulo virginis eiusdem perpetue, famosam et grandem basilicam opere mirifico [...] construere cepit.” – *Legenda Sancti Stephani regis* i. m. 385.

²⁸ A Mária oltalmába történő országfelajánlás háttéréhez lásd *Gericis József*: Politikai és jogi gondolkodás Magyarországon VII. Gergely pápa korában. In: *Uő*: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. (MÉTEM-könyvek 9.) Bp. 1995. 144–164, különösen 156–159., 161., 164.; *Uő*: Az államférfi Szent István öröksége. In: *Mons sacer*, 996–1996. Pannonhalma 1000 éve I. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma 1996. 110–116.

²⁹ *Marosi Ernő*: „Quam qui vidit, testimonium veritatis verborum nostrorum perhibet”. Megjegyzések Szent István székesfehérvári prépostsági templomának képehez elbeszélő forrásainkban. In: „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc. Szeged 2000. 352–353.

³⁰ *Legenda Sancti Stephani regis* i. m. 377–392.

³¹ Szent István király kisebbik legendája. Ford. Kisdi Klára, bev., jegyz. Thoroczkay Gábor. In: *ÁKÍF* 312–313. A latin eredeti: *Legenda Sancti Stephani regis* i. m. 399.

előbb szenteljék fel a bazilikát, s csak azután bízzák testét a földre. A szentelés ünnepi szertartásának végeztével a szent testet az épület közepén álló, hófehér márvány szarkofágba helyezték”.³² A bazilika pontos titulussát tehát ez a híradás sem árulja el, és bajos lenne olyan elemet felfedezni benne, amely alapján arra következtethetnénk, hogy István Mária mennybevétele ünnepének a tiszteletére akarta szenteltetni az épületet.

Györffy monográfiájának az István halálát és temetését is tárgyaló fejezetében ismét szóba hozta a templomcím problémáját, mégpedig a *Hartvik-legenda* feljebb idézett, István temetését elbeszélő passzusával összefüggésben, amely alapján fölvetette, hogy ha Hartvik híradásának hitelt adhatunk, akkor a bazilikát István augusztus 15-én bekövetkezett halálának az emlékére szentelték az ugyanarra a napra eső Mária-ünnep tiszteletére.³³ Ezek szerint Györffy is tényként kezelte, hogy az *Assumptio* ünnepe volt a templom címe. Emellett azt is fontos megjegyezni, hogy a titulus kérdésében – ahogy azt később látni fogjuk – valószínűleg már István életében döntés született.

A Györffy által hivatkozott legendarészletek áttekintése után megállapítható, hogy a fehérvári bazilika pontos titulussát egyik sem említi meg, Mária mennybevétele ünnepé pedig egyedül a *Nagyobb legenda* gondolatmenete alapján hozható kapcsolatba a templom címével.

A titulus kérdését az utóbbi évtizedekben többen is érintették. Azok a szakemberek, akik írott forrásra is hivatkoztak, a *Hartvik-legendának* arra a Györffy által is felhasznált, feljebb idézett részletére utaltak, amely István temetése kapcsán szót ejt ugyan a bazilika felszenteléséről, de – mint láttuk – a címet nem árulja el.³⁴ Akadt ugyanakkor olyan kutató is, aki nem forrás, hanem Mezey László korábban említett tanulmánya alapján foglalt állást a kérdésben, jóllehet Mezey – ahogy arról már esett szó – sem forrásra, sem szakirodalomra nem hivatkozott.³⁵ Az a nézet, hogy a fehérvári bazilikát Szűz Mária mennybevétele ünnepének a tiszteletére dedikálták, minden bizonnyal széles körben ismertté és elfogadottá vált, amit jól tükröznek egyrészt azok a titulusra vonatkozó

³² Hartvik: Szent István király legendája. Ford. Kisdi Klára, bev., jegyz. Thoroczkay Gábor. In: *ÁKÍF* 333–334. A latin eredeti: *Legenda Sancti Stephani regis* i. m. 432.

³³ Györffy Gy.: István király i. m. 384–385. Ezt Györffy nyomán Thoroczkay Gábor is elképzelhetőnek tartja, lásd Hartvik: Szent István király legendája i. m. 334., 1159. jegyz.

³⁴ *Kralovánszky Alán*: Szent István király székesfehérvári sírjának és kultuszhelyének kérdése. In: Szent István és kora. Szerk. Glatz Ferenc – Kardos József. Bp. 1988. 166.; *Uő*: Szent István király székesfehérvári sírja és kultuszhelye. *Folia Archaeologica* 40. (1989) 155.; *Thoroczkay Gábor*: A székesfehérvári bazilika és prépostság az Árpád-korban. In: *Uő*: Ismeretlen Árpád-kor i. m. 146.; *Zsoldos A. – Thoroczkay G. – Kiss G.*: Székesfehérvár i. m. 72. (A vonatkozó rész Thoroczkay Gábor munkája.)

³⁵ *Kállay István*: A fehérvári koronázó bazilika közjogi szerepe. In: A székesfehérvári Boldogasszony bazilika történeti jelentősége. Az 1996. május 16-án rendezett tudományos tanácskozás előadásai. Szerk. Farkas Gábor. (Közlemények Székesfehérvár város történetéből) Székesfehérvár 1996. 144.

megállapítások, amelyekhez nem tartozik sem forrás-, sem szakirodalmi hivatkozás,³⁶ másrészt azok a munkák, amelyek olyan, a bazilikát vagy a prépostságot jelölő megfogalmazásokat tartalmaznak, amelyek a templomcímre is utalnak.³⁷

A szakirodalomban rögzült állásponttól eltérő véleményt egyedül Takács Imre fogalmazott meg a magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjeiről összeállított, 1992-ben megjelent munkájában. A szerző felhívta a figyelmet arra, hogy a fehérvári káptalannak az a pecsétje, amelyet legkésőbb 1237-től az oklevelek megerősítésére használtak, nem Mária mennybevételét, hanem az angyali üdvözlés jelenetét ábrázolja. Feltűnő ugyanakkor, hogy bár a templomot szerinte is Nagyboldogasszony tiszteletére szentelték, a titulust mégis – a pecsétkép alapján – az *Annuntiatio* március 25-i ünnepével, azaz Gyümölcsoltó Boldogasszonnyal azonosította: „Beata Maria Virgo ab angelo salutata”.³⁸ Az utóbbi vélemény azonban nem talált visszhangra a szakirodalomban. Az említett pecsétkép és a templomcím összefüggésének a kérdésére a későbbiekben visszatérek.

Az eddig elmondottakat a következőképpen összegezhetjük. Bár a fehérvári bazilika pontos titulussal kapcsolatban legkésőbb 1877-ben már született állásfoglalás, a kérdést egészen az 1970-es évekig csupán néhány kutató érintette.

³⁶ Pl. „István Mária mennybemenetele tiszteletére szentelte a templomot, ahová a miseruhát szánta” – Kovács Éva: *Iconismus casulae Sancti Stephani regis*. Vázlat. In: Szent István és kora i. m. 137.; „ikonográfiai programjában még csak utalást sem tesz a templom patrónusára, a Mennybe Felvett Szűz Máriára” – Gärtner Petra: *Az idézet bővületében*. In: Szent István király bazilikájának utóélete. A Középkori Romkert 1938-tól napjainkig. Szerk. Gärtner Petra. Székesfehérvár 2016. 15.; „Végül is a fehérvári prépostság a Nagyboldogasszonynak, a *Koimésis* Máriájának volt szentelve” – Marosi Ernő: *Művészet Székesfehérváron Szent László korában*. In: Szent László kora és kultusza. Tanulmánykötet Szent László tiszteletére. Szerk. Kerny Terézia – Mikó Árpád – Smohay András. (A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 13.) Székesfehérvár 2019. 36.

³⁷ Pl. „a Nagyboldogasszony tiszteletére szentelt templom” – Takács Imre: *A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei*. Bp. 1992. 23.; „a Nagyboldogasszonyról elnevezett templomban” – Szabó Zoltán: *Szent Imre sírja és kultuszhelye*. In: Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre tiszteletére születésének ezredik évfordulója alkalmából. Szerk. Kerny Terézia. (A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 1.) Székesfehérvár 2007. 37.; „Nagyboldogasszony prépostság” – Kiss Gergely: *A székesfehérvári prépostság egyházjogi helyzete a középkorban*. Századok 141. (2007) 271., 294.; „Nagyboldogasszony-bazilika”, „Mennybe Felvett Szűz Mária-bazilika”, „A Mennybe felvett Máriának szentelt templom”, „Nagyboldogasszony-bazilika” – Székesfehérvár. Szerk. Entz Géza Antal. (Magyarország műemlékei) Bp. 2009. 93., 94., 134., 265.; „Mennybe Felvett Szűz Mária Bazilika”, „Mennybe Felvett Szűz Mária Egyház” – Demeter Zsófia: *A Romkert nagy napjai 1938-ban*. In: Szent István király bazilikájának utóélete i. m. 52., 56.; „a Nagyboldogasszony-bazilikában”, „Nagyboldogasszony-bazilika” – Patrizia Cremonini: *II. András és Beatrice d’Este házasságkötése*. (Székesfehérvár, 1234. május 14.) In: Királynék a középkori Magyarországon és Európában. Szerk. Szovák Kornél – Zsoldos Attila. (Közlemények Székesfehérvár történetéből) Székesfehérvár 2019. 187., 194.

³⁸ Takács I.: *A magyarországi káptalanok* i. m. 22–24., 81. (Az idézet az utóbbi oldalon olvasható.) A fehérvári káptalannak az okleveleken történő pecséthasználattal bevezetésére 1237. máj. 20. előtt, legkorábban 1235-ben került sor. – Kertész Balázs: *A székesfehérvári káptalan archontológiája és oklevéladó tevékenysége az Árpád-korban*. (Közlemények Székesfehérvár történetéből) Székesfehérvár 2022. 76–81.

Egységes, de a forráshivatkozást nélkülöző álláspontjuk szerint a templomot Szűz Mária mennybevétele ünnepének a tiszteletére szentelték. E vélemény az 1970-es évektől kezdve vált egyre elterjedtebbé a szakirodalomban, amiben valószínűleg az is szerepet játszott, hogy olyan, nagy tekintélyű szakemberek is ezt a nézetet hangoztatták, mint például Deér József, Mezey László vagy Györffy György. Ugyanebben az évtizedben jelentek meg az első olyan publikációk is, amelyek a címre vonatkozó állásfoglalást már írott forrással is kapcsolatba hozták. A hivatkozott – és feljebb ismertetett – hagiográfiai források között azonban egy olyan sem található, amelyik egyértelműen meghatározná a bazilika pontos titulását. Szent István *Nagyobb legendájának* az idézett részlete valóban megenged a címre vonatkozó következtetést, de bizonyító erővel nem bír. Az pedig csak bizonytalanul ítéhető meg, hogy Szent Gellért *Nagyobb legendájának* a hivatkozott passzusa összefüggésbe hozható-e a titulussal. Takács Imre ugyanakkor a fehérvári káptalannak az angyali üdvözet jelenetét ábrázoló pecsétje alapján annak a lehetőségét vetette fel, hogy a bazilikát az *Annuntiatio* ünnepének a tiszteletére dedikálták. Említést érdemel, hogy a szakirodalom a cím kérdése kapcsán okleveles forrást mind ez ideig nem mutatott fel. Az eddigi áttekintés alapján egy további észrevételt is tehetünk: a pontos titulusra irányuló rendszeres kutatásra korábban nem került sor, amit az is jól tükröz, hogy a templomcímre vonatkozó megállapítások rendszerint egyetlen mondatra vagy tagmondatra szorítkoznak.

A továbbiakban arra a kérdésre kísérek meg választ adni, hogy – a fentiek ellenére – meghatározható-e a fehérvári bazilika pontos titulusa. Ennek során igyekszem számba venni mindazokat az emlékeket, amelyek a kutatás jelenlegi állása szerint relevanciával bírhatnak e témában.

Mindenekelőtt arra a később koronázási palásttá átalakított miseruhára kell fordítanunk a figyelmünket, amelyet a donációs felirata szerint 1031-ben István király és Gizella királyné készíttetett és adományozott a fehérvári Szűz Mária-egyház számára.³⁹ A téma szempontjából a palást felső sávjában, a villáskereszt függőleges sávjától balra lévő háromszögben látható képet kell szemügyre vennünk, amely a misét celebráló pap bal vállára esett. A kép Szűz Máriát ábrázolja, aki a karjait maga előtt szétártva, *orans* helyzetben tartja, mögötte kétoldalt 3–3 csóvában dicsfény sugárzik felfelé. Mária mandorlában áll, amelyet két angyal tart (vagy emel), a felső és az alsó csúcstól jobbra és balra pedig két-két medaillonban a négy evangélistaszimbólum helyezkedik el: felül ember (vagy

³⁹ A feliratot Tóth Endre átírása alapján közlöm: ANNO INCARNACIONIS XPI:M:XXXI: INDICIONE XIII. A STEPHANO RÈGE ET GISLA R – EGINA CASVLA H(A)EC OPERATA (est) ET DATA ECCLESIAE SANCTAE MARIAE SITAE IN CIVITATE ALBA. – *Tóth Endre*: István és Gizella miseruhája. Századok 131. (1997) 13.; *Uő*: A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények. Bp. 2018. 373.

angyal) és sas (Máté és János), alul oroszlán és bika (Márk és Lukács). A mandorla felett Isten áldó bal keze figyelhető meg. A mandorla felirata: EMICAT IN CELO SANCTAE GENITRICIS IMAGO⁴⁰; magyarul: 'A Szent Szülő képe a mennyben ragyog'.⁴¹ Tóth Endre egy 1973-ban megjelent tanulmányában a képet Mária testi mennybevételének ábrázolásaként határozta meg.⁴² Kovács Éva a kazula ikonográfiai programjáról írt, 1988-ban publikált vázlatában szintén az *Assumptio* mellett foglalt állást.⁴³ Tóth Endre az 1973-ban megfogalmazott véleményét – Kovács Éva eredményeit is felhasználva – a későbbiekben is fenntartotta, hangsúlyozva egyrészt azt, hogy az Istenanyának mind a lelke, mind a teste felvételre a mennybe, másrészt azt, hogy a Szűz már a mennyben lévőként jelenik meg a kazulán.⁴⁴ Az *Assumptió*val történő azonosítást Marosi Ernő is elfogadta, rámutatott ugyanakkor, hogy „egyedülálló, sajátos formáról van szó, amelyben az oráns Mária-alak veti fel a leghatározottabban a bizánci ikonoktól való származás kérdését”. Véleménye szerint feltűnő és szokatlan, hogy a mandorlafelirat Mária ábrázolását „képnek” (*imago*) nevezi, s úgy vélte, hogy a tervező valóban képre gondolhatott.⁴⁵ A miseruha ikonográfiai programját legutóbb Kiss Etele vizsgálta.⁴⁶ Ő is hangsúlyozza, hogy bár a kazula készítését megelőző századokból már ismertek olyan nyugati ábrázolások, amelyek az *Assumptio* megjelenítéseként értelmezhetők, a mandorlafelirat mégis Mária *imago*jára utal, ami nehezen egyeztethető össze a testi mennybevétel elképzelésével. Az az elgondolás, amely szerint a Szűz halála után nemcsak a lelke, hanem a teste is felvételre a mennybe, Keleten már a kora középkorban elterjedt, Nyugaton viszont, jóllehet a 11. század előtt sem volt ismeretlen, csak a 12. századtól kezdve tett szert nagyobb népszerűsége. A szerző feltevése szerint a fehérvári miseruhán megjelenített sajátos *Assumptio*-értelmezés akár görög teológiai és ikonográfiai hatásról is árulkodhat,

⁴⁰ A paláston IMAGO helyett IMAEO olvasható. – *Tóth E.*: István és Gizella i. m. 8., 30.; *Uő*: A magyar Szent Korona i. m. 285., 377.

⁴¹ *Tóth E.*: A magyar Szent Korona i. m. 282., 284–286., 369.; *E. Nagy Katalin – Sipos Enikő – Marosi Ernő*: A palást képmézői. In: A magyar királyok koronázó palástja. Szerk. Bardoly István. Bp. 2002. 192–193.

⁴² *Endre Tóth*: Zur Ikonographie des ungarischen Krönungsmantels. *Folia Archaeologica* 24. (1973) 222–223.

⁴³ *Kovács É.*: *Iconismus* i. m. 137.

⁴⁴ *Tóth E.*: István és Gizella i. m. 8–10.; *Uő*: A magyar Szent Korona i. m. 285–286.

⁴⁵ *Marosi Ernő*: Szent István király és Gizella királyné székesfehérvári casulája. In: A magyar királyok koronázó palástja i. m. 106–107. (Az idézet a 107. oldalon olvasható.)

⁴⁶ *Etele Kiss*: The Salvation, the Eucharist and the Saints of Rome: Some Aspects of the Iconography of the Hungarian Coronation Mantle. In: *The Saints of Rome: Diffusion and Reception from Late Antiquity to the Early Modern Period*. Eds. Trpimir Vedriš – Gábor Klaniczay – Dorottya Uhrin. (Bibliotheca Hagiotheca, Series Colloquia 5.) Zagreb 2021. 205–243. Lásd még *Kiss Etele*: Az Árpád-kori magyar egyházak felszerelése. In: *Árpádok országa. Tanulmányok és katalógus*. Szerk. Ritoók Ágnes – Simonyi Erika. Bp. 2022. 277–279.

s talán összefüggésbe hozható a készítettőknek – azaz a királyi párnak – az üdvözülés elnyerése iránt táplált reményével.⁴⁷ A szóban forgó kép tehát egyértelműen az *Assumptio* elképzelésével áll összefüggésben, az azonban kérdéses, hogy mennyiben értelmezhető Mária testi mennybevételének az ábrázolásaként.⁴⁸

A témám szempontjából lényeges, hogy a képet Tóth Endre, Kovács Éva és Marosi Ernő is kapcsolatba hozta a megajándékozott fehérvári bazilika címével.⁴⁹ Ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy a titulust illetően egyedül Tóth Endre hivatkozott szakirodalomra, de ő is csupán az 1973-ban megjelent tanulmányában. Azon állításának az alátámasztására, amely szerint *Assumptio Beatae Mariae Virginis* volt a templom címe,⁵⁰ három tanulmányt sorolt fel. Az első Bónis Györgynek a Fehérvárt mint az Árpádok székhelyét tárgyaló írása, amelynek a vonatkozó helyén a fehérvári törvényt nap eredetével kapcsolatban a következő gondolatmenet olvasható: „Egyházi ünnepnek, Mária mennybevételének fehérvári megülnéséből eredt – mint tudjuk – a király országos jellegű bírósági »jelenlétének« kiemelkedő alkalmá, az ún. törvényt nap. Sajnos, az erre vonatkozó adataink későiek. Távolról sem egykorú Szent Gellért *Nagyobb legendájának* az a tudósítása, hogy amikor István király a Szent Szűz ünnepének évenkénti (*annuali*) megülnésére Fehérvárra jött, szokás szerint összehívta az apátokat és püspököket, hogy vele ünnepeljenek. Kézenfekvő az a feltevés, hogy István szenttéavatása (1083) után az augusztus 15–20 közötti napokat a király rendszerint Fehérvárt töltötte, s az ünnepek során a panaszosok ott biztosan megtalálhatták.”⁵¹ A szerző tehát a kétségét fejezte ki a – feljebb részletesen tárgyalt – legendarészlet forrásértékével kapcsolatban, azt feltételezve, hogy az uralkodók István szenttéavatását követően bíraskodtak Fehérváron az augusztus 15-től 20-ig tartó időszakban. Mint láttuk, abban a kérdésben, hogy ez a passzus összefüggésbe hozható-e a fehérvári bazilika címével, csak bizonytalanul lehet állást foglalni, amiből az következik, hogy a szóban forgó szöveg nem tekinthető olyan forrásnak, amely egyértelműen bizonyítja, hogy a templomot Mária mennybevétele ünnepének a tiszteletére szentelték. A Tóth Endre által hivatkozott második tanulmány Kozák Károlynak a fehérvári bazilika legkorábbi építkezési korszakáról írt dolgozata, amelynek a vonatkozó helyén a következő olvasható: „A Gellért-legendá szerint viszont Szent Gellért hazánkba

⁴⁷ Kiss, E.: The Salvation i. m. 222–227., 235., 237.

⁴⁸ „míg az oráns tartású, isteni dicsőségben álló Szűz Mária képe a pap bal vállán már testi felvitelét sejteti, a körirat mégis a Szűz képmásáról és annak mennybéli ragyogásáról beszél” – Kiss E.: Az Árpád-kori magyar egyházak i. m. 279.

⁴⁹ Tóth, E.: Zur Ikonographie des ungarischen Krönungsmantels i. m. 223.; Uő: István és Gizella i. m. 9., 10., 39–40., 47–48.; Uő: A magyar szent korona i. m. 285., 315., 318., 322.; Kovács É.: Iconismus i. m. 137.; Marosi E.: Szent István király i. m. 107.

⁵⁰ Tóth, E.: Zur Ikonographie des ungarischen Krönungsmantels i. m. 223.

⁵¹ Bónis Gy.: Székesfehérvár i. m. 57. A legendarészlet: Legenda Sancti Gerhardi i. m. 487.

való érkezése után a király előtt szentbeszédet mondott Nagyboldogasszony napján – valószínűleg – a székesfehérvári bazilikában.⁵² A szerző által szóba hozott legendarészlet így hangzik: „Eljött tehát a Boldogságos Szűz ünnepe. Gellért felöltözött, tolmácsot vett maga mellé, jelesül Konrád fehérvári prépostot, fölment a szószerkekre, vagyis ambóra, és beszélni kezdett a néphez erről az ígéről: »A napba öltözött asszony.«⁵³ A prédikációirodalom-történeti kutatások szerint az idézett passzus a késő középkori legendaíró alkotásának tekinthető,⁵⁴ és kérdéses, hogy Konrád prépost szerepeltetése a szövegben hitelt érdemlő-e,⁵⁵ ezért ezt a szöveget nem tarthatjuk olyan forrásnak, amelyből következtetni lehetne a bazilika titulusára. Tóth Endre harmadikként Mezey Lászlónak arra a már feljebb is idézett tanulmányára utalt, amelyben a szerző hivatkozás nélkül fogalmazott úgy, hogy „István tudvalevőleg a Mennybe felvett Máriát, a magyarok Nagyboldogasszonyát tette meg az ő különlegesen saját egyháza patrocíniumává”.⁵⁶ Megállapítható tehát, hogy Tóth Endre az 1973-ban megjelent írásában egyetlen olyan tanulmányra sem hivatkozott – másként fogalmazva, egyetlen olyan dolgozatra sem tudott hivatkozni –, amely bizonyítaná azt, hogy a fehérvári bazilikát Mária mennybevétele ünnepének a tiszteletére szentelték.

Ennél a pontnál érdemes megállni és végiggondolni a következőket. A miseruha Mária-ábrázolása kapcsán említett szakemberek, Tóth Endre, Kovács Éva és Marosi Ernő a pontos templomcím meghatározásával nem foglalkoztak, hanem eleve tényként kezelték – legalábbis az írásaikból erre következtethetünk –, hogy a bazilikát Mária mennybevétele ünnepének dedikálták, és ebből kiindulva hozták kapcsolatba a kazula Mária-képét a bazilika címével. Ebben feltehetőleg közrejátszott az a körülmény, hogy az 1970-es évektől kezdve – mint láttuk – egyre jobban elterjedt a szakmai köztudatban az az álláspont, amely szerint a templomot a Szűz mennybevétele ünnepének a tiszteletére szentelték. Következésképpen fel kell tennünk azt a kérdést, hogy a kazula *Assumptio*-ábrázolása egyáltalán figyelembe vehető-e a templomcím meghatározásában. A kérdésre válaszolva fontos kiemelni, hogy a miseruha komplex ikonográfiai programjában, amelynek a központi alakja Krisztus, csak ez az egy Mária-ábrázolás szerepel⁵⁷ – tehát egy

⁵² Kozák Károly: A székesfehérvári királyi bazilika legkorábbi építkezési korszaka. In: Székesfehérvár évszázadai 1. i. m. 142.

⁵³ Árpád-kori legendák és intelmek. Szerk. Érszegi Géza. Bp. 1983. 79. (Szabó Flóris fordítása) A latin eredeti: *Legenda Sancti Gerhardi* i. m. 488.

⁵⁴ Madas Edit: Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig. (Csokonai Könyvtár 25.) Debrecen 2002. 38–43.

⁵⁵ Kertész B.: A székesfehérvári káptalan archontológiája i. m. 10.

⁵⁶ Mezey L.: Székesfehérvár egyházi intézményei i. m. 24.

⁵⁷ Tóth E.: István és Gizella i. m. 3–74.; E. Nagy K. – Sipos E. – Marosi E.: A palást képmezői i. m. 118–203.; Tóth E.: A magyar Szent Korona i. m. 279–329., 367–377., 381.; Kiss, E.: The Salvation i. m. 205–243.

olyan kép, amely egyértelműen az *Assumptió*val áll összefüggésben. Emellett azt is hangsúlyozni kell, hogy a miseruhát a donációs felirata szerint István király és Gizella királyné kifejezetten a fehérvári Szűz Mária-egyház számára készítette, márpedig a fehérvári bazilika nem pusztán az egyik volt az István által alapított egyházak közül: ezt a templomot az uralkodó a saját kápolnájaként hozta létre, ahogy arról a Hartvik-féle legenda tudósít.⁵⁸ Erre utal az is, hogy ide temették Imre herceget, és ide temették – minden bizonnyal a végakarátának megfelelően – magát Istvánt is. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a kazulán megjelenített képi program – s benne az *Assumptio*-ábrázolás – nem függetleníthető a paramentumot készítő és adományozó királyi pár hitbéli meggyőződésétől,⁵⁹ ezért a Mária-kép közvetett módon akár a megadományozott templom titulusára is utalhat. Mindezek alapján úgy gondolom, hogy a szóban forgó Mária-ábrázolás nem hagyható figyelmen kívül a templomcím meghatározásában.

Ezek után térjünk át a titulussal kapcsolatba hozható további emlékek és megfontolások ismertetésére!

Szent István *Nagyobb legendájának* feljebb már idézett és tárgyalt részlete a Máriának történt országfelajánlást követően, a Boldogságos Szűz iránti tisztelet elterjedtségének az érzékeltetésére Mária mennybevétele ünnepének a korabeli magyarországi elnevezését is rögzítette, majd közvetlenül ez után említette meg a fehérvári bazilika építtetését.⁶⁰ A passzus, amelyet egyébként Hartvik püspök is átvett,⁶¹ véleményem szerint megengedi azt a feltételezést, hogy a templomnak az említett Mária-ünnep volt a címe.

Szent Gellért *Nagyobb legendájának* azt a korábban már tárgyalt részletét, amely arról tájékoztat, hogy „midőn Szent István király Fehérvárra érkezett a Boldogságos Szűz évenkénti ünnepének megülésére, az akkori szokás szerint egybehívták az apátokat és a püspököket, hogy e szent ünnepet együtt töltsék ott el”,⁶² szintén meg kell említeni, még ha nem is lehet egyértelműen tisztázni, hogy az elbeszélés kapcsolatba hozható-e a templomcímmel.

Tóth Sándor a minden bizonnyal a fehérvári bazilika kapuzatából származó alakos falsaroktörödékek vizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy az egyik töredéken egy apostol és Szűz Mária alakja látható, aki a két kezét szimmetrikusan, a melle előtt kifordítva, *orans* helyzetben tartja. Az ábrázolás

⁵⁸ *Legenda Sancti Stephani* regis i. m. 418.

⁵⁹ Kiss Etele a miseruha donációs felirata alapján feltételezi, hogy István közreműködhetett az ikonográfiai program megtervezésében, Gizella pedig a hímezésben. – *Kiss, E.*: *The Salvation* i. m. 210–212., 222., 231., 237.; *Uő*: *Az Árpád-kori magyar egyházak* i. m. 278., 11. jegyz.

⁶⁰ *Legenda Sancti Stephani* regis i. m. 385.

⁶¹ *Uo.* i. m. 417.

⁶² Szent Gellért püspök nagyobbik legendája i. m. 409. A latin eredeti: *Legenda Sancti Gerhardi* i. m. 487.

„Mennybemenetel-témára utal”, a szerző szerint valószínűleg a timpanon is ezt az eseményt jelenítette meg. Lényeges, hogy a falsaroktöredék ábrázolása párhuzamba állítható a káptalan 1256 augusztusa előtt használatba vett *memorialis* pecsétjének a képével, amelyen szintén Mária *orans* alakja látható, a Szűzet az Istenanya név görög betűs rövidítése (M[HTH]P Θ[EO]v) azonosítja.⁶³

A kérdés kapcsán az 1092. évi szabolcsi zsinat azon határozatát is érdemes figyelembe venni, amely az egész országban megtartandó ünnepeket rögzítette. A felsorolásban három Mária-ünnep szerepel: Mária tisztulása, azaz Gyertyaszentelő Boldogasszony (*Purificatio Mariae* [február 2.]), Mária mennybevétele, azaz Nagyboldogasszony (*Assumptio Mariae* [augusztus 15.]) és Mária születése, azaz Kisboldogasszony (*Nativitas Mariae* [szeptember 8.]).⁶⁴ Amennyiben feltételezzük, hogy a fehérvári bazilika titulusa e három ünnep valamelyikével azonosítható, úgy érdemes hangsúlyozni, hogy a szakirodalomban e három ünnep közül kizárólag Nagyboldogasszony merült fel, és az eddigi felsorolt emlékek is ezt az azonosítást támasztják alá.

Mivel több település esetében is összefüggés mutatható ki a templomcím ünnepe és az éves vásár időpontja között,⁶⁵ a Szent István király napjához (augusztus 20.) kapcsolódó fehérvári sokadalom felől is közelíthetünk a kérdéshez: feltételezhetjük, hogy a vásár kialakulásában a templomcím augusztus 15-ére eső, évente megtartott ünnepe is szerepet játszott⁶⁶ – ami szintén amellet szól, hogy Nagyboldogasszony volt a bazilika titulusa.

Itt térnek vissza a fehérvári káptalannak arra a pecsétjére, amelyet legkésőbb 1237-től az oklevelek megerősítésére használtak, és amely nem Mária mennybevétele, hanem a Szűz életének egy másik eseményét, az angyali üdvözlést ábrázolja. Ahogy arról már szó esett, Takács Imre, jóllehet a bazilikát szerinte is Nagyboldogasszony tiszteletére szentelték, a templom titulusát – a

⁶³ Tóth Sándor: Két kapuzat: Székesfehérvár, Jásd. In: Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon, 1000–1541. Szerk. Mikó Árpád – Takács Imre. Bp. 1994. 115–121., az idézet: 119. A memorialis pecséthez lásd Takács I.: A magyarországi káptalanok i. m. 82., XIII. tábla 41.2; Kertész B.: A székesfehérvári káptalan archontológiája i. m. 195–196.

⁶⁴ Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: A törvények szövege.) Bp. 1904. (Reprint: Pápa 2002) (a továbbiakban: Závodszy L.: Törvények i. m.) 79. (38. cap.), 164. (38. cap.)

⁶⁵ Weisz Boglárka: Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések) Bp. 2012. 31–33.; Szende Katalin: *Nundinae seu forum annuale*. Sokadalomtartási engedélyek Nagy Lajos várospolitikájában. In: Hatalom, adó, jog. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Kádas István – Weisz Boglárka. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések) Bp. 2017. 239–240., 244., 245., 247.; Mező András: A középkori templomneveink kutatásának néhány problémája. In: „Magyaroknak eleiről” i. m. 367–368.

⁶⁶ Lásd a harmadik fejezetet.

pecsétkép alapján – az *Annuntiatio* március 25-i ünnepével, azaz Gyümölcsoltó Boldogasszonnyal azonosította.⁶⁷

A kutatás jelenlegi állása szerint tehát abban a kérdésben, hogy melyik Mária-ünnep tiszteletére szentelték a fehérvári bazilikát, két válasz jöhet szóba: Mária mennybevétele (Nagyboldogasszony) augusztus 15-i, illetve az *Annuntiatio* (Gyümölcsoltó Boldogasszony) március 25-i ünnepe.⁶⁸

Úgy gondolom, hogy a felsorolt emlékek közül önmagában véve egyik sem tekinthető perdöntő bizonyítéknak a cím kérdésében, a Nagyboldogasszonnyal kapcsolatba hozható emlékek és megfontolások ugyanakkor együttesen nagyobb súllyal esnek a latba, mint az említett pecsétkép, és azt valószínűsítik, hogy a templomot Szűz Mária mennybevétele ünnepének a tiszteletére szentelték. Ha ez a vélemény helytálló, akkor a szóban forgó pecséten nem a bazilika titulását ábrázolták, hanem Mária életének egy másik eseményét, az angyali üdvözetet. Takács Imre szerint „a helyi tituláris hagyománnyal való szakítás háttérében konkrét műalkotást, valamilyen okból különös tiszteletben álló kultusz tárgyat kell keresnünk. E tárgy [...] bizánci, vagy bizantinizáló stílusú emblematis érejtő kompozíció lehetett”.⁶⁹ Az a kérdés tehát, hogy a káptalan miért az *Annuntiatio* jelenete mellett döntött, további kutatásra érdemes.

Mint láttuk, Hartvik elbeszélése szerint a templom dedikációjára csak István temetése kapcsán került sor.⁷⁰ Ez alapján vetette fel Györffy György, hogy ha Hartvik híradásának hitelt adhatunk, a bazilikát István augusztus 15-én bekövetkezett halálának az emlékére szentelték az ugyanarra a napra eső Mária-ünnep

⁶⁷ Takács I.: A magyarországi káptalanok i. m. 22–24., 81. Itt említtem meg, hogy a hivatkozott katalógusban a fehérvári káptalanén kívül csupán egy olyan pecsét szerepel, amely szintén az angyali üdvözet jelenetét ábrázolja, ez pedig a sági premontrei konventnek a 13. század közepéről származó sigilluma. – Uo. 66., VIII. tábla 23.1.

⁶⁸ Említést érdemel, hogy a templomban mindkét ünnep tiszteletére dedikáltak mellékoltárt. Bátori István országbíró 1479. ápr. 1-jén kelt oklevele – többek között – arról tájékoztat, hogy Vetési Albert veszprémi püspök Ság nevű, Fejér megyei birtokának a felét Sári Péter fehérvári érkanonoknak és a Szent Imre sírjával szemben alapított, Péter érkanonok által újonnan emelt, az érkanonokság alá tartozó Mária mennybevétele- és Vasas Szent Péter-oltárnak adományozta. – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Diplomatisai Levéltár (a továbbiakban: DL) 18191.; *Kertész Balázs*: A székesfehérvári káptalan középkori birtokai Fejér megyében. In: *Birtok és birtoklás a középkori Magyarországon*. Szerk. Zsoldos Attila. (Közlemények Székesfehérvár történetéből) Székesfehérvár 2020. 187. Szent Imre temetési helyét a főhajó déli árkádsorában, a szentély közelében feltárt sírral azonosította a kutatás, lásd *Szabó Zoltán*: A szentté avatott Imre herceg kultuszhelyének kérdése a székesfehérvári prépostság Nagyboldogasszony templomában. *Műemlékvédelmi Szemle* 6. (1996) 2. sz. 5–52.; *Uő*: Szent Imre sírja és kultuszhelye i. m. 37–44. Az *Annuntiatio* tiszteletére szentelt oltárhoz lásd 1507. ápr. 9.: MNL OL, Diplomatisai Fényképgyűjtemény 232214., 232259.; 1517. dec. 22.: DL 106754.; 1517. dec. 22.: DL 106755.; 1517. dec. 22.: DL 106756.; 1517. dec. 23.: DL 106757.; 1523. aug. 3.: DL 101572. Az utóbbi oklevelekhez lásd Nógrády Árpádnak a bazilikára vonatkozó kéziratosságát: Szent István Király Múzeum, Adattár 6976/99. 15–18.

⁶⁹ Takács I.: A magyarországi káptalanok i. m. 23.

⁷⁰ *Legenda Sancti Stephani* regis i. m. 432.

tiszteletére.⁷¹ Ezzel szemben az a tény, hogy egy, az *Assumptióra* utaló ábrázolás már azon a miseruhán is helyet kapott, amelyet a donációs felirata szerint 1031-ben István király és Gizella királyné készíttetett és adományozott a fehérvári Szűz Mária-egyház számára,⁷² megengedi azt a feltételezést, hogy a bazilika címének a kérdésében már az uralkodó életében döntés született. Egyébként sem tűnik valószínűnek, hogy az állam- és egyházszervező István, aki intelmeket állíttatott össze a trónörökös Imre herceg számára, a saját kápolnájaként alapított és temetkezőhelyül választott templom titulását illetően ne foglalt volna állást.⁷³

Megemlékezés I. (Szent) István király haláláról

Az államalapító uralkodó halálának a pontos időpontját – azaz mind az évét, mind a napját – a bajorországi Nideraltaich bencés kolostorában írt, az eseményeket 1073-ig tárgyaló *Altaichi évkönyv* őrizte meg, amelyben az 1038. évnél többek között az olvasható, hogy István, a magyarok királya Szűz Mária mennybevitelének napján – azaz augusztus 15-én – fejezte be földi életét.⁷⁴ A híradás jelentőségét természetesen a szakirodalom is hangsúlyozza.⁷⁵ A kutatás ugyanakkor a magyarországi elbeszélő forrásokban hagyományozódott adatok kronológiai problémáira is felhívta a figyelmet.⁷⁶ Ami a három Szent István-legendát

⁷¹ Györfly Gy.: István király i. m. 384–385.

⁷² Lásd a 39. jegyzetet.

⁷³ Több kutató is feltételezte, hogy a templomban már István életében sor került egy vagy több részleges felszentelésre, különös tekintettel arra, hogy Imre herceget 1031-ben itt tették el. – *Kralovánszky A.*: A székesfehérvári királyi bazilika alapításának kérdéséhez i. m. 124.; *Uő*: Székesfehérvár. Nemzeti Emlékhely. Királyi bazilika I–II. (Tájak–Korok–Múzeumok Kiskönyvtára 309–310.) [Bp.] 1991. I. 5., 9–10.; *Marosi E.*: Szent István király i. m. 90.; *Kiss, E.*: The Salvation i. m. 207. Kovács Éva a kazula ajándékozását a templom részleges felszentelésével hozta összefüggésbe. – *Kovács Éva*: A székesfehérvári miseruha és a bambergi paramentumok. In: *Európa közepe 1000 körül*. Szerk. Alfried Wiczorek – Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000. 404., 1. jegyz. A kérdés megválaszolása további kutatást igényel.

⁷⁴ „Stephanus Ungarorum rex in die assumptionis sanctae Mariae terminum fecit carnalis vitae.” – *Annales Altahenses maiores*. Ed. Edmundus Oefele. (MGH SS rer. Ger. 4.) Hanoverae 1891. 23. Az *Altaichi évkönyvről*, valamint annak a magyarországi történetírói hagyománnyal kimutatható kapcsolatáról legutóbb Csákó Judit írt tanulmányt. – *Csákó Judit*: *Az Altaichi évkönyv és a magyar krónikás hagyomány*. Megjegyzések egy historiográfiai vita margójára. *Történelmi Szemle* 63. (2021) 5–23. Az István halálának időpontját tartalmazó külföldi elbeszélő forrásokhoz lásd *Gombos F. Albin*: Szent István a középkori külföldi történetírásban. In: *Emlékönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* i. m. III. 321.

⁷⁵ Lásd pl. *Györfly Gy.*: István király i. m. 381., 572.; Szent István király kisebbik legendája i. m. 312., 1092. jegyz.

⁷⁶ *Karácsonyi Béla*: Néhány kronológiai probléma középkori elbeszélő forrásaink szövegében. In: *Középkori kútfoink kritikus kérdései*. Szerk. Horváth János – Székely György. (Memoria saecularum Hungariae 1.) Bp. 1974. 224–228.; *Johannes de Thurocz*: *Chronica Hungarorum* II. Commentarii 1. Ab initiis usque ad annum 1301. Composuit Elemér Mályusz adiuvante Julio Kristó. Bp. 1988. 275–276.

illeti, a *Nagyobb legenda* a király haláláról már nem ejt szót,⁷⁷ a *Kisebb legenda* szerint pedig István „Az Úr megtestesülésének 1038. évében, a 6. indikció idején Henrik római császársága alatt, uralkodásának 38. esztendejében halt meg”.⁷⁸ A Hartvik püspök által szerkesztett életrajz megfogalmazásából ugyanakkor már az is kikövetkeztethető, hogy István – az *Altaichi évkönyv* tudósításával megegyezően – Szűz Mária mennybevételének napján hunyt el: „Jeles ünnep közeledett akkor éppen, ugyanazon mindenkor szűz Mária mennybevételének angyalok és emberek által egyaránt megült napja, s mivel úgy sejtette, hogy nagyobb irgalmat remélhet, ha ennek örömeiben távozik testéből, külön fohászokkal könyörgött érte, sóhajok és könnyek között próbálta kieszközölni. Beköszöntött hát ez a boldog nap, mely az ő halála révén majdan még boldogabbá lesz. Ott állott körben a papság meg a püspök atyák, s szolgák hada mellett az ispánok vezérkara, ahol az Istennek oly kedves király feküdt középén. Miután a lelki kenet szentségét felvette, szent lelkét a mi Urunk, Jézus Krisztus testéből és véréből vett útravalóval frissítette fel, s azt az Úr megtestesülésének 1033. esztendejében⁷⁹ a mindenkor szűz és a szent angyalok kezébe átadta, hogy az örök, mennyei boldogság nyugalomába kísérjék.”⁸⁰ A magyarországi krónikairadalomból Kézai Simon 1282 és 1285 között írt munkáját, valamint az úgynevezett 14. századi krónikakompozíciót érdemes kiemelni: István mindkét szöveg szerint uralkodásának negyvenhatodik évében, Szűz Mária mennybevételének napján hunyt el.⁸¹ A két tudósítás arra enged következtetni, hogy az államalapító király halálának az időpontja korán bekerült a krónikás hagyományba.

István halálának a napját a fennmaradt magyarországi liturgikus könyvek közül elsőként a 12. század végén összeállított Pray-kódex kalendáriumában találjuk meg. Meg kell jegyezni ezzel kapcsolatban, hogy a Pray-kódex naptára a magyar

⁷⁷ *Legenda Sancti Stephani* regis i. m. 392.

⁷⁸ Szent István király kisebbik legendája i. m. 312. A latin eredeti: *Legenda Sancti Stephani* regis i. m. 399.

⁷⁹ A Hartvik-legenda kritikai kiadásának elkészítéséhez felhasznált kilenc kéziratban összesen öt évszám szerepel: 1033, 1034, 1037, 1038 és 1308, az utóbbi évszám nyilván 1038-ból torzult. – *Legenda Sancti Stephani* regis i. m. 431.; *Karácsonyi B.*: Néhány kronológiai probléma i. m. 225., 68. jegyz. Azóta tizenhárom olyan kéziratot tárt fel a kutatás, amely tartalmazza a Hartvik-legendát, lásd *Madás Edit*: A magyar „szent királyok” közép-európai kultusza liturgikus és hagiográfiai források tükrében. *Ars Hungarica* 39. (2013) 147–148.

⁸⁰ Hartvik: Szent István király legendája i. m. 333. A latin eredeti: *Legenda Sancti Stephani* regis i. m. 431–432.

⁸¹ Kézai: „Sanctus autem rex Stephanus XLVI anno sui regni in die Assumptionis Beatae Virginis migravit ad Dominum.” – Simonis de Keza *Gesta Hungarorum*. Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit Alexander Domanovszky. In: SRH I. 173. A 14. századi krónikakompozíció: „Beatus autem rex Stephanus sanctitate et gratia plenus XL-o VI-o anno regni sui, in festo Assumptionis Beatissime Marie semper virginis a presenti seculo nequam eripitur et sanctorum angelorum consortio adiungitur.” – *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit Alexander Domanovszky. In: SRH I. 321–322.

szentek kultuszát illetően különös jelentőséggel bír, mivel a legnagyobb számban tartalmazza a magyar szentek ünnepeit.⁸² A kalendárium augusztus 15-én két ünnepet ad meg, mindkettőt pirossal: Szűz Mária mennybevételét és Szent István halálát.⁸³ Az utóbbi jóval kevesebb miseforrás (graduále, misszále, szakramentárium, ordinárius) naptárában és/vagy korpuszában található meg, mint az államalapító király augusztus 20-i főünnepé.⁸⁴ A háttérbe szorulásában valószínűleg Mária mennybevételének ugyanarra a napra eső ünnepe is szerepet játszott.⁸⁵

Az István haláláról történő megemlékezés eredetét kutatva kézenfekvő a király temetkezési helyére, az általa alapított fehérvári bazilikára gondolni. A templom papsága minden bizonnyal már az 1083. évi szentté avatás előtt is évente megemlékezett az alapító király haláláról az istentisztelet keretében.⁸⁶ Érdeemes tehát hangsúlyozni, hogy ez a liturgikus alkalom az eredetét tekintve korábbi lehetett, mint az *elevatio* augusztus 20-i ünnepe. Az utóbbit – Mária mennybevételének ünnepével együtt – az 1092. évi szabolcsi zsinat az egész országban kötelezővé tette,⁸⁷ az előbbi esetében azonban hasonló rendelkezésről nincs tudomásunk.

A Szent István király ünnepéhez kapcsolódó éves vásár kialakulásáról

15. és 16. századi források összesen öt fehérvári sokadalmat említenek: a vízkereszt (január 6.), a Szent Ilona (május 22.), a Szent István első vértanú (augusztus 3.), a Szent István király (augusztus 20.) és a Szent Imre herceg (november 5.) ünnepéhez kötődött. Vásárt engedélyező királyi oklevélről azonban egyik sokadalommal kapcsolatban sincs tudomásunk.⁸⁸

A fehérvári éves vásárok közül minden bizonnyal a Szent István király napjához kapcsolódó volt a legkorábbi. Bár az első, kifejezetten erre vonatkozó adat

⁸² *Szendrei Janka*: A „mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében. Bp. 2005. 159–160.; *Kovács Andrea*: A Pray-kódex magyar szentek ünnepeire írt orációi és azok utóélete. Magyar Egyházzene 16. (2008/2009) 155.

⁸³ „Assumptio sancte Marie virginis et Transitus sancti Steph[ani].” – Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban: OSZK Kt), MNy 1. fol. 5r. Karsai Géza szerint István király ünnepét fekete tintával írták be a naptárba, a miséje pedig megtalálható a kódex főszövegében. – *Karsai G.*: Szent István király tisztelete i. m. 178. Egyik állítás sem felel meg a valóságnak.

⁸⁴ *Kovács A.*: A Pray-kódex i. m. 165.; *Uő*: Graduale Francisci de Futhak, 1463. Monográfia. (Musica Sacra Hungarica 4/1.) Istanbul–Bp. 2019. 93. A téma további kutatásra érdemes, lásd pl. *Radó, P.*: Libri liturgici i. m. 117., 379.; *Török József*: Szent István tisztelete a liturgiában. In: Államalapítás, társadalom, művelődés. Szerk. Kristó Gyula. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 27.) Bp. 2001. 110.; *Kovács Andrea*: Pozsonyi-e az „I” kódex? Magyar Könyvszemle 131. (2015) 305.

⁸⁵ *Kovács A.*: A Pray-kódex i. m. 156.

⁸⁶ Erre Györffy György is utalt. – *Györffy Gy.*: István király i. m. 388.

⁸⁷ *Závodszy L.*: Törvények i. m. 79. (38. cap.), 164. (38. cap.)

⁸⁸ *Weisz B.*: Vásárok és lerakatok i. m. 143.

csak 1422-ből ismert,⁸⁹ a szakirodalom joggal veti fel annak a lehetőségét, hogy már az Árpád-korban kialakult.⁹⁰ A továbbiakban olyan, részben már a kutatás által is említett tényezők számbavételére kerül sor, amelyek – ha eltérő mértékben is – szerepet játszhattak a sokadalom létrejöttében, és amelyek alapján megkísérelhetünk választ adni arra a kérdésre, hogy az említett vásár valóban kialakulhatott-e már az Árpád-korban. Ezt megelőzően azonban Fügedi Eriknek a fehérvári sokadalom megjelenésére vonatkozó álláspontját kell megvizsgálnunk.

Fügedi úgy gondolta, hogy a koronázóvárosban legkésőbb 1275-ben már „országos vásárt” tartottak.⁹¹ Az állítását Péter veszprémi püspöknek arra a szerinte 1275-ben kiadott oklevelére alapozta, amely valójában 1279. április 24-én kelt, és amely azt rögzíti, hogy a főpap a fehérvári Várban lévő palotáját minden haszonvételével és tartozékával, így többek között a pákozdi földekkel és a szent király ünnepén szedett *tributum*mal együtt Colinus veszprémi főesperesnek adta.⁹² Fügedi az említett *tributum*ot az éves vásárra vonatkoztatta, Weisz Boglárka azonban kimutatta, hogy a szóban forgó *tributum* alatt nem vásárvámost kell értenünk, hanem olyan adót, amelyet valószínűleg a palotához tartozó pákozdi földek lakói fizettek a veszprémi püspöknek.⁹³ Ebből az következik, hogy az oklevél nem tekinthető olyan dokumentumnak, amely bizonyítja a Szent István napjához kötődő éves vásár 13. századi meglétét – de ez természetesen nem jelenti azt, hogy a sokadalom ne alakulhatott volna ki már az Árpád-korban. Ezek után térhetünk rá annak a kérdésnek a vizsgálatára, hogy milyen tényezők hatására és mikor jöhetett létre a szóban forgó vásár.

Ahogy azt az első fejezetben láthattuk, az I. István király által alapított fehérvári bazilikát a kutatás jelenlegi állása szerint Szűz Mária mennybevétele augusztus 15-i ünnepének – azaz Nagyboldogasszonynak – a tiszteletére szentelték, következésképpen a bazilika titulúsának az évenkénti és feltehetőleg már a 11. század óta megtartott ünnepe augusztus 15-re esett. Ezt azért is fontos

⁸⁹ Uo.; *Uő*: A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében. (Magyar történelmi emlékek. Adattárak) Bp. 2013. 157., 1315. jegyz.

⁹⁰ *Zsoldos Attila*: Fehérvár vásárai az Árpád-korban. In: Pénztörténet – gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára. Szerk. Bessenyei József – Draskóczy István. Bp.–Miskolc 2009. 374.; *Weisz B.*: A királyketteje i. m. 157–158.; *Zsoldos A.* – *Thoroczkay G.* – *Kiss G.*: Székesfehérvár i. m. 175. (A vonatkozó rész Zsoldos Attila munkája.); *Szende K.*: *Nundinae seu forum annuale* i. m. 231., 257., 261. Vö. *Hóman Bálint*: A magyar városok az Árpádok korában. Máriabesnyő–Gödöllő 2005. 56.

⁹¹ *Fügedi Erik*: Középkori magyar városprivilegiumok. Tanulmányok Budapest Múltjából 14. (1961) 33–34., 89., 127. jegyz.; *Uő*: Városok kialakulása Magyarországon. In: *Uő*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 331. Fügedi álláspontját Szűcs Jenő is átvette. – *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. (Milleniumi magyar történelem. Historikusok) Bp. 2002. 368.

⁹² „cum omnibus utilitatibus et pertinentiis, terris videlicet de Pakazt, tributo in festo Sancti Regis” – *Solymosi László*: Az Árpád-kori veszprémi püspökök oklevelei. Bp. 2021. 122.

⁹³ *Weisz B.*: A királyketteje i. m. 156–157.

hangsúlyozni, mert a templomcím ünnepe és az éves vásár időpontja között több település esetében is összefüggés mutatható ki, a két esemény összekapcsolása nyilván kedvezően befolyásolta mind az ünnep, mind pedig a vásár látogatóinak a számát.⁹⁴ E jelenség már a legkorábbi ismert sokadalomengedélynél is megfigyelhető: 1256-ban Zágráb Gréc nevű városrésze a plébániatemplom védőszentjének, Szent Márknak az ünnepnapját (április 25.) megelőző és az azt követő hétre kapott vásárkiváltságot.⁹⁵ Arról is volt már szó, hogy államalapító királyunk több forrás egybehangzó tanúsága szerint 1038. augusztus 15-én hunyt el, és temetkezési helyének, a fehérvári bazilikának a papsága az istentisztelet keretében minden bizonnyal már az 1083. évi szentté avatás előtt is évente megemlékezett az alapító király haláláról.⁹⁶ Az eddig elmondottak alapján feltételezhető, hogy amikor – 1083. augusztus 20-án – sor került István szentté avatására, augusztus 15. már kiemelkedő napnak számított a bazilika és a korabeli Fehérvár életében. A jelentőségét fokozhatta, hogy az 1092. évi szabolcsi zsinat Mária mennybevitelének ünnepét az évente megtartandó ünnepek közé sorolta.⁹⁷

Ugyanez a zsinat Szent István augusztus 20-i ünnepét vigíliával együtt, valamint Szent Imre november 5-i ünnepét szintén kötelezővé tette.⁹⁸ Államalapító királyunk és fia fokozatosan kialakuló egyházi (liturgikus) tisztelete,⁹⁹ hivatalos („állami”) tisztelete¹⁰⁰ és népi kultusza következtében Fehérvár minden bizonnyal már

⁹⁴ Weisz B.: Vásárok és lerakatok i. m. 31–33.; Szende K.: *Nundinae seu forum annuale* i. m. 235., 239–240., 244., 245., 247.; Mező A.: A középkori templomneveink i. m. 367–368. Minden bizonnyal túlzás Györfly György azon véleménye, amely szerint a fehérvári bazilika titulúsának ünnepén már István király kanonizációja előtt sokadalom létesült. – Györfly Gy.: István király i. m. 320.

⁹⁵ Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae I–XIV. Collegit Joannes Bapt. Tkalčić. Zagrabiae 1889–1932. (a továbbiakban: Mon. Zagr.) I. 26.; Szende K.: *Nundinae seu forum annuale* i. m. 235.

⁹⁶ Lásd a második fejezetet.

⁹⁷ Závodszy L.: Törvények i. m. 79. (38. cap.), 164. (38. cap.)

⁹⁸ Uo. 163–164. (37–38. cap.)

⁹⁹ A bőséges szakirodalomból csak néhány munkát emelek ki: *Török József*: Szent István tisztelete a középkori magyarországi liturgiában. In: Szent István és kora i. m. 197–201.; *Dobszay László*: Az ország patrónusainak liturgikus tisztelete a középkori szolozsmában. In: Magyar szentek tisztelete és ereklyéi. Kiállítás a Keresztény Múzeumban 2000. június 17–október 1. Szerk. Cséfalvay Pál – Kontsek Ildikó. Esztergom 2000. 98–99., 100–101.; *Török J.*: Szent István tisztelete a liturgiában i. m. 107–117.; *Szendrei J.*: A „mos patriae” kialakulása i. m. passim; *Török József*: Szent Imre liturgikus tisztelete a középkorban. In: Szent Imre 1000 éve i. m. 47–49.; *Kovács Andrea*: Szent Imre alakja a magyar zenetörténetben. In: Szent Imre 1000 éve i. m. 50–65.; *Uő*: A Pray-kódex i. m. 155–168.; *Földváry Miklós István*: Az Esztergomi benedikcionále. Irodalom és liturgia az államalapítás-kori Magyarországon. (Műhelytanulmányok 1.) Bp. 2014. 27.; *Kovács A.*: Graduale Francisci de Futhak i. m. 88–89.

¹⁰⁰ *Zsoldos Attila*: A szent és az ős: Szent István kultuszának kezdetei. In: István, a szent király. Tanulmánykötet és kiállítási katalógus Szent István tiszteletéről halálának 975. évfordulóján. Szerk. Kerny Terézia – Smohay András. (A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 9.) Székesfehérvár 2013. 22–27.

az Árpád-korban jelentős zarándokhellyé vált.¹⁰¹ (A bazilika a késő középkorban a Magyar Királyság egyik leglátogatottabb kegyhelye volt.¹⁰²) Említést érdemel, hogy szabálytalan időközönként átutazó – elsősorban külföldi – zarándokok már az István- és Imre-kultusz kibontakozása előtt is jelentős számban fordulhattak meg a településen, köszönhetően annak, hogy I. István lehetővé tette a Szentföldre tartók számára az országon történő áthaladást, maga az útvonal pedig – egy 1031 és 1043 között keletkezett itinerárium szerint – Fehérváron is keresztülment.¹⁰³ A zarándokforgalom mind a bazilika, mind a város tekintélyét emelhetette, és a gazdasági életre is kedvezően hathatott.¹⁰⁴ Azt is hangsúlyozni kell, hogy a zarándokoknak – azoknak is, akiknek kifejezetten Fehérvár volt az úti célja, és azoknak is, akik a Szentföldre tartottak – rendkívül fontos szerepük lehetett az információáramlásban: távoli vidékekre, más országokba is elvihették a város, a hetivásár, a bazilika és az ott eltemetett két szent hírét – idővel pedig a talán már kialakulófélben lévő éves vásár hírét is. A templom presztízsét az eddig elmondottak mellett minden bizonnyal az is erősítette, hogy a 12. században ide temették a királyok többségét – Kálmánt (†1116), II. Bélát (†1141), II. Gézát (†1162), II. Lászlót (†1163), IV. Istvánt (†1165), III. Bélát (†1196) – és feltehetőleg több közvetlen hozzátartozójukat is.¹⁰⁵ A 12. században, valószínűleg Könyves Kálmán (1095–1116) korától kezdve a bazilika átépítésére is sor került.¹⁰⁶ Különösen sokan kereshették fel a várost az augusztus 15-i és 20-i ünnepek alkalmával, ami bizonyára kedvezően

¹⁰¹ *Csukovits Enikő*: Középkori magyar zarándokok. (História Könyvtár. Monográfiák 20.) Bp. 2003. 9.; *Fedeles Tamás*: „Isten nevében utazunk”. Zarándokok, búcsújárás, kegyhelyek a középkorban. Pécs 2015. 86–87., 89.; *Ribi András*: *Propter multitudinem hospitum*. A fehérvári kereszties (johannita) konvent mint ispotály a középkorban. Fons 22. (2015) 78.: 32. jegyz., 78–79.; *Marosi E.*: Művészet Székesfehérváron i. m. 46–47.; *Ribi András*: A fehérvári kereszties konvent története. Preceptorium, hiteleshely, ispotály a késő középkorban (1390–1543). (A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 15.) Székesfehérvár 2021. 148–149.

¹⁰² *Csukovits E.*: Középkori magyar zarándokok i. m. 66., 142.

¹⁰³ *Györfly Gy.*: István király i. m. 293–308. Az útvonalhoz lásd még: A Szentföldre vezető út leírása. Ford. Kőrösi Imre, bev., jegyz. Kristó Gyula. In: *ÁKÍF* 160–162.; A Szentföldre vezető út leírása. (1031–1043, 12. századi átdolgozásban – részlet) In: Szent István és az államalapítás. Szerk. Veszprémi László. (Nemzet és emlékezet) Bp. 2002. 46–47. A 11. században valószínűleg már zarándokok ezrei vonultak át Magyarországon. – *Veszprémi László*: Zarándokok és zarándoklatok a 11. századi Magyarországon. In: *Európa és Magyarország Szent László korában*. Szerk. Bárány Attila – Pósnán László. Debrecen 2017. 57–70., különösen 57.

¹⁰⁴ A zarándokforgalom gazdaságfejlesztő hatásához lásd pl. *Fedeles T.*: „Isten nevében utazunk” i. m. 94–99.

¹⁰⁵ *Engel Pál*: Temetkezések a középkori székesfehérvári bazilikában. (Függelék: A székesfehérvári koronázások) Századok 121. (1987) 613–614., 618–622.; *Biczó Piroska*: Uralkodói temetkezések. In: *Árpádok országa* i. m. 210–211. A fehérvári bazilikában helyezhették örök nyugalomra az 1205-ben gyermekként elhunyt III. Lászlót is, lásd a hivatkozott munkákat.

¹⁰⁶ *Biczó Piroska*: Romkert – a Mennybe felvett Szűz Máriának szentelt prépostság templomának maradványai. In: Szent István király és Székesfehérvár. Szerk. Fülöp Gyula. Székesfehérvár 1996. 28.; *Mentényi Klára*: A székesfehérvári Szűz Mária prépostsági templom átépítése a 12. században. Kísérlet a fennmaradt román kori kőfaragványok rendszerezésére. In: *Művészettörténeti tanulmányok Tóth*

befolyásolta az erre az időszakra eső hetivásár forgalmát, a megnövekedett forgalmú hetivásár pedig elősegíthette a sokadalom kialakulását.¹⁰⁷

A kérdés kapcsán a fehérvári bazilikának adományozott legkorábbi ismert búcsúengedélyt sem hagyhatjuk figyelmen kívül. IV. Ince pápa 1249. március 18-i, a fehérvári prépostnak és a káptalannak címzett oklevele két búcsúengedélyről tájékoztat.¹⁰⁸ A korábbiak a pontos keltét az oklevél nem árulja el, de mivel a szöveg megfogalmazásából kikövetkeztethetően szintén IV. Ince adta ki, 1243 júniusa, azaz Ince megválasztása és 1249 márciusa közé datálható. E szerint a pápa – nyilván a fehérvári prépost és káptalan kérésére – abban a kiváltságban részesítette a fehérvári egyházat, hogy Szűz Mária ünnepein, valamint a templomban eltemetett szent királyok – azaz István király és Imre herceg – ünnepein az ugyanazon egyházat felkereső összes bűnbánónak negyvennapos búcsút engedélyezhetnek.¹⁰⁹ A folytatás, azaz a második búcsúengedély pedig azt rögzíti, hogy IV. Ince a korábbi kiváltságot a prépost és a káptalan kérésére Krisztus születése, feltámadása, pünkösd és valamennyi apostol ünnepére is kiterjeszti, de csak a fehérvári egyház és az az alá tartozó egyházak híveire vonatkozóan.¹¹⁰ A korábbi pápai engedély értelmében tehát a fehérvári káptalan negyvennapos búcsúban részesíthette az összes olyan bűnbánót, aki Szűz Mária ünnepein, valamint Szent István és Imre ünnepein felkereste a fehérvári bazilikát. A búcsúengedély hatására minden bizonnyal megnőtt az augusztus 15-i és 20-i ünnepek – valamint az oklevélben említett többi ünnep – alkalmával a koronázóvárosba látogatók száma, ami szintén hozzájárulhatott az éves vásár kialakulásához vagy a már létező sokadalom megerősödéséhez.

Az is fontos körülmény, hogy a két említett ünnepet mindössze néhány nap választja el egymástól, s ez a két alkalom valószínűleg már az Árpád-korban egy

Sándor emlékére. Bp. 2019. 11–42.; *Biczó Piroška et al.*: Székesfehérvár az Árpád-korban. In: Árpádok országa i. m. 114–115. (A vonatkozó rész Biczó Piroška munkája.)

¹⁰⁷ A hetivásár szerepét a fehérvári sokadalom kialakulásában a szakirodalom is hangsúlyozza. – *Zsoldos A. – Thoroczkay G. – Kiss G.*: Székesfehérvár i. m. 174–175. (A vonatkozó rész Zsoldos Attila munkája.); *Tringli I.*: Vásártér i. m. 1315.

¹⁰⁸ *Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia I–II.* Ed. Augustinus Theiner. Romae 1859–1860. (a továbbiakban: Theiner) I. 207. (390. sz.); *Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis.* A veszprémi püspökség római oklevéltára I–IV. Közbeocsátja a Római Magyar Történelmi Intézet. Bp. 1896–1907. I. 127–128. (152. sz.)

¹⁰⁹ A negyvennapos búcsúhoz lásd *Sümegei József*: Adatok a penitencia és a búcsúk történetéhez a középkori Magyarországon. In: Hermann Egyed Emlékkönyv. Szerk. Sümegei József – Zombori István. (METEM Könyvek 20.) Bp. 1998. 113.

¹¹⁰ „Cum igitur, sicut nobis exponi curavistis, vobis duxerimus indulgentium, ut in festivitatibus beate virginis Marie, in cuius honorem vestra est ecclesia dedicata, necnon sanctorum regum, quorum inibi corpora requiescunt, festivitatibus valeatis omnibus vere penitentibus et confessis ad ecclesiam ipsam cum devotione accedentibus quadraginta dierum indulgentiam elargiri, nos volentes vobis gratiam facere amplio, vestris devotis precibus inclinati, volumus huiusmodi gratiam ad nativitatis Domini, resurrectionis eiusdem, pentecostes et apostolorum omnium festivitates circa ecclesie vestre et ecclesiarum vobis subiectarum parrochianos extendi.” – Theiner I. 207.

frekvenciált ünnepi időszakká olvadt össze. A folyamatot Nagyboldogasszony napjának augusztus 22-ére eső nyolcada is elősegíthette, amelyet már a 12. század végén összeállított Pray-kódex kalendáriumában is jelez.¹¹¹

Ezen a ponton érdemes a gondolatmenetbe illeszteni azt a kérdést, hogy a fehérvári törvényt napnak milyen szerepe lehetett a sokadalom létrejöttében. A korábbi szakirodalom hangsúlyozza a gyűlés jelentőségét a vásár kialakulásában,¹¹² a törvényt napra irányuló legújabb kutatások ugyanakkor óvatosságra intenek. Ezek szerint legkésőbb a 11. század második felében már élhetett az a szokás, hogy az uralkodó az ország egyházi és világi elitjének több-kevesebb tagjával együtt Nagyboldogasszony augusztus 15-i ünnepét Fehérváron töltötte, ahol az alattvalók felkereshették. Az ítélkező gyűlés időpontja István király 1083. évi szentté avatását követően átkerült augusztus 20-ra. Az archaikus intézmény virágkora a 11–12. századra eshetett, de valószínű, hogy a törvényt napot ekkor sem tartották meg minden évben – a gyakoriságára a rendelkezésünkre álló adatok kis száma miatt valójában következtetni sem tudunk. Később, a 13. században a gyűlésre csak esetlegesen került sor, az intézmény ebben a korszakban már elhalófélben volt.¹¹³ Mindezek fényében a bekezdés elején feltett kérdésre a következő válasz adható: amennyiben feltételezzük, hogy a Szent István napjához kötődő éves vásár egy hosszabb, már a 12. században meginduló folyamat eredményeként alakult ki, akkor azt is feltételezhetjük, hogy a törvényt napnak egy ideig lehetett hatása a folyamatra. Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy a törvényt napot valószínűleg a 12. században sem tartották meg minden évben, ezért a befolyása mérsékelt lehetett.

Fehérvári sokadalom említésével először 1344-ben találkozunk: I. Lajos király 1344. január 20-án éves vásárt engedélyezett Pozsony városának a budai, a fehérvári és a soproni sokadalom mintájára.¹¹⁴ Bár az oklevél nem mondja meg, hogy a mintául szolgáló vásárok megtartására mikor került sor, Fehérvár esetében minden bizonnyal a Szent István napjához kapcsolódó sokadalomra kell gondolnunk.¹¹⁵

¹¹¹ Radó, P.: Libri liturgici i. m. 50., 605.

¹¹² Zsoldos A.: Fehérvár vásárai i. m. 374.; Weisz B.: A királyketteje i. m. 157–158.; Zsoldos A. – Thoroczkay G. – Kiss G.: Székesfehérvár i. m. 175. (A vonatkozó rész Zsoldos Attila munkája.)

¹¹³ Szűcs T.: Az Aranybulla i. m. 193–206. Zsoldos Attila is arra a következtetésre jutott, hogy a törvényt napot a 13. században csak esetenként ülték meg. – Zsoldos A. – Thoroczkay G. – Kiss G.: Székesfehérvár i. m. 118–122., különösen 122. (A vonatkozó rész Zsoldos Attila munkája.)

¹¹⁴ Vysady miest a mestečiek na Slovensku I. 1238–1350. Ed. Ľubomir Juck. Bratislava 1984. 137–138.; Anjou-kori oklevéltár I–XV., XVII–XXXVIII., XL., XLII., XLIV., XLVI–XLIX., L–LI. Szerk. Almási Tibor et al. Bp.–Szeged 1990–2022. (a továbbiakban: AOklt.) XXVIII. 56–57. (26. sz.). Buda 1287-ben, Sopron 1344-ben kapott engedélyt éves vásár tartására. – Weisz B.: Vásárok és lerakatok i. m. 154., 159.

¹¹⁵ Lásd még Zsoldos A. – Thoroczkay G. – Kiss G.: Székesfehérvár i. m. 175. (A vonatkozó rész Zsoldos Attila munkája.)

Az eddigiekben tehát olyan tényezők ismertetésére került sor, amelyekről feltételezhetjük, hogy valamilyen mértékben szerepet játszottak a Szent István király augusztus 20-i ünnepéhez kötődő fehérvári éves vásár létrejöttében. Az elmondottakból arra következtethetünk, hogy a sokadalom fokozatosan alakult ki,¹¹⁶ maga a folyamat akár már a 12. században is megkezdődhetett, s valószínű, hogy a fejlődés legkésőbb a 13. században egy évente megtartott vásárt eredményezett, amely 1344-ben már mintául szolgált a Pozsony számára engedélyezett éves vásárhoz.

A sokadalomtartási engedélyekben különböző időtartamokkal találkozunk: a legrövidebb kiváltságok csak az adott ünnepre, a leghosszabbak 29 napra szóltak, ugyanakkor az is gyakran előfordult, hogy az uralkodó nem határozott meg egy konkrét időintervallumot, hanem annyi napot engedélyezett az ünnep előtt és után, ahány napra az adott vásárhoz szükség volt. A hosszabb időszakra, azaz 15 vagy 29 napra szóló kiváltságok esetében feltételezhető, hogy maga az adásvétel valójában csak néhány napig tartott az ünnep környékén, a további napok pedig a szabad járás-kelésre szolgáltak.¹¹⁷

A fehérvári sokadalmak időtartamának meghatározására Ribi András tett kísérletet. A szerző a két fehérvári hiteleshely, a káptalan és a johannita konvent 1301 és 1526 közötti *fassionalis* oklevelei alapján arra az eredményre jutott, hogy azok a bevallást tevők, akik nem a városból vagy a környékéről, hanem távolabbról érkeztek Fehérvárra, számos esetben elsősorban valamilyen nagypolitikai esemény vagy valamelyik éves vásár okán utaztak oda, s az ott-tartózkodásuk során egyúttal annak is szerét ejtették, hogy egy számukra fontos jogi ügyletről bevallást tegyenek a káptalan vagy a konvent előtt.¹¹⁸ Véleménye szerint a Szent István ünnepéhez kötődő vásár 29 napig tarthatott.¹¹⁹ Ez az álláspont az ismert Árpád-és Anjou-kori sokadalomtartási engedélyek alapján árnyalható.¹²⁰

Az Árpád-korból mindössze két ilyen kiváltságról van tudomásunk: 1256-ban Zágráb 15 napra, 1287-ben Buda szintén 15 napra szóló engedélyt kapott.¹²¹

¹¹⁶ Ezt Zsoldos Attila is hangsúlyozza. – *Zsoldos A. – Thoroczkay G. – Kiss G.*: Székesfehérvár i. m. 175. (A vonatkozó rész Zsoldos Attila munkája.)

¹¹⁷ *Wéisz B.*: Vásárok és lerakatok i. m. 35; *Tringli I.*: Vásártér i. m. 1316–1317., 1330–1331.

¹¹⁸ *Ribi András*: Királyok, bárók, vásározók és zarándokok. Fehérvár késő középkori látogatói a városban működő hiteleshelyek bevallásai alapján. In: *Városok és kiváltságolt települések a középkori Magyarországon*. Szerk. Zsoldos Attila. (Közlemények Székesfehérvár történetéből) Székesfehérvár 2021. 153–189.

¹¹⁹ Uo. 172.

¹²⁰ Az Árpád- és Anjou-kori sokadalomengedélyek felsorolását lásd *Szende K.*: *Nundinae seu forum annuale* i. m. 257–260.

¹²¹ Zágráb: *Mon. Zagr.* I. 26. Buda: Budapest történetének okleveles emlékei I. (1148–1301) Csánky Dezső gyűjtését kieg., s. a. r. Gárdonyi Albert. Bp. 1936. 228–230.; *Elenchus fontium historiae urbanae, quem edendum curavit András Kubinyi*. Volumen tertium, pars secunda, quam ediderunt Monika Jánosi et al. Bp. 1997. 82–84.

I. Károly korát illetően mindössze egy olyan utalást ismerünk, ami éves vásárra vonatkozik: a jezsuita Timon Sámuel (1675–1736) *Epitome chronologica rerum Hungaricarum et Transilvanicarum* című munkájában az 1331. évnél az olvasható, hogy a király Buda számára Keresztelő Szent János fővételének ünnepe (augusztus 29.) előtti és utáni 15 napra, azaz összesen 29 napra éves vásárt engedélyezett.¹²² Sajnos azt nem tudjuk, hogy Timon milyen forrásból merítette ezt az adatot, és az is feltűnő, hogy I. Károlynak ezen kívül egyetlen sokadalomtartási engedélyéről sincs tudomásunk. Mivel a Timon által említett, augusztus 29. előtti és utáni 15 napot felölelő időtartam átfedésben van Buda 1287-ben elnyert kiváltságával – amely Szűz Mária születésének ünnepe, azaz a Kisboldogasszony (szeptember 8.) utáni vasárnapot megelőző és követő egy-egy hétre szólt –, Szende Katalin elképzelhetőnek tartja, hogy Károly csak megerősítette és kibővítette az 1287. évi kiváltságot.¹²³ Az I. Károly halálától 1385-ig terjedő időszakból a 15 napos engedélyek a leggyakoribbak, 29 napra szóló kiváltsággal pedig mindössze kétszer találkozunk: 1371-ben Sopron, 1377-ben pedig Simontornya részesült ilyenben.¹²⁴ Mindezek arra engednek következtetni, hogy a Szent István ünnepéhez kötődő fehérvári éves vásár kezdetben valószínűleg nem volt hosszabb 15 napnál.¹²⁵ Amennyiben a sokadalom a késő középkorban valóban 29 napig tartott, akkor ez a helyzet feltehetőleg későbbi fejlődés eredménye lehetett.

A Szent Ilona ünnepéhez kapcsolódó éves vásár időpontja

Ilona/Heléna Nagy Konstantin császár édesanyja volt, a hagyomány szerint ő találta meg Krisztus keresztfét. A jelenlegi ismereteink szerint az ünnepéhez kötődő fehérvári éves vásárról egyetlen forrás, az 1450–1451. évi pozsonyi számadás tájékoztat, amely a fehérvári sokadalmak közül az Ilona-napi mellett a háromkirályok napjához, azaz vízkereszthez (január 6.) kapcsolódót is megemlíti.¹²⁶ Érdeemes előrebocsátani, hogy Magyarországon nagyon ritka volt a Szent Ilona

¹²² „M. CCC. XXXI. Castro Budensi concessae a rege nundinae quindecim dierum ante et post memoriam decollationis S. Joannis Baptistae.” – *Samuel Timon: Epitome chronologica rerum Hungaricarum et Transilvanicarum*. Claudiopoli 1764. 51. Lásd még *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI*. Studio et opera Georgii Fejér. Budae 1829–1844. VIII/7. 229.; AOkt. XV. 268–269. (464. sz.) Az adatra Szende Katalin hívta fel a figyelmet. – *Szende K.: Nundinae seu forum annuale* i. m. 237., 257.

¹²³ *Szende K.: Nundinae seu forum annuale* i. m. 237., 257.

¹²⁴ Uo. 257–260.

¹²⁵ Fügedi Erik 15 napos sokadalommal számolt. – *Fügedi E.: Középkori magyar városprivilegiumok* i. m. 35.; *Uő: Városok kialakulása* i. m. 331.

¹²⁶ „Item derselbs dreisker hat mer verraitt, das er hab ausgeben auf hofczins zu weissenburg auf den Jarmerkten Trium Regum vnd helene” – *Ortvay Tivadar: Pozsony város története II/3*. A város középkori háztartása, 1300–1526. Pozsony 1900. 98., 6. jegyz. Lásd *Weisz B.: Vásárok és lerakatok* i. m. 143.

ünnepéhez kötődő sokadalom, a fehérvárin kívül mindössze egyről van tudomásunk: Hunyadi János kormányzó 1452 januárjában két marcelházi nemes kérésére Marcelháza (Komárom megye) nevű birtokukra két éves vásárt engedélyezett, az egyiket a Szent Kereszt megtalálásának (május 3.), a másikat Heléna királynő ünnepére.¹²⁷ Hunyadi oklevele tehát egykorú a feljebb említett, 1450–1451. évi pozsonyi számadással. A megnevezett ünnepek időpontjait egyik forrás sem adja meg, a kortársak számára ezek nyilván magától értetődőek voltak. A háromkirályok – azaz vízkereszt –, illetve a Szent Kereszt megtalálása ünnepének időpontja számunkra sem vet fel kérdést, ugyanez azonban Nagy Konstantin édesanyjának az ünnepéről már nem mondható el: Ilonának – ahogy azt látni fogjuk – több ünnepe is ismert volt a középkori Magyarországon, ezért nem kerülhetjük meg azt a kérdést, hogy melyikhez kapcsolódott a fehérvári és a marcelházi éves vásár.

Szent Ilonának a különböző egyházakban jelenleg is számos ünnepnapja létezik, a katolikus egyház augusztus 18-án emlékezik meg róla.¹²⁸ Már Knauz Nándor is hangsúlyozta 1876-ban megjelent *Kortan* című munkájában, hogy Ilona magyarországi ünnepnapjának a meghatározása nehézségekbe ütközik, mivel valószínűleg összekeverték – az egyébként sokkal kevésbé ismert – auxerre-i szűz Szent Ilonával, akinek május 22-ére esett az ünnepe.¹²⁹ Emellett az is problémát jelent, hogy a Knauz által használt kéziratos és nyomtatott szerkönyvek Nagy Konstantin édesanyjának az ünnepét több különböző napon jelzik. A szerző a szerkönyvek mellett olyan 14–15. századi okleveleket is figyelembe vett, amelyeknek a keltezésében szerepel Szent Ilona napja. A két forráscsoport alapján végül arra a következtetésre jutott, hogy Magyarországon május 22-én ülték meg Ilona ünnepét.¹³⁰ Szentpétery Imrénél szintén ez a dátum olvasható.¹³¹ A Radó Polikárp által feldolgozott, részben magyarországi, részben külföldi provenieneciájú liturgikus kéziratok is arról tanúskodnak, hogy Ilonának több ünnepnapja

¹²⁷ „ad possessionem eorum Marcelhaza predictam nund[inas] liberis seu forum annuale liberum singulis festivitatis inventionis Sancte Crucis [et] Elene regine alisque diebus ip[sas festiv]itates precedentibus et sequentibus ad id scilicet necessario aptis et suff[icientibus] omni anno [sub ei]sdem libertatibus [ac prero]gativis, quibus nundine seu fora annualia libera civitatum regalium celebrantur, [duximus] annuenda gratiose et concedenda, imo [annuimus] et concedimus presentium per vigorem” – DL 44614. Lásd *Weisz B.*: Vásárok és lerakatok i. m. 148.

¹²⁸ *Joachim Schäfer*: Helena. In: Ökumenischen Heiligenlexikon, <https://www.heiligenlexikon.de/BiographienH/Helena.html#A1> (letöltés: 2022. aug. 18.). Bálint Sándor is aug. 18-nál tárgyalja Ilona tiszteletét. – *Bálint S.*: Ünnepi kalendárium i. m. II. 195–196.

¹²⁹ A középkori Magyarországról mindössze egy neki szentelt egyház ismert, a Verőce megyei Laci-nafő. – *Mező A.*: Patrocíniumok i. m. 119.

¹³⁰ *Knauz Nándor*: *Kortan*. Hazai történelmünkhez alkalmazva. Bp. 1876. 196–197.

¹³¹ *Szentpétery Imre*: *A kronológia kézikönyve*. A Chronologia és az Oklevéltani naptár összevont, javított és bővített kiadása. Bp. 1985. 75. Ilona napja kétszer is szerepel az oldalon: Helenae reginae, Ilenae reginae.

létezett, ezek közül február 8., április 15. és május 22. emelkedik ki.¹³² Mező András a középkori magyarországi templomcímek és helységnevek összefüggéseiről írt könyvében – Knauz alapján – még úgy vélekedett, hogy Ilonának a régi „naptárainkban több ünnepe is volt, leginkább a május 22-re esőt ülték”,¹³³ a középkori magyarországi patrocíniumokat felsoroló munkájában azonban – szintén Knauzra hivatkozva – már augusztus 19-re tette az emléknapiját, mivel az „egyház május 22-én az auxerre-i szűz Ilonát ünnepli”.¹³⁴ A kérdést az esztergomi rítus kapcsán Dobszay László is érintette: véleménye szerint Esztergomban két napot tartottak Ilona tiszteletére, február 8-át – ez volt a nagyobb ünnep – és május 22-ét.¹³⁵ Szendrei Janka a 12. század végén összeállított Pray-kódex naptárát elemezve kiemelte, hogy Ilona három ünneppel is szerepel benne: február 8-án, április 15-én és május 22-én. Meglátása szerint ez valószínűleg annak a jele, hogy a kultusza több forrásból érkezett hozzánk, ugyanakkor azt is megjegyezte, hogy „a harmadik dátum, a május 22-iki vált a későbbi magyar liturgikus gyakorlatban uralkodóvá”.¹³⁶ Szent Ilona magyarországi kultuszának a liturgikus forrásokban megragadható nyomairól Kovács Andrea írt átfogó tanulmányt.¹³⁷ E szerint már a szent ünnepnapjának a meghatározása is problémát jelent, ugyanis a magyar mise- és zsolozsmaforrások naptárai három napon jelzik az ünnepét: február 8-án, április 15-én és május 22-én – láhattuk, hogy már a Pray-kódexben is ez a három dátum szerepel –, ugyanakkor az Európában legerjedtebb augusztus 18-ai időpont egyetlen középkori forrásunkban sem fordul elő. A három említett ünnepnap közül a középkor legfontosabb és leggyakrabban használt szentlistáiban kettő található meg, a februári és az áprilisi, a május 22-i dátum viszont problematikus, mivel egyetlen korai martirológium vagy naptár sem tartalmazza. Ezen a napon – mint láttuk – az egyház auxerre-i szűz Szent Ilonát tartja számon.¹³⁸ Knauz Nándorhoz hasonlóan Kovács Andrea is felveti annak a lehetőségét, hogy a két Ilona személye és ünnepe ismeretlen helyen és időben összekeveredett egymással, ugyanakkor azt is elképzelhetőnek tartja, „hogy azokon a hagyományterületeken, ahol a francia Heléna kultusza ismeretlen volt, eredetileg

¹³² Radó, P.: Libri liturgici i. m. 575.

¹³³ Mező A.: A templomcím i. m. 89.

¹³⁴ Mező A.: Patrocíniumok i. m. 116., 119.

¹³⁵ Dobszay László: Az esztergomi rítus. [Bp. 2004.] 38.

¹³⁶ Szendrei J.: A „mos patriae” kialakulása i. m. 160–161., 817. jegyz. Az újabb kutatások szerint Ilona febr. 8-i ünnepe a germán liturgikus tájra jellemző. – Horváth Balázs: A Pray-kódex kalendáriuma és szanktoraléja európai összehasonlításban. In: Írások a Pray-kódexről. Szerk. Bartók Zsófia Ágnes – Horváth Balázs. (Műhelytanulmányok 5.) Bp. 2019. 54., 59., 60.

¹³⁷ Kovács Andrea: *Gaude felix* Hungaria? Szent Ilona/Heléna magyarországi kultuszáról. Magyar Egyházzene 20. (2012/2013) 267–288.

¹³⁸ Uo. 267–268.

is az imperatrixra emlékeztek e napon”.¹³⁹ A misszálék naptárainak a vizsgálata a következő eredményre vezetett. A februári és a májusi ünnep valamennyi magyar rítusterület – Esztergom, Kalocsa–Zágráb, Erdély–Várad – miseforrásaiban jelen van, a februári 16-szor, a májusi 23-szor, és kiemelendő, hogy az egyik 14. századi misekönyv a májusi ünnepet *Helene regine Hungarie* megnevezéssel illeti. Az áprilisi időpont viszont jóval ritkábban, mindössze hétszer fordul elő, mégpedig kizárólag esztergomi szerkönyvek naptáiraiban.¹⁴⁰ Ami a misekönyvek főszövegében megjelenő könyörgéseket illeti, a februári és az áprilisi ünnepnap-hoz tartozó orációk csak Esztergom hagyományában találhatók meg, az előbbinél kilenc, az utóbbinál négy misszálékban, a májusi ünnepnél viszont mindegyik magyar hagyományban fellelhetők, összesen 25 misekönyvben.¹⁴¹ A zsolozsma forrásainak a vizsgálata a következő eredményt hozta: a legtöbb szerkönyv, összesen 14, a februári és a májusi ünnepet is jelöli a naptárában, 3 kötetben pedig az áprilisi és a májusi jelenik meg együtt, az utóbbiak közül a Zágrábban őrzött, legkorábbi teljes zsolozsmáskönyvünkben május 22-nél a *Helene regine Hungarie* utólagos bejegyzés olvasható. 9 szerkönyvben csak az egyik ünnep szerepel, a februári egy, a májusi pedig 8 forrásban, ugyanakkor Szatmári György esztergomi érsek (1522–1524) breviáriumban és a nyomtatott esztergomi breviáriumban mindhárom nap megjelenik.¹⁴² A könyörgést csak egy szerkönyv közli februárban, májusban viszont 14.¹⁴³ A liturgikus könyvek tanúsága szerint tehát Ilona ünnepe nagyon korán bekerült a magyar hagyományba, a szerző feltevése szerint a tisztelete – a Szent Kereszt-kultusszal összefüggésben – akár Szent István koráig is visszanyúlhat. Nagy Konstantin édesanyjáról eleinte csak könyörgésekkel emlékeztek meg, a saját szövegű officium a 14. században jelent meg.¹⁴⁴

A vizsgálatot egy további forráscsoportra, a zsinati határozatok – avagy zsinodális könyvek – ünneplistáira is kiterjeszthetjük.¹⁴⁵ E lajstromok azt rögzítették, hogy a híveknek a vasárnapok mellett mely ünnepeket kellett megtartaniuk.

¹³⁹ Uo. 268–269.

¹⁴⁰ Uo. 269. Az idézett misszálé: OSZK Kt, Cod. Lat. 220.; Codices Latini medii aevi. Recensuit Emma Bartoniek. (Catalogus Bibliothecae Musei Nationalis Hungarici 12. Codices manu scripti Latini 1.) Bp. 1940. 195–196.

¹⁴¹ Kovács A.: *Gaude felix* Hungaria i. m. 269.

¹⁴² Uo. 270.

¹⁴³ Uo. 270., 272.

¹⁴⁴ Uo. 277–278.

¹⁴⁵ *Solymosi László*: Az esztergomi egyházmegye legrégebbi ünneplajstroma. (Szent Adalbert, Szórád-András és Benedek tisztelete az erdélyi szászoknál) In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 88–95.; *Jaczkó Sándor*: A késő középkori hazai zsinati határozatok ünneplistái. In: Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére I–II. Szerk. Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél. Bp.–Debrecen 2014. I. 223–234.; A váradai egyház 1524. évi zsinati határozatai. Közreadja Jaczkó Sándor. Bp. 2016. 168–179.

A listát a zsinati határozatokkal együtt az illetékes főpap az egyházmegyei zsinaton hirdette ki, a szövegét pedig a határozatokhoz csatolták.¹⁴⁶ Solymosi László hívta fel a figyelmet arra, hogy az ünnepek és a szentek tiszteletét a liturgikus könyvek mellett a szinodális könyvek ünnepjegyzékei is közvetítették, ezért az ünnepek és a szentek kultuszának a kutatásában a liturgikus rendelkezéseket és ünneplistát is tartalmazó szinodális könyveket sem hagyhatjuk figyelmen kívül.¹⁴⁷ Az esztergomi egyházmegye zsinati határozatainak öt változata maradt fenn,¹⁴⁸ ezek közül a következő négyhez tartozik ünnepjegyzék: a brassói dékánóság 1452-ben megkezdett vegyes tartalmú kézikönyvében olvasható redakcióhoz (1394/15. század közepe) – ezt a listát Solymosi László az esztergomi egyházmegye legrégebbi ünneplajstromaként határozta meg –,¹⁴⁹ egy, a 15. század második feléből származó körmöcbányai kódexben található redakcióhoz (1420 k.–1430[?]),¹⁵⁰ továbbá az 1450. évi¹⁵¹ és az 1493. évi¹⁵² változathoz. Ezekon kívül az 1460. évi szepesi (lőcsei),¹⁵³ az 1494. évi nyitrai,¹⁵⁴ az 1515. évi veszprémi¹⁵⁵ és az 1524. évi váradi¹⁵⁶ zsinati határozatokhoz csatoltak ünnepjegyzéket. A téma szempontjából azonban egyik lista sem segít: Szent Ilona ünnepnapját egyik jegyzék sem tartalmazza.¹⁵⁷

¹⁴⁶ Solymosi L.: Az esztergomi egyházmegye i. m. 88–89.; Jaczkó S.: A késő középkori 224–225.

¹⁴⁷ Solymosi L.: Az esztergomi egyházmegye i. m. 95.

¹⁴⁸ Somogyi Szilvia: Az esztergomi egyházmegye késő középkori zsinati tevékenységéről és zsinati könyvéről. Századok 155. (2021) 730., 742–759. Lásd még Uő: Az esztergomi szinodális könyvről: új források, redakciók és szövegösszeállítások nyomában. Magyar Könyvszemle 135. (2019) 1–17.

¹⁴⁹ Solymosi L.: Az esztergomi egyházmegye i. m. 93. A kódexhez és a zsinati határozatok datálásához lásd uo. 90–93.; Somogyi Sz.: Az esztergomi egyházmegye i. m. 744.; Uő: A brassói dékánóság Kézikönyvének egyik kánonjogi jegyzete. Adalékok az egyházi bíráskodás illetékességi körének történetéhez. In: Micae mediaevalis VII. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról. Szerk. Farkas Csaba – Ribi András – Veres Kristóf György. Bp. 2018. 149–150.

¹⁵⁰ Solymosi László megállapítása szerint a lista tartalmilag lényegében azonos az 1460. évi szepesi (lőcsei) zsinat határozataihoz csatolt ünnepjegyzékkel, lásd alább. – Solymosi L.: Az esztergomi egyházmegye i. m. 92. A körmöcbányai kódex zsinati anyagának datálásához lásd Somogyi Sz.: Az esztergomi egyházmegye i. m. 744.

¹⁵¹ Leges ecclesiasticae regni Hungariae, et provinciarum adiacentium, opera et studio Ignatii comitis de Battyán episcopi Transsilvaniae collectae et illustratae I–III. Albae-Carolinae–Claudiopoli 1785–1827. III. 490–491.; Constitutiones synodales almae ecclesiae Strigoniensis a. D. MCCCCL. Ed. Iosephus Dankó. Strigonii 1865. 31–32.

¹⁵² Leges ecclesiasticae i. m. III. 565–566.

¹⁵³ Uo. III. 518.; Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae. Ed. Iosephus Dankó. Bp. 1893. 480–483.; Somogyi Sz.: Az esztergomi egyházmegye i. m. 743.

¹⁵⁴ Sacra concilia ecclesiae Romano-catholicae in regno Hungariae celebrata ab anno Christi MXVI. usque ad annum MDCCXV. Ed. P. Carolus Péterfy. Pars prima. Posonii 1741. 295.

¹⁵⁵ A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai. Közvettes Solymosi László. Bp. 1997. 105–107.

¹⁵⁶ A váradi egyház i. m. 229–232.

¹⁵⁷ Somogyi Szilvia a körmöcbányai kódexnek a birtokában lévő másolata alapján arról tájékoztatott, hogy a zsinati határozatokhoz tartozó lajstromban nem szerepel Szent Ilona ünnepe. A segítségéért helyen is köszönetet mondok.

Az eddig elmondottak szerint Nagy Konstantin édesanyjának a középkori Magyarországon a következő három ünnepnapját ismerték: február 8-át, április 15-ét, valamint május 22-ét. A liturgikus források és a Knauz Nándor által említett, a keletkezésükben Szent Ilona napját feltüntető oklevelek együtt arra utalnak, hogy az utóbbi volt a legjelentősebb, és az is megállapítható, hogy a jogéletben Ilona napján a május 22-i ünnepet értették. Ezt bizonyítja a következő, Weisz Boglárka által ismertetett eset is. Somorján (Pozsony megye) Zsigmond király 1411-ben kelt engedélye értelmében két sokadalmat tarthattak, melyek közül az egyik a Szent Orbán ünnepe előtti harmadik naphoz, azaz május 23-hoz kötődött, azonban az 1452. évi pozsonyi számadás szerint már Szent Ilona ünnepéhez kapcsolódott ez az éves vásár, ami egyértelműen a május 22-i ünnepre utal.¹⁵⁸

Mindez azt bizonyítja, hogy helyes az a megállapítás, amely szerint a fehérvári és a marcelházi Szent Ilona-napi sokadalom a május 22-i ünnephez kötődött.¹⁵⁹ Ezt az álláspontot Ribí Andrásnak a két fehérvári hiteleshely, a káptalan és a johannita konvent 1301 és 1526 közötti *fassionalis* oklevelei alapján levont következtetései is alátámasztják: a szerző szerint május 22. körül 29 napos vásári időszakkal számolhatunk.¹⁶⁰ A május 22-i dátum Mária Magdolna ünnepével történő azonosítása ugyanakkor minden bizonnyal tévesztés eredménye.¹⁶¹

ASPECTS OF THE MEDIEVAL HISTORY OF SZÉKESFEHÉRVÁR

By Balázs Kertész

SUMMARY

The study explores four issues. The first chapter proves that the basilica of Fehérvár, founded by King Stephen I (1000–1038), was dedicated to the feast of the Assumption of the Virgin Mary (15 August). The second chapter shows that the commemoration of the death of King Stephen I, who died on 15 August 1038, can be traced back to the basilica of Fehérvár that was founded by him and chosen as his burial place. The third chapter examines the problem of the emergence of the annual fair associated with the feast of King Stephen on 20 August, stressing that the fair had already been established in the Árpád period. The fourth chapter points out that three feasts of Saint Helena were known in medieval Hungary (8 February, 15 April, 22 May), and confirms the view already expressed in the research that the annual fair of Saint Helena was linked to the feast of 22 May.

¹⁵⁸ *Weisz B.*: Vásárok és lerakatok i. m. 33–34.

¹⁵⁹ Uo. 143., 148.

¹⁶⁰ *Ribí A.*: Királyok, bárók, vásárosok i. m. 168–172.

¹⁶¹ Uo. 163., 168., 179. Mária Magdolna ünnepe júl. 22-re esik.

ADATOK A 18. SZÁZADI SZÉKELY SZÉKEK IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁSI INTÉZMÉNYEINEK TÖRTÉNETÉHEZ

Csíkszék esete 1708–1780 között*

A rendi korszak erdélyi igazságszolgáltatási rendszere Werbőczy *Hármaskönyvére*, Bethlen Gábor 1619-es perrendtartására (*Specimen iuridici processus*), az Erdélyi Fejedelemség törvényeit összegző két gyűjteményre, az *Approbatae* és *Compilatae Constitutiones*re, valamint a lokális szinten kidolgozott törvényhatósági statútumokra épült. Ezeket egészítette ki a Mária Terézia uralkodásának első felétől kezdődően becikkelyezett, országgyűlési végzéseket tartalmazó korpusz, az *Articuli Novellares*.¹

A vármegyékhez hasonlóan a székely székek igazságszolgáltatási intézményrendszere is kétlépcsős volt. A vármegyéken az elsőfokú bírói fórum az úgynevezett parciális, míg a másodfokú a generális szék volt.² A székely székekben az elsőfokú instanciát a viceszék, míg a másodfokot a derékszék képviselte. Ahogy a 16–17. századi vármegyei közgyűlések nem váltak külön a bíraskodási feladatokat ellátó generális széktől (*sedriától*) – kivéve az 1640 utáni Belső-Szolnokot³ –, úgy a székely törvényhatóságok közgyűlései, a székgyűlések is helyet adtak bizonyos peres ügyek lebonyolításának.⁴ A székgyűlés (*congregatio generalis, generalis confluxus, gyrásgyűlés, marchalis szék*) a székelység legrégebbi intézményei közé tartozott. A letelepedés utáni időszakban elsősorban bíraskodási szerepet töltött be.⁵ A 15. század második felében kialakuló esküdtszék 1562-ig nem vált külön a székgyűléstől, mivel a pereskedés és bíraskodás is annak alkalmával zajlott.⁶

* Jelen tanulmány a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen (Kolozsvár) 2022-ben megvédett PhD-értekezésem egyik átdolgozott alfejezete. A kutatott szék négy egyenrangú, úgynevezett társszékből: Gyergyószékből, Felcsíkszékből, Alcsíkszékből és Kászonszékből állt. A négy társszéket együttesen Csíkszéknek is szokás nevezni. Írásomban ezt a rövid megnevezést használom, amikor a teljes székre utalok. Amennyiben valamely társszékre gondolok, azt külön megnevezem.

¹ Erdély jogtörténete. Szerk. Veress Emőd. Kolozsvár 2018. 215., 263–264.

² *Dáné Veronka*: „Az Őnagysága széki így deliberála.” Torda vármegye fejedelemségkori bírósági gyakorlata (Erdélyi Tudományos Füzetek 259). Debrecen–Kolozsvár 2006. 35–37.

³ *Dáné V.*: „Az Őnagysága széki” i. m. 31.

⁴ *Pál-Antal Sándor*: A székelyek földje és népe. Marosvásárhely 2013. 77.

⁵ *Connert János*: A székelyek intézményei a legrégebbi időktől az 1562-iki átalakulásig. Kolozsvár 1901. 28., 32.

⁶ *Liviu Moldovan – Pál-Antal Sándor*: A székely önkormányzat és szervezete a XVI. században. In: Székely felkelés 1595–1596. Szerk. Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly. Bukarest 1979. 38.; *Pál-Antal Sándor*: Székely önkormányzat-történet. Marosvásárhely 2002. 62.; *Uő*: A székelyek földje és népe. Marosvásárhely 2013. 29.; Székelyföld története I–III. Szerk. Egyed Ákos et al. Székelyudvarhely 2016. II. 194.

A székely ispán elnöklete alatt – bizonyára csak ritkán – működő széki törvényszék is a székgyűléseken ült össze.⁷ A rendszeres széki bíróságok csak 1562 után kezdtek működni, átvéve a székgyűlés igazságszolgáltatási feladatait, amelyekből az még a 18. században is megőrzött bizonyos jogköröket.⁸

Az 1763–1764 során létrehozott folytonos táblák új helyzetet teremtettek mind közigazgatási, mind igazságszolgáltatási szempontból. Bár a táblák felállítása a közigazgatás és bíraskodás országos szintű egységesülését is szolgálta, mind az intézményi szervezés, mind annak működtetése során a törvényhatóságokban számos sajátos probléma és azokra adott megoldás jelentkezett.

Kutatásom Csíkszék 1708–1780 közötti igazságszolgáltatási intézményeit vonja górcső alá, főként elsődleges, eddig még feltáratlan levéltári forrásokra támaszkodva. Hosszabb távú céljaim közé tartozik, hogy feltárjam a 18. századi székely székek (Aranyosszék, Marosszék, Udvarhelyszék, Háromszék, Csíkszék) közigazgatásának és igazságszolgáltatásának partikuláris és közös jellemvonásait, lehetővé téve a 18. századi székely közigazgatás-történet régóta esedékes, átfogó szintézisének megalkotását. Jelen tanulmányom ehhez a nagy léptékű munkához kíván friss kutatási adatokkal szolgálni.

Az elsőfokú bíraskodás intézménye – a viceszék

A viceszékek, amelyeket a korszakban fiúszékeknek is neveztek,⁹ a székely székek igazságszolgáltatási rendszerének elsőfokú fórumai voltak, ahonnan a pereket a derékszékre lehetett fellebbezni.¹⁰ A kétlépcsős bíraskodási rendszer az 1562-es székely felkelés után alakult ki.¹¹ A két törvénykezési szint (viceszék és derékszék) hatásköri különbségei azonban hosszú ideig nem voltak tisztázva.¹² Még

⁷ Moldovan, L. – Pál-Antal S.: A székely önkormányzat i. m. 37.; Pál-Antal S.: Önkormányzat-történet i. m. 62.; Uő: A székelyek földje i. m. 28–29.; Székelyföld története i. m. I. 174.

⁸ Marosszékra lásd Pál-Antal S.: A székelyek földje i. m. 77. Csíkszékre lásd Direcția Județeană Harghita a Arhivelor Naționale [Román Nemzeti Levéltár Hargita Megyei Igazgatósága] (a továbbiakban: DJAN H) F 27 Csíkszék levéltára (a továbbiakban: F 27), IX/14. fol. 1r. Székgyűlési jegyzőkönyvi kivonat, 1751. jún. 3.; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), F 46 Erdélyi Gubernium Levéltára, Ügyiratok (a továbbiakban: F 46) 1754/765. Jelentés a Guberniumnak egy székgyűlés előtti perről, 1754. máj. 9.; DJAN H F 27, XIX/52. fol. 1rv. Székgyűlési pervégzés, 1765. dec. 3.

⁹ DJAN H F 26 Gyergyószék levéltára (a továbbiakban: F 26), 7. jegyzőkönyv, fol. 4v. Derékszéki határozat, 1726. jan. 8.

¹⁰ Szádeczky-Kardoss Lajos: A székely nemzet története és alkotmánya. Bp. 1927. 33., 346.; Vofkori Mária: A közigazgatási és jogi intézményrendszer és annak fejlődése a székelyeknél. In: Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kiss András – Kovács Kiss Gyöngy – Pozsony Ferenc. Kolozsvár 1999. 493.

¹¹ Pál-Antal S.: Önkormányzat-történet i. m. 75.

¹² Uo. 94. Szádeczky tévesen több törvénykezési szintről tett említést: a derék- és viceszék mellett szerinte egy filiális és egy parciális szék is működött a székely székekben. Vö. Szádeczky-Kardoss L.:

a 18. században is egy fajta rendszertelenséget lehet megfigyelni abban, ahogy a különböző pereket elkezdték egy-egy fórumon vagy éppen azokat megkerülve, széken kívüli hatóságok elé vitték. Elviekben minden perlekedő nemesembernek a viceszéken kellett az ügyét kezdenie,¹³ de ez a gyakorlatban nem mindig valósult meg, ahogy azt sem mindig sikerült betartani, hogy a három forint büntetésig terjedő ügyeket a faluszéke, az azon felülieket pedig a viceszék tárgyalja.¹⁴

A törvény szerint a viceszékről a derékszékre kellett fellebbezni, de előfordult (főleg a 18. század első felében), hogy befolyásosabb nemesek vagy széki előjárók a sorban következő vagy épp az első instanciát megkerülve, magasabb szinten, azaz a derékszéken, a székgyűlésen, a Királyi Táblánál vagy a Guberniumnál folytatták peres ügyüket.¹⁵ 1725-ben Abafi Sándor, a későbbi felcsíki alkirálybíró a viceszéki ítélet után a pert egyenesen a székgyűlésre vitte tovább, átugorva a derékszékét.¹⁶

A viceszéki tárgyalás az alkirálybíró elnöklete alatt, a nótárius (széki jegyző) és az *assessorok* (esküdt ülnökök) részvételével zajlott. Abban az esetben, ha egy törvényszéki pernél a tisztviselő érintett volt, a Gubernium úgy rendelkezett, hogy helyette egy elfogulatlan személyt kell kinevezni a bírói testületbe.¹⁷ A vice- és derékszékeken a peres feleket rendszerint *procuratorok* (ügyvédek) képviselték. Amennyiben a per hivatalból indult, a vádat egy közvádó (ügyész) képviselte, akit szintén *procurator* néven említenek a források. Léteztek olyan kisebb jelentőségű perek, amelyeket nem fellebbezhettek a derékszékre, így ezekben az esetekben a viceszék hozhatott jogerős ítéletet. A főkirálybíró viceszéki jelenlétének szabályozásáról nem állnak rendelkezésre adatok. Feltételezem, hogy jogában állt részt venni viceszéki perekben is, azonban ez nem lehetett gyakori jelenség, hiszen a személyes főtiszti jelenlétet igénylő derékszékek tartására is nehezen szántak időt. A forrásokból kiderül, hogy lehetőség nyílt arra, hogy egy bonyolultabb vagy súlyos büntetést maga után vonó ügyben a főkirálybíró véleményét is kikérjék. Ez teljesen a viceszéken múltott. A főkirálybíró véleményét nem voltak kötelesek alkalmazni, elfogadhatták vagy figyelmen kívül is hagyhatták azt. Az is előfordult hogy utólag, az ítélet kimondása után kértek főkirálybírói véleményezést, ami már nem befolyásolhatta a per kimenetelét. Ilyenkor a viceszék a megerősítés reményében fordulhatott a főtiszthez. Egy ilyen eset fordult elő 1745 márciusában, amikor Bocskor János gyűjtogatási perében ítélt a viceszék. Az érvényben lévő törvények és szabályrendeletek szerint gyűjtogatásért, gyilkossági

A székely nemzet i. m. 346. A 18. századi forrásokban ilyenekkel nem találkozunk. Szádeczky feltehetően a vármegyei törvénykezési rendszert vetítette rá a széki igazságszolgáltatásra. Erre lásd *Dáné V.*: „Az Önagysága széki” i. m. 35–38., 79–84.

¹³ *Imreh István – Pataki József*: Kászsónszéki krónika 1650–1750. Bp.–Bukarest 1992. 245.

¹⁴ *Vofkori M.*: A közigazgatási és jogi intézményrendszer i. m. 493.

¹⁵ *Sándor Imre*: A csíkszentsimoni Endes család levéltára. Genealógiai Füzetek 5. (1907) 4–5. sz. 48.

¹⁶ Uo.

¹⁷ MNL OL F 46, 1722/296. A Gubernium utasítása Gyergyószéknek, 1722. dec.

kísérletért és gyilkossággal való fenyegetésért halálbüntetés, enyhébb esetben kínzás járt. A legsúlyosabb ítéletet azonban csak akkor szabták ki, ha három tanúnál több bizonyította a vétket, és ők is minden kétséget kizáróan.¹⁸ Bocskor János esetében sem a tanúk száma, sem a tanúvallomások nem voltak perdöntőek. A viceszék éppen ezért nem is ítélte el, de kikérte Kálnoki Ferenc főkirálybíró¹⁹ jogi véleményét. Kálnoki alapos jogi tájékozottságról tett tanúbizonyságot, amikor a terhelő és felmentő vallomásokat, a szóban forgó eset körülményeit, következményeit, valamint hátterét és a vádlott múltját is figyelembe véve mondott véleményt, egyetértve a viceszéki ítélettel. A vád szerepét betöltő *procurator* azonban újabb perfelvételt (*novumot*) kért, így az ügyet nem lehetett lezárni. A főkirálybíró beleszóllhatott a pereskedés rendjébe, ahogy azt az említett ügy kapcsán Kálnoki Ferenc meg is tette. Figyelmeztette a viceszéket, hogy adjanak időt a vádlottnak újra felkészülni a saját védelmére, és ne kezdjék újra a pert túl hamar. Emellett tanácsot adhatott büntetés és ítélet kapcsán is. Bocskor János esetében a főkirálybíró ideiglenes, meghatározatlan ideig tartó elzárást tanácsolt addig, amíg Werbőczy *Decretuma* alapján kimondják, hogy a gyűjtogatás ügyében ártatlan.²⁰

A viceszéki ítéleteket sem hajtották végre minden esetben. Előfordult, hogy a győztes felperes hiába várta, hogy a viceszék érvényt szerezzenek igazának, széki szinten nem történt meg a végrehajtás. Ilyen eset volt Boros Ferencné Abaffi Ilona ügye, aki az édesapja által visszatartott anyai örökséget perelte vissza a felcsíki viceszéken, azonban a tisztek nem hajtották végre az ítéletet. Ügyét nem vihette derékszékre, mivel viceszéki szinten pert nyert, ezért egyenesen a Guberniumhoz fordult a panaszával.²¹

A székgyűlés szabályozhatta a viceszék rendjét és működését. Az 1727-es széki *constitutio* elrendelte, hogy ha egy *assessor* vagy *procurator* részegen vagy itasan jelenne meg, először figyelmeztessék, második alkalommal hat, harmadikra tizenkét forint büntetést fizessen, de ha negyedik alkalommal is előfordul, akkor jelentsék a főtisztnak, és az függessze fel őket a hivatalukból. A *constitutio* elrendelte, hogy az alcsíki viceszéken a Csíkszentimrén tárgyalt hosszabb perek elsőbbséget élvezzenek a csíkbánkfalvi viceszéken folyó rövidebb perekkel szemben.²²

¹⁸ DJAN H F 29 Alcsíkszék levéltára (a továbbiakban: F 29), I/68. fol. 1rv. Kálnoki főkirálybíró jogi véleménye egy gyűjtogatási per kapcsán, 1745. márc. 31.

¹⁹ Gróf kőröspataki Kálnoki Ferenc 1743–1749 között volt Csíkszék főkirálybírója.

²⁰ DJAN H F 29, I/68. fol. 1rv. Kálnoki főkirálybíró jogi véleménye egy gyűjtogatási per kapcsán, 1745. márc. 31.

²¹ MNL OL F 46, 1747/420. Boros Ferencné Abaffi Ilona levele a Guberniumhoz, 1747.

²² Csíkszék 1727-es *constitutio*ja. In: Corpus Statutorum. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye I–V. Közzétette Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen. (Magyarországi Jogtörténeti Emlékek). Bp. 1885–1904. I. 153.

Minden társszékekben külön viceszék működött, amely fölött a többi társszéknek nem volt autoritása, csupán az illető társszék alkirálybírójának, a főkirálybírónak, valamint a Guberniumnak. A gyergyószéki viceszék Gyergyószentmiklóson,²³ a felcsíki keddenként Szépvízen ülésezett.²⁴ Alcsíkon két viceszék létezett: a csütörtöki széken a hosszabb (*longus*) pereket tárgyalták, a szombati széken pedig a rövidebb (*brevis*) ügyeket intézték. Az előbbi Csíkszentimrén, az utóbbi Csíkbánkfalván működött,²⁵ a kászoni viceszék pedig Impérfalván ülésezett.²⁶

Egy törvénykezési időszak után törvénykezési szünet, úgynevezett *feria* következett. Előfordult azonban, hogy nem tartották be az erdélyi törvények által előírt szünnapokat. 1733 májusában a szépvízi keddi törvénytapon Abaffi Sándor meggyőzte Sándor István alkirálybírókat, hogy tartson soron kívüli (*extra serialis*) törvénytapon a testvére, László elleni perében. Az alkirálybíró megegyezett Abaffival, hogy az ő esetében kivételt tesz, nem veszi figyelembe a törvénykezési szünetet, és gyorsított eljárással tárgyalja ügyét. Ennek értelmében törvénybe is szólította Abaffi Lászlót.²⁷ A befolyásos széki nemességgel vagy országos hivatalt betöltő személyekkel való törvényszéki kivételezés nem ment ritkaságszámba. Delnei Csató Zsigmond az Erdélyi Udvari Kancellária²⁸ referendáriusa Csíkszéken kívül Udvarhely- és Marosszéken is rendelkezett birtokokkal. Mivel ideje nagy részét a birodalmi fővárosban töltötte, nehezen tudta érdekeit és ügyeit személyesen képviselni a széki törvénykezési fórumokon. 1746-ban Csató Zsigmond Erdélybe utazott, hogy peres ügyeit intézze. Ebben az időszakban azonban éppen az országgyűlés ülésezett. A diéták időszakában a székekben (és feltehetően a vármegyékben is) szüneteltek a törvényszékek, így Csató sem folytathatta volna peres ügyeit. Arra hivatkozva, hogy sem az udvarhelyszéki, sem a csíkszéki alkirálybírók nem tartózkodnak a diétán, Csató kérelmezte a Guberniumnál, hogy parancsolják meg a két székeknek, hogy peres ügyei intézésére tartsanak viceszéket. A Gubernium, a referendárius kérésének engedve, utasította a két törvényhatóságot a viceszékek megtartására.²⁹ Csató Zsigmond azt is kérvényezte a Guberniumnál, hogy az rendelje el Maros-, Udvarhely- és Csíkszék számára, hogy azokban az időszakokban, amikor ő

²³ DJAN H F 26, Gyergyószék törvénykezési jegyzőkönyvei, 6. 1630–1687, 1701, 1734. fol. 164r., 165rv.

²⁴ *Sándor Imre*: A csíkszentsimoni Endes család levéltára. Genealógiai Füzetek 6. (1908) 1. sz. 63.

²⁵ Corpus statutorum i. m. 131.

²⁶ DJAN H F 62 Kászonszék levéltára (a továbbiakban: F 62), Kászonszéki törvénykezési jegyzőkönyvek. 1700–1756, 1756–1760, 1761–1762.

²⁷ A csíkszentmihályi Sándor család levéltára I. 1539–1756. Közzétette Sándor Imre. Kolozsvár 1914. 162.

²⁸ A továbbiakban a rövidség kedvéért Kancelláriaként utalok az intézményre, nem tévesztve azt össze a Magyar Udvari Kancelláriával.

²⁹ MNL OL F 46, 1746/347. A Gubernium utasításai Udvarhely- és Marosszéknek, 1746.

otthon tartózkodik, részesítsék előnyben az ő és felesége peres ügyeit, és azokat mások ügyei előtt tárgyalják. A Főkormánysház tekintettel volt Csató hivatalára, és eleget tett kérésének.³⁰

A hivatalos törvénykezési szünet és az országgyűlés üléseinek időszakain kívül más esetekben is szünetelhetett a viceszéki (és egyben a derékszéki) igazságszolgáltatás. 1754 nyarán egy ideig azért szünetelt a viceszék és derékszék Felcsíkon, mivel az *assessorok* egy része a széken kívül tartózkodott, másik részét pedig éppen egy állami feladatra rendelték ki.³¹

Másodfokú bíraskodás – a derékszék

A derékszék (*sedis iudicis superioris, generalis sedria, generalis szék*) a székely törvényhatóság igazságszolgáltatásának legfelsőbb szintje volt. Elnöke a főkirálybíró, akit 1708-ig (Csíkszékben 1719-ig) a széki főkapitány helyettesíthetett. A fellebbezett perek a viceszékről kerültek a derékszékre. Az erdélyi törvények értelmében a háttérperek (*processus metales*) kizárólag a derékszéken kezdődhetnek. Ezekon kívül a törvény még két esetben adott lehetőséget a felperesnek arra, hogy ügyét a derékszéken vagy akár elsőfokon már a Királyi Táblán kezdje: jobbágyfelkérés (ke-restetés)³² és a törvényes utasítások megtagadása miatti perek esetében.³³

A derékszék előzményét a középkori székgyűlésekben találjuk. A kora újkori széki igazságszolgáltatás kereteinek kialakulását megelőzte a nemzeti szervezetre épülő bíraskodás, amelyet a széki hadnagy, a székbíró és az előkelő családokból származó bírótársak képviseltek. A 15. század második felétől a választott esküdtek törvényszéke már egy újabb lépcsőfokot jelentett a széki törvénykezés fejlődésében. A 16. század második feléig azonban a széki igazságszolgáltatás a székgyűlések keretein belül maradt.³⁴ Az időszakosan megtartott székely ispáni törvényszékekre is a székgyűléseken került sor.³⁵ Az ispán által minden székben

³⁰ MNL OL F 46, 1746/210. A Gubernium utasítása Csíkszéknek Csató Zsigmond ügyében, 1746.

³¹ MNL OL F 46, 1755/770. Haller Pál levele a Guberniumhoz a Boros Ferenc alkirálybíróval szembeni vád kapcsán, 1755. júl. 8.

³² Elszökött és más földesúr szolgálatába szegődött jobbágyok visszaszolgáltatásának pereri. Vö. *Dáné V.*: „Az Önagysága széki” i. m. 136.

³³ *Szász Károly*: Az erdélyi Nagy Fejedelemségbeli Magyarok és Székelyek polgári periek folyamati-tyának rajzolatya. Nagyenyed 1836. 23. Ennek kéziratát kiadta *Bónis György*: Erdélyi perjogi emlékek. Idea processuum 1776. Id. Szász Károly perjogi előadásai 1836. Kolozsvár 1942. Vö. *Approbatæ Constitutiones* (a továbbiakban: *Appr. Const.*), III. 76. art. 13. In: *Magyar törvénytár. 1540–1848. évi erdélyi törvények*. Ford. Márkus Dezső. Közzétette Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen. Bp. 1900. (a továbbiakban: *Erdélyi törvények*) 146.

³⁴ *Szádeczky-Kardoss L.*: A székely nemzet i. m. 33.; Székelyföld története i. m. II. 194.

³⁵ *Béli Gábor*: II. Ulászló a székelyek jogait és kötelezettségeit összefoglaló kiváltságlevele. *Jogtörténeti Szemle* 2. (2004) 4. sz. 57.

évente tizenöt napig tartott törvényszék, a *iudicium generale*³⁶ tekinthető a derékszék közvetlen előzményének.³⁷ A *iudicium generale* előzményének Connert az ispán elnöklete alatt bíraskodó székgyűlést tartotta.³⁸ A székgyűlés és a törvényszék szoros összefonódása gyakorlati okból fakadt, hiszen a távolságok és a közlekedési viszonyok miatt nehéz volt gyakran összegyűlni, így kézenfekvő lehetett a székgyűlések alkalmával törvényszéket is ülni. Még a 18. században is, amikor az intézményi hatáskörök már jóval elhatároltabbak voltak, gyakran találkozunk olyan esetekkel, amikor a főkirálybírók rögtön a székgyűlés után tartottak derékszéket, de a székgyűlés megmaradt igazságszolgáltatási jogkörei is a két intézmény hajdani egységére utalnak.³⁹

A kutatás úgy tartja, hogy Csíkszék derékszékének létrejötté a 17. századra tehető. A közös főtörvényszék létrejötté tovább erősítette az egyébként jelentős önállósággal bíró társszékek közjogi kapcsolatát.⁴⁰ Gyergyószék önállóságának mértékét jól szemlélteti, hogy egészen a 17. század végéig a széki pereket a Fejedelmi Táblára fellebbezték. A társszéket országgyűlési végzéssel kellett arra kötelezni, hogy elfogadja a csíkszéki derékszéket másodfokú törvényszéknek.⁴¹

A derékszék összetétele

A főkirálybíró joga volt kiválasztani a derékszékre vele tartó alkirálybírókat, ülnököket és esetenként nótáriusokat, akik – a főjegyző kivételével – esküdt ülnöki szerepet láttak el.⁴²

1714-ben a gyergyószéki viceszékről derékszékre fellebbezett pereket Gyergyószentmiklóson tárgyalták, ahol (Bornemisza János főkirálybíró távolléte miatt) Kálnoki Ádám főkapitány elnökölt. A főkapitánnyal együtt „kiszálltak” Alcsík, Felcsík és Kászon ülnökei is. Jelen volt az illető társszék, említett esetünkben Gyergyószék alkirálybírója, Sólyom István, a széki jegyző, alfalusi László János, valamint a széki ülnökök.⁴³ A derékszék alkalmával az alkirálybíró is ülnöki szerepet

³⁶ Székely Oklevéltár I–VII. Szerk. Szabó Károly – Szádeczky-Kardoss Lajos. Kolozsvár 1872–1898. III. 1270–1571. 138. II. Ulászló kiváltságlevele, 1499. júl. 13.

³⁷ Vö. *Béli G.*: II. Ulászló kiváltságlevele i. m. 57.

³⁸ *Connert J.*: A székelyek intézményei i. m. 32.

³⁹ A 18. századi székgyűlések igazságszolgáltatási jogkörei még nem kellőképpen tisztáztak, ezért e kérdés tisztázása további kutatásokat igényel.

⁴⁰ *Moldovan, L. – Pál-Antal S.*: A székely önkormányzat i. m. 37. Vö. *Endes Miklós*: Csík-, Gyergyó-, Kászonszékek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig. Csíkszereda 2013. 51. Endes Miklós a 16. századra tette a csíkszéki derékszék megjelenését, azonban kijelentését nem támasztotta alá sem forrás-, sem szakirodalmi hivatkozással.

⁴¹ *Pál-Antal S.*: Önkormányzat-történet i. m. 56.

⁴² DJAN H F 27, IX/74. Haller Pál utasításai a székgyűlésnek, 1752. nov. 27.

⁴³ DJAN H F 26, 7. Jegyzőkönyv, fol. 2rv. A gyergyószéki derékszék jegyzőkönyve, 1714. dec. 10.

töltött be, akárcsak a szék jegyzője, aki mindamelllett a törvényszéki *protocollumot* is vezette. Az *assessorok* mellett az alkirálybíró is (bizonyára a nótárius is) mint ülnök tett esküt a derékszéken.⁴⁴ A főkirálybíró a derékszékre más társszékek alkirálybíróit is magával vihette. Ilyen esettel találkozunk 1726-ban, amikor a szintén Gyergyószentmiklóson tartott derékszéken Haller János főkirálybíró⁴⁵ mellett ott találjuk Bors Mihály alcsíki és Balási József kászoni alkirálybírókat. Némi találgatásra ad okot, hogy a derékszéki jegyzőkönyv miért nem említi a gyergyói tiszteket, de talán nem követünk el hibát, ha a jogszokás alapján feltételezzük, hogy ők is jelen voltak mint a társszék vezetői és a fellebbezett viceszéki perek ismerői.⁴⁶

Megfigyelhető, hogy a század derekán a főkirálybíró minden társszékből három–négy tisztviselőt jelölt ki a derékszéki munkára.⁴⁷ Egy derékszékre ki-nevezett esküdt nem minden esetben töltött be társszékében *assessori* tisztséget is. Mivel a főkirálybíró saját belátása szerint választhatott a társszéki tisztviselők közül, előfordult, hogy az illető társszék nótáriusát is behívta derékszéki munkára, de esküdt ülnöki minőségben. 1753 májusában Haller Pál főkirálybíró⁴⁸ Kászonszék nótáriusát, Kászoni Mihályt ülnöknek nevezte ki a közelgő derékszékre. Kászoni egészen biztosan nem a derékszéki jegyző szerepét töltötte be, hiszen a széki főnótárius, Czikó László is jelen volt a törvényszéki ülésen. Kászonszékéből Haller főkirálybíró csupán egyetlen széki *assessor*-t nevezett ki, a nótárius mellett még az éppen leköszönő alkirálybíró képviselte a kis társszéket.⁴⁹ Az 1753 nyarán tartott derékszékek összetétele a következőképpen alakult: Alcsíkról Horváth József alkirálybíró, Pál Deák ülnök, Szabó Ferenc ülnök, Czikó László főnótárius; Felcsíkról Boros Ferenc alkirálybíró, Sándor Péter, Biális János és Balázs Tamás ülnökök (a társszék nótáriusát, Baló Ferencet nem hívta meg a főkirálybíró); Gyergyószékről Gáborffi Gábor alkirálybíró, László Zsigmond, Baló József és László János ülnökök (a gyergyószéki nótárius, Túri István nem vett részt a derékszéken); Kászonszékéről: Kováts Tamás megválasztott alkirálybíró, Kászoni Mihály nótárius, Kotró Pál ülnök, valamint Balási (Blási) István leköszönő alkirálybíró.⁵⁰ A folytonos táblák előtt nem volt sem központilag, sem szabályrendeletileg meghatározva a derékszéken résztvevő tisztviselők

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Gróf hallerkői Haller János 1725–1733 között Csíkszék főkirálybírója, 1733-tól guberniumi tanácsos, 1734–1756 között Erdély gubernátora (főkormányzója) volt. 1749–1750 (vagy 1752) között a főkirálybíró nélküli Csíkszék administratoraként működött.

⁴⁶ DJAN H F 26, 7. Jegyzőkönyv, fol. 2rv. A gyergyószéki derékszék jegyzőkönyve, 1714. dec. 10.

⁴⁷ DJAN H F 27, X/15. Haller Pál főkirálybíró utasításai a széki tiszteknek, 1753. máj. 18.

⁴⁸ Gróf hallerkői Haller Pál (Árva Bethlen Kata fia) 1743–1751 között Kővár-vidék főkapitánya, 1752–1761 között Csíkszék főkirálybírója, 1761-től Fehér vármegye főispánja volt.

⁴⁹ DJAN H F 27, X/15. Haller Pál főkirálybíró utasításai a széki tiszteknek, 1753. máj. 18.

⁵⁰ Uo.

száma. Amint említettem, ez teljesen a főkirálybíró személyes döntésén múltott. Megfigyelhető az is, hogy a derékszéken hivatalból részt vett a törvényszéket tartó társszék alkirálybírója, valamint a csíkszéki főjegyző. Rajtuk kívül az ülnökök számát és személyét a főkirálybíró határozta meg.⁵¹

A széki tisztviselők hivatali esküjüket nemcsak a székgyűlésen teheték le, hanem a társszékgyűlésen vagy a derékszéken is. Az eskütétel feltétele a főkirálybíró vagy az általa helyettesnek kinevezett alkirálybíró jelenléte volt. 1738-ban a gyergyószéki derékszék alkalmával tette le hivatali esküjét az új alkirálybíró, Baló József, valamint az új nótárius, Puskás Tamás.⁵²

A derékszék időpontja és helye

A 18. századi Csík-, Gyergyó- és Kászonszék derékszékének nem volt állandó székhelye. A szokásjog szerint a főkirálybíró minden társszékben külön tartott derékszéket,⁵³ ezért helyesebb derékszékekről beszélni. Többnyire azzal a szokással találkozunk, hogy a derékszékeket azokon a településeken rendezték meg, ahol a társszékgyűlések és viceszékek is üléseztek. A szakirodalomban fellelhető az az állítás, miszerint a derékszék hetente egyszer-kétszer ülésezett.⁵⁴ E kijelentés azonban nincs alátámasztva megfelelő forráshivatozással. Nem ismert olyan tanulmány, amely a 17. századi derékszékek működését elemezné és mutatná be. Amint látni fogjuk, a 18. századi derékszékre vonatkozó források viszont egyértelművé teszik, hogy e másodfokú törvényszék évente két-három alkalomnál többször nem ülésezett. A székgyűléssel ellentétben derékszéket csakis a főkirálybíró jelenlétében lehetett tartani. A főkirálybíró joga volt megszabni a társszékeként tartott derékszék időpontját és helyét.⁵⁵ A helyszín kiválasztását a főkirálybíró rábízhatta az érintett társszék alkirálybírójára vagy a társszéki tisztviselők gyűlésére.⁵⁶ Forrásainkban mindkét esetre van példa. Miután a főtiszt közölte az időpontokat a társszékekkel, a vicetisztek kötelessége volt a saját székekben kihirdetni a főkirálybíró üzenetét, időben értesítve a lakosságot arról, hogy a megadott időpontra készítsék elő peres ügyeiket.⁵⁷ 1746 decemberében Kálnoki

⁵¹ DJAN H F 27, IX/70. Haller Pál utasítása a derékszék összehívására, 1752. okt. 19.

⁵² DJAN H F 26, 7. Jegyzőkönyv, fol. 8rv. A gyergyószéki tisztek eskütétele, 1736. júl. 18.

⁵³ MNL OL F 46, 1755/770. Haller Pál levele a Guberniumhoz, 1755. júl. 8.; DJAN H F 26, 7. Jegyzőkönyv, fol. 2rv. A gyergyószéki derékszék jegyzőkönyve, 1714. dec. 10.; Uo. F 27, V/33. fol. 1r. Lázár Ferenc főkirálybíró utasítása a széki tiszteknek, 1738. jún. 1.; Uo. F 27, XI/3. fol. 1v. Haller Pál főkirálybíró utasítása a derékszékek időpontjairól, 1755.

⁵⁴ *Vofkori M.*: A közigazgatási és jogi intézményrendszer i. m. 493.

⁵⁵ DJAN H F 27, IX/74. Haller Pál utasításai a székgyűlésnek, 1752. nov. 27.

⁵⁶ DJAN H F 27, V/33. fol. 1rv. Lázár Ferenc főkirálybíró utasításai a széki tiszteknek, 1738. jún. 1.

⁵⁷ DJAN H F 27, XII/53. Haller Pál utasítása a széki tiszteknek, 1757. máj. 21.

Ferenc főkirálybíró a széken kívül tartózkodott, így levélben tartotta a kapcsolatot vicetisztjeivel. Mivel ekkor már betegeskedett, a derékszék időpontját elhalasztották. Kálnoki december 27-én rendelte el január 12–13-ra a székgyűlést, kilátásba helyezve, hogy azt követően rögtön a derékszékeket is megtartják, ezért a peres felek álljanak készenlétben.⁵⁸ A korszak igazságszolgáltatására jellemző, hogy a főkirálybíró közbejött betegsége vagy személyes ügye teljesen megghiúsíthatta a már korábban meghirdetett törvényszéket.⁵⁹ Ez nem kevés bosszúsággal és kárral járt a pereskedő lakosság számára. A folytonos táblák felállítása előtt azonban a másodfokú perfolymra ez a labilitás és kiszámíthatatlanság volt jellemző. A felettes hatóságok próbáltak némi stabilitást bevezetni a derékszékek működésébe, de kevés sikerrel. 1755-ben az országgyűlés és a Királyi Tábla utasította a székely törvényhatóságokat, hogy a derékszékeket a pünkösdi ünnep alatt is tartsák meg, ezáltal biztosítva a törvénykezés folyamatosságát. A rendelkezés csak az ünnep után engedélyezte a törvénykezési szünetet. Csíkszékben azonban Haller Pál főkirálybíró egy országos feladattal bízták meg, így a derékszékek mégiscsak az ünnep utáni időszakra maradtak.⁶⁰

1752 tavaszán Haller Pál kísérletet tett a derékszékek megreformálására azért, hogy a korábbi társszékenkénti törvényszék helyett egyetlen, a négy társszék számára közös derékszéket rendelt Csíksomlyóra. Az újítás felháborodott tiltakozást váltott ki a társszékekből. Megfigyelhető, hogy ebben az időszakban még rendkívül erős volt a társszékek partikuláris különállásának elve. Ahogy forrásainkból kiderül, a korszak embere nehezen tartotta elképzelhetőnek, hogy egy viceszékről derékszékre fellebbezett pert a társszék határain kívül, egy másik társszékben tárgyaljanak, mivel csak a saját (társ)székét tartotta kompetens fórumnak. A főkirálybíró azonban kész tények elé állította a társszékeket, megszabva a közös derékszék helyét és idejét. A társszékek közössége (szabadszékelyek, lófők és nemesek egyaránt) azonban e lépést a régi szokásjog és a megmaradt székely szabadság megsértéseként értékelték, ezért a Guberniumhoz fordultak panaszuikkal. A Gubernium igazat adott Hallernek, egyetértve a költséghatékonyságra és időtakarékosagra épülő érvelésével.⁶¹ A főkirálybíró kísérlete azonban tiszavirág-életűnek bizonyult, a széki tiltakozás célt ért, és a derékszékek rövidesen újra társszékenként ülészttek. Haller 1752 végén az alcsíki derékszék számára az 1753. január 18–20. közötti időpontot jelölte ki, helyszínnek pedig az alcsíki viceszék üléseinek helyét, Csíkszentimrét nevezte meg. Fontos kiemelni, hogy a derékszékre, mint ahogy korábban utaltam rá, közvetlenül az ugyanott tartott

⁵⁸ DJAN H F 29, II/3. fol. 1rv. Kálnoki Ferenc utasításai, 1746. dec. 27.

⁵⁹ DJAN H F 27, XII/53. Haller Pál utasítása a széki tiszteknek, 1757. máj. 21.

⁶⁰ DJAN H F 27, X/77. Haller Pál elmarasztaló levele a széki tiszteknek, 1755. máj. 30.

⁶¹ MNL OL F 46, 1752/797. Csíkszék közösségének panaszelevele a Guberniumhoz, 1752. nov.

székgyűlés (január 15–17.) után került sor.⁶² Az alcsíki derékszék után két nappal rendelte el a főkirálybíró a kászoni *generalis* szék megtartását, amire már csak két napot szánt, január 22-ét és 23-át. A két derékszék közötti egy napot (január 21.) minden bizonnyal az utazásra és pihenésre fordította. Felcsík és Gyergyó derékszékét későbbre halasztotta, nem adta meg a pontos időpontot, viszont mindkét társszéket Gyergyószárhegyre hívta össze, ami nyilván sértette a felcsíkiakat.⁶³ A forrásokból nem derül ki egyértelműen, hogy az alcsíki és kászoni derékszékét ugyanott vagy más-más helyszínen tartották-e. A főkirálybíró rendelkezése Kászon esetében nem rögzítette a helyszínt, csupán az időpontot. Az egynapos szünet az alcsíki és kászoni derékszékek között jelenthetett pihenőnapot, de az utazásra szánt időt is. Ezek az adatok tükrözhetnek egy olyan szándékot is, miszerint a két északi (Felcsík, Gyergyó) és a két déli (Alcsík, Kászon) társszék számára egy-egy helyileg összevont derékszékot tartsanak, mintegy kompromisszumos megoldásként a sikertelen kísérletnek bizonyuló összevont csíksomlyói derékszék helyett. Ezt nemcsak a költséghatékonyság, de a földrajzi távolságok és az utazásra fordított idő is indokolta volna. A Felcsík és Gyergyó számára 1753 nyarán összehívott derékszékek végül mégis külön ülészetek. Előbbi június 14–16-án Csíksomlyón, míg utóbbi június 18–20-án Gyergyószentmiklóson.⁶⁴

A derékszékeket általában egymás után, néhány nap eltéréssel tartották a főkirálybírók. Mivel nem tartózkodtak állandóan a székekben, egy „derékszéki körút” során igyekeztek végigjárni a társszékeket. A derékszékek időpontjai általában a földrajzi irányt követték: Gyergyóból Kászoniig és fordítva. Egy 1757. évi derékszéki út során június 28-án Kászoni, június 30. és július 1. között Alcsíkon, Bánkfalván, július 4–7. között Felcsíkon, végül július 9-én Gyergyóban, Szentmiklóson tartott *generalis sedriát* Haller Pál.⁶⁵

A derékszékek ideje alatt a viceszékek szüneteltek, mivel a tisztikar egy része hiányzott a társszékekből. A főkirálybírónak azonban jogában állt bizonyos viceszéki perek folytatását elrendelni a derékszék ideje alatt is. 1753-ban Haller Pál például elrendelte, hogy a derékszék alatt a viceszékeken folytassák a kilyénfalviak és a Borsos család perét.⁶⁶

⁶² DJAN H F 27, IX. 70. Haller Pál utasítása a székgyűlés és derékszék összehívására, 1752. dec. 15.

⁶³ Uo.

⁶⁴ DJAN H F 27, X/15. Haller Pál főkirálybíró utasításai a széki tiszteteknek, 1753. máj. 18.

⁶⁵ DJAN H F 27, XII/53. Haller Pál utasítása a széki tiszteteknek, 1757. máj. 21.

⁶⁶ DJAN H F 27, X/15. fol. 1v. Haller Pál utasítása a vicetiszteteknek, 1753. máj. 18.

A derékszék és a felsőbb hatóságok

A törvényhatóságok igazságszolgáltatási rendszerének működésébe is beavatkozhattak a felettes hatóságok: az uralkodó, a Kancellária, az országgyűlés, a Gubernium és a Királyi Tábla.

A perek fellebbezésének törvényes sorrendje szerint a derékszék után a Királyi Táblánál lehetett folytatni a pert, azonban a gyakorlatban – sokszor mellőzve a Táblát – a derékszékről rögtön a Gubernium elé vitték az ügyet. 1714-ben Rhédei Pál perelte gyergyóalfalusi László Katát, majd a derékszéki ítélet után a Guberniumhoz fellebbezett.⁶⁷ Az 1750-es évekig nem csupán a nemesség számára nyílt lehetőség a Guberniumhoz való fellebbezésre, hanem lófők és közszekelyek egyénileg vagy közösségek is gyakran a Főkormányzék elé vitték panaszait vagy pereiket.

Abban az esetben, ha az egyik peres fél nem tartózkodott az országban, vagy más kényszerítő körülmény miatt képtelen volt megjelenni a derékszéki tárgyaláson, távollétében is hozhattak ítéletet, még ha a perhúzás minden eszközét ki is merítette ügyvédje által. Főként a hadsereg kötelékében vagy bécsi, udvari szolgálatban lévők számára volt kedvezőtlen ez a helyzet, hiszen mindkét szolgálat mellett nagyon nehéz, vagy olykor lehetetlen volt a perfolyami időszakra való hazatérés és a személyes megjelenés. Ilyen esetekben a felsőbb hatóságokhoz (Főhadparancsnokság, ezredparancsnokság, Gubernium, Kancellária) fordultak az érintettek, vagy egyenesen az uralkodótól kértek közbenjárást az ügyükben. 1730-ban csíkmindszenti Tamási István, kancelláriai írnok és regisztrátor azzal a kéressel fordult – a Kancellárián keresztül – az uralkodóhoz, hogy tegye lehetővé számára a Bors György ellen folytatott pere elhalasztását, mivel az uralkodó szolgálata a császárvároshoz köti, s így a perére sem felkészülni, sem ügyvédjével egyeztetni nem volt ideje.⁶⁸ III. Károly 1731. januári leiratában utasította a Guberniumot, hogy – az írnok kérésének eleget téve – szólítsák fel Csíkszéket, hogy halasszák el Tamási perét mindaddig, amíg lehetősége nyílik hazatérni és megfelelő módon felkészülni, s így távollétében jogsérem nem érje.⁶⁹ A Főkormányzék február 14-én utasította is a széki tiszteket, hogy Tamási ügyét mindaddig halasszák, amíg újabb guberniumi utasítást nem kapnak az ügyre vonatkozóan. Ugyanakkor a főhatóság jelentést is kért a peres ügyről, hogy követni és felügyelni tudja a folyamatot.⁷⁰

A Gubernium más esetekben is beavatkozhatott a széki igazságszolgáltatásba, felülírva akár a főkirálybíró döntését is. 1748-ban Kálnoki főkirálybíró Oláhfaluval keveredett perbe. Miután a főkirálybíró börtönbe záratott egy

⁶⁷ DJAN H F 26, 7. Jegyzőkönyv, fol. 2rv. A gyergyószéki derékszék jegyzőkönyve, 1714. dec. 10.

⁶⁸ MNL OL F 46, 1731/5. Tamási István kancelláriai írnok kérvénye az uralkodóhoz, 1730.

⁶⁹ MNL OL F 46, 1731/5. Uralkodói leirat a Guberniumnak, 1731. jan. 17.

⁷⁰ MNL OL F 46, 1731/5. A Gubernium utasítása a csíkszéki vicetisztekhez, 1731. febr. 14.

oláhfalvi személyt, a település kérte az ügy derékszéki felvételét, Kálnoki azonban ezt nem engedélyezte. Oláhfalu a Guberniumhoz fordult panasszal, a főhatóság pedig utasította Kálnokit, hogy fogadja be a pert a derékszékre.⁷¹

A főkirálybírók gyakran tartózkodtak a szebeni országos hatóságoknál különböző megbízásokat teljesítve. Ilyen esetekben azonban csak a felsőbb hatóságok engedélyével térhettek vissza törvényhatóságukba, hogy derékszéket tarthassanak. 1755 nyarán Haller Pál főkirálybíró egy országos bizottság munkájában vett részt, amely többek között az adóügyi problémákat is tárgyalta. Az uralkodó, a Gubernium és a rendek engedélyével hirdethetett derékszéket Al- és Felcsík számára, majd térhetett haza a július 3-i *generalis* székre.⁷²

Folytonos táblák

Mária Terézia uralkodásának egyik legjelentősebb erdélyi reformja a törvényhatóságok közigazgatásának és igazságszolgáltatásának 1763/64-es átalakítása volt. A 16–17. századi törvénygyűjteményekre épülő erdélyi jogrendszer és perrendtartás – amellet, hogy bonyolult és lassú volt – nagymértékben függött a bírák személyétől. A főkirálybírók jelenléte nélkül nem lehetett derékszéket tartani, valamint a felsőbb hatóságok számos esetben beavatkozhattak egy-egy törvényhatóság igazságszolgáltatásába. A másodfokú törvénykezés nem volt folytonos, sem kiszámítható, a viceszéken tárgyalt perek sokszor évekig megrekedtek első fokon. Csíkszék esetében ez az időszak Bornemisza János 1712. évi alkancellári kinevezése után volt a leghosszabb, amikor éveken keresztül szünetelt a derékszék. A főkirálybírák gyakori távolléte miatt (főként magánbirtokaikon és a szebeni országos hatóságoknál időztek) nemcsak az igazságszolgáltatás, de a közigazgatás is gyakran akadozott. Az országos hatóságok kénytelenek voltak közvetlenül a széki tisztekkel tartani a kapcsolatot, ellenőrizni, felelősségre vonni és hatékonyságra ösztönözni őket. Ez a fajta igazgatási mód azonban felemás sikerrel járt.

A folytonos táblák (*tabulae continuae*) létrehozása ezeket a közigazgatási és igazságszolgáltatási problémákat volt hivatott orvosolni. A törvényhozói szándék az állandóságot, folytonosságot és kiszámíthatóságot tűzte ki célul, amelyek a központi hatalom számára a hatékony és erős állam feltételei voltak. A központi hatalom szándéka és a gyakorlati megvalósítás azonban nem mindig állt összhangban. Az erdélyi rendek szembehelyezkedtek Bécs azon irányú törekvésével, hogy megreformálja az erdélyi igazságszolgáltatást, ezért az uralkodó a gróf

⁷¹ MNL OL F 46, 1748/170. A Gubernium utasítása Kálnoki Ferenc főkirálybíróhoz, 1748.

⁷² DJAN H F 27, XI/3. fol. 2r. Haller Pál főkirálybíró utasításai az al- és felcsíki tiszteknek, 1755. jún. 1.

Nemes Ádám által vezetett bizottságra bízta a reform megtervezését és végrehajtását. A bizottságban – a székelyek részéről – Siménfalvi János és Bándi András vett részt. A Nemes-féle bizottság 1762/63-ban felmérte az erdélyi igazságszolgáltatás állapotát, majd elkészítette a reformokat illető javaslatát (*Praevium opus [...] de tollendis impedimentis procesuum juris*).⁷³

A folytonos táblák tervezetét a Gubernium 1763 januárjában terjesztette a Kancellária elé. E szerint a javaslat szerint Alcsík, Felcsík és Kászon bíraskodási (és egyben közigazgatási) központja Csíksomlyó lett volna. A főkirálybíró elnöke alatt minden széki tisztviselőnek részt kellett vennie a munkában és a döntéshozatalban. A főkirálybíró kivül a táblának tizenkét állandó (*actualis*) résztvevője (három alkirálybíró, egy nótárius, egy adótárnok [*perceptor*], hét esküdt ülnök) és tizenkét számfeletti (*supranumerarius*) tagja volt.⁷⁴ A számfeletti ülnökök feladata az állandó ülnökök helyettesítése volt betegség vagy szolgálati távolmaradás esetén, de besegítettek a kiküldetéssel járó közigazgatási vagy igazságszolgáltatási feladatokba is. A táblai személyzethez tartozott, de nem volt a bírói testület tagja, azaz nem rendelkezett szavazati joggal a nótárius segéde, az írnok, valamint a *procurator*. A tábla kiszolgáló személyzetének része volt az ajtónálló (*ianitor*), a börtönőr, a hajdúk és a nyargalók (*obequitatores*, vagyis nyargaló huszárok, lovas hajdúk).⁷⁵ Az uralkodó 1763 őszén hagyta jóvá a tervezetet, amely a régi igazságszolgáltatási intézmények (viceszék, derékszék) eltörlését és egy folytonosan működő, központilag szabályozott és ellenőrzött intézmény létrejöttét jelentette. Az uralkodói rendelet meghatározta a táblai személyzet fizetését is.⁷⁶

A földrajzi körülményeket figyelembe véve Bardóc-, Miklósvár- és Gyergyószéken külön folytonos táblát hoztak létre, csökkentett létszámmal. Itt az előírt hat ülészak sem volt kötelező, az üléseket szükség szerint tarthatták meg. A központi szabályozás nem írta elő számukra a hajdú, írnok, seborvos és ügyész működését, csupán a börtönőrről rendelkezett. A rendelet kilenc tényleges és valamivel kevesebb számfeletti ülnöki állást írt elő a kisebb táblákon, előbbieknél rendszeres fizetéssel, utóbbiaknak napidíjjal.⁷⁷ A gyergyószéki tábla a csík–kászoninak volt alárendelve, ami főként csak annyiban nyilvánult meg, hogy itt is a főkirálybíró töltötte be az elnöki tisztséget, de távollétében a gyergyói alkirálybíró helyettesít(h)ette.⁷⁸ Néhány évig a csík–kászonni tábla ügyésze

⁷³ Hajdu Lajos: Az állandó táblák (tabulae continuae) létrehozása Erdély megyéiben és a székely székben, 1763/64. In: Jogtörténeti Tanulmányok VI. Szerk. Benedek Ferenc – Szita János. Bp. 1986. 119–120.; Székelyföld története i. m. II. 399.

⁷⁴ Szádeczky-Kardoss L.: A székely nemzet i. m. 347.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Hajdu L.: Az állandó táblák i. m. 120–121.

⁷⁷ Uo. 122–123.; Szádeczky-Kardoss L.: A székely nemzet i. m. 346–347.

⁷⁸ Székelyföld története i. m. II. 401.

látta el (jelentős hiányosságokkal) a gyergyói táblán is a vád képviselőjét. A pénzelenség és az állami támogatás szűkös volta miatt a számfeletti *assessorok* napidíjai körül itt is gyakran gondok merültek fel.

A Nemes-féle bizottság nem szüntette meg a székgyűlés intézményét, hanem megtartotta mindazon korábbi jogköreit, amelyek nem az igazságszolgáltatáshoz kötődtek. A testület meghatározása szerint a székgyűlések az alábbi feladatokat látták el: továbbra is hozhattak szabályrendeleteket, ellátták a széki tisztek jelölését (*candidatio*), megválaszthatták a diétai követeket és összeállíthatták utasításait, valamint végezték az adó repartícióját.⁷⁹ A nemességigazolások (*productio-nalis probandae nobilitatis*) kiadása viszont átkerült a folytonos táblák hatáskörébe.

Az 1763 őszén kiadott uralkodói rendelet (valamint a Nemes-javaslat) kitért a székházak minél hamarabbi megépítésének szükségességére is. Az építkezéseket a tervek szerint állami pénzből kellett volna megvalósítani, addig is bérelt székházban kellett megkezdeni a munkát.⁸⁰ A Nemes-javaslat szerint az építendő székházak beosztásának a következőképpen kellett volna kinéznie: külön helyiség a pereskedés helyszínének (*domus laboratoria*), külön helyiség az írnokoknak és az archívumnak, külön-külön szoba járt volna a börtönőrnek, a hajdúknak és a nyargaló-huszároknak.⁸¹ A székház építése azonban egyelőre terv maradt, és csak a következő évszázad első felében épült meg.⁸² A reform egyik gyenge pontja az volt, hogy a központi hatalom nem rendelkezett a táblák működéséhez szükséges megfelelő pénzüsszegről. Nem volt pénz például a számfeletti ülnökök fizetésére vagy a tűzifa biztosítására sem.⁸³

A folytonos táblák felállításával biztosították a központilag meghatározott, rendszeres ülésezési időszakokat, amelyekről eltérni csak guberniumi engedéllyel lehetett. A Nemes-bizottság a következőképpen szabályozta a törvénykezési év beosztását:

- I. időszak: november 11. – advent 4. vasárnapja (37–43 nap).
- II. időszak: január 6. – húsvét előtti 6. vasárnap (február 8. – március 14., 33–67 nap).
- III. időszak: húsvét előtti 6. vasárnap – a húsvét előtti 2. vasárnap (28 nap).
- IV. időszak: pünkösd előtti 5. vasárnap – pünkösd (35 nap).
- V. időszak: pünkösd utáni 1. vasárnap – július 2. (19–53 nap).
- VI. időszak: augusztus 20. – szeptember 29. (40 nap).⁸⁴

⁷⁹ Hajdu L.: Az állandó táblák i. m. 121.; Pál-Antal S.: Önkormányzat-történet i. m. 149.

⁸⁰ Hajdu L.: Az állandó táblák i. m. 121.

⁸¹ Uo. 122.

⁸² Bicsok Zoltán: „...Csik Somlyóra praetoriális ház építendő...” Források a csíksomlyói székház építésének (elő)történetéhez (1790–1825). In: Csíki Székely Múzeum Évkönyve 9. Szerk. Botár István et al. Csíkszereda 2013. 15–143.

⁸³ Hajdu L.: Az állandó táblák i. m. 122.

⁸⁴ Uo. 121.; Pál-Antal S.: Önkormányzat-történet i. m. 153.

A főkirálybíró számára minden ülészakon kötelező volt a jelenlét. A távolmaradásra a Guberniumtól kellett engedélyt kérnie.⁸⁵ Távolléte esetén az alkirálybíró, annak távollétében az adótárnok, annak hiányában pedig a rangidős esküdt ülnök látta el az elnöki teendőket. A főtiszt kötelessége volt a tagok jelenlétének biztosítása, a távolmaradók számon tartása. Ülészési időszakban a főkirálybíró engedélye nélkül egyetlen tag se hagyhatta el a folytonos tábla székhelyét. Az ítélet meghozatalához a királyi rendelet előírta legalább hét személy állandó jelenlétét, a közigazgatási döntések esetében pedig legalább öt személynek kellett a táblán tartózkodnia.⁸⁶ Szabályozták a tisztviselők szabadságait és szabadságkérelmi eljárás módját is. Hiányozni csak igazoltan, jóváhagyott kérés útján lehetett. A Gubernium napra pontosan vezette még a főkirálybírók jelenléti íveit is, majd a hivatali év lejárta után magyarázatot kért az igazolatlan hiányzásokról.⁸⁷

A Nemes-féle javaslat több olyan pontot is tartalmazott, amelyek a pereskedés felgyorsítására és egyszerűsítésére irányultak, azonban ezek többségét nem alkalmazták. A bizottság javasolta, hogy szüntessék meg a felperesek azon jogát, miszerint bizonyos ügyek esetében megválaszthatták, hogy perüket melyik szinten: a széken vagy a Királyi Táblán akarják elkezdni.⁸⁸ Ennek a javaslatnak az elfogadása, ahogy a régi perrendtartás megreformálása is, elmaradt. Utóbbi ellen a rendek tiltakoztak, élükön a rendek elnökével, gróf Lázár Jánossal. Ebben a kérdésben az uralkodó engedett, mivel nem akarta kizárni a rendeket a perrendtartás megújításából.

A Kancellária törvénytelennek tartotta az állandó táblák bevezetését, mivel megítélése szerint az ellentmondott az erdélyi törvényeknek. Javasolta, hogy a változtatásokat a rendek közreműködésével hajtsák végre. A királynő azonban elutasította a kancelláriai javaslatot, és uralkodói rendelettel hozta létre a folytonos táblákat, országgyűlési határozat és törvénybe iktatás nélkül.⁸⁹

Az erdélyi folytonos táblák 1763 végén és 1764 elején kezdték meg működésüket. A székely határőrség szervezése okozta zűrzavaros közállapotok miatt utóljára a csík-kászoni tábla alakult meg. Első ülését 1764. február 14-én tartotta Csíksomlyón.⁹⁰

A határőrség megszervezésével előállt új társadalmi-közigazgatási helyzet a folytonos táblák működését is érintette. A megszervezést követően számos tisztázandó kérdés merült fel a katonarendűek jogállását, táblán való részvételüket

⁸⁵ MNL OL F 46, 1768/44. Henter Ádám főkirálybíró a Guberniumhoz, 1768. dec. 12.

⁸⁶ *Hajdu L.*: Az állandó táblák i. m. 122.

⁸⁷ MNL OL F 46, 1768/44. Henter Ádám főkirálybíró a Guberniumhoz, 1768. dec. 12.

⁸⁸ *Hajdu L.*: Az állandó táblák i. m. 124. Vö. Appr. Const. IV. 1. art. 12.

⁸⁹ *Hajdu L.*: Az állandó táblák i. m. 124–125.

⁹⁰ Uo. 126.

és a vegyes pereket illetően. 1763 decemberében a határőrséget szervező Lázár-bizottság még úgy tájékoztatta a katonarendűeket, hogy az ő peres ügyeik elsőbbséget élveznek majd a folytonos tábla előtt.⁹¹ A kezdeti hatásköri problémák miatt szükséges volt tisztázni a civilek és katonák közötti pereskedés rendjét.

A vegyes törvényszék (*forum mixtum*) felállítására csak egy évvel később, 1765-ben került sor. A katonákat érintő, vagyoni jellegű peres ügyek a folytonos táblánál maradtak,⁹² az összes többi civil–katona perben a vegyes törvényszék vált illetékesé. Csíkszéken egyetlen ilyen törvényszék működött, amelyhez a gyergyószéki pereket is utalták. Első ülését az említett év április 29-én, Emanuel Carato alezredes várdotfalvi szállásán tartotta. Az uralkodói utasítás az alezredest (mint az I. székely határőrezred parancsnokát) nevezte ki a vegyes törvényszék elnökévé. Neki három katonarendű helyettese volt, akik szintén részt vettek az üléseken: Johann Piskar, kászonjakabfalvi Kováts Dániel és Vinkovics Antal. A polgári lakosság (*provinciales/provincialisták*) részéről a folytonos tábla delegált három táblai ülnököt: csíkszentimrei László Zsigmondot, kászonfelfalusi Kászoni Mihályt és csíkszentmihályi Sándor Gáspárt. A jegyzői feladatokat szintén provincialista látta el, szépvízi Szűcs Péter táblai számfeletti ülnök személyében. A gyergyószéki tábláról nem delegáltak senkit a vegyes törvényszékre. Az alakuló ülésen a nótárius felolvasta a Gubernium március 18-i utasítását, amely rendelkezett a vegyes törvényszékre való idézésről, valamint a *forum* működéséről. A tényleges törvényszéki munka az alakuló ülés másnapján, április 30-án kezdődött.⁹³ A vegyes törvényszék Csíkszéken 1769-ig működött, mígnem felsőbb rendeletre megszüntették, a vegyes pereket pedig átutalták a folytonos táblák hatáskörébe.⁹⁴

A csíki–kászonai folytonos tábla székhelyét 1769-ben Csíksomlyóról Csíkszentkirályra helyezték át.⁹⁵ A tábla bérbe vette csíkszentkirályi Bors György egykori adótárnok kőházát, amely alkalmas volt a tábla működéséhez, valamint a széki levéltár biztonságos elhelyezésére. Az évenkénti bérleti díjat a tábla beszámította az egykori *perceptor* tartozásába. A biztos jövedelemforrást azonban Bors Tamás is szerette volna kihasználni, ezért 1770-ben felajánlotta a Guberniumnak, hogy bérbe adja a folytonos táblának saját csíkszentkirályi kúriáját. A Főkormányzék

⁹¹ Szádeczky Lajos: A székely határőrség szervezése 1762–64-ben. Okirattárral (1761–1790). Bp. 1908. 154.

⁹² Uo.

⁹³ DJAN H F 27, Csíkszék törvénykezési jegyzőkönyvei. A vegyes törvényszék jegyzőkönyve, 1765–1769. (a továbbiakban: Forum mixtum) fol. 2r.

⁹⁴ Szádeczky L.: A székely határőrség i. m. 195. Hermann Gusztáv az 1773-as esztendő jelöli meg a határőrségi területeken működő vegyes törvényszékek megszüntetésének időpontjaként. Vö. Székelyföld története i. m. II. 402. Csíkszék esetében azonban az 1769-es évszámot fogadom el, ugyanis ezzel az évvel zárul a forum mixtum jegyzőkönyve. Az utolsó perfelvétellel 1769. jan. 14-én került sor. Erre lásd DJAN H F 27, Forum mixtum, fol. 165v és 172v.

⁹⁵ DJAN H F 27, XXI. 44. A Gubernium leirata a csíki folytonos táblának, 1769. szept. 11.

kikérte a tábla véleményét, a csíkszéki hatóság azonban úgy ítélte meg, hogy Bors György háza tökéletesen megfelel a tábla szükségleteinek, valamint az adótárnok tartozása miatt a bérleti díjat is megspórolhatják, ezért nem indokolt a költözés.⁹⁶

Táblai *procuratorok* és személyi kérdések

A folytonos táblák személyi és szervezési hiányosságai visszatérő problémát jelentettek. A központi támogatás gyakran hiányosan vagy szűkösen érkezett, és ez nemcsak a táblák dologi kiadásait befolyásolta, hanem a fizetésekre, ezáltal a személyi összetételre is negatív hatással volt. 1774-ben ülnökökben volt hiány, mivel központilag egy állással kevesebbet hagytak jóvá. A pereket felvevő és azokat hivatalból végigvivő ügyész (*procurator*) hiánya sem oldódott meg. A csíki táblán szolgálatot teljesítő csatószegei Péterffi Mihály *procurator*nak a gyergyói táblára is ki kellett szállnia, ellátva az ottani ügyészi feladatokat is. Emiatt a csíki perfolyam szenvedett jelentős késést. Az alacsony ügyészi fizetés nem volt arányos az elvégzett munka mennyiségével és nehézségével. A csíki tábla igyekezett elérni, hogy legalább az ügyész adóját csökkentésük, és a szolgálat során elpusztult lováért kártérítésben részesítsék. Az 1774. január 31-i székgyűlés kimondta egy újabb ügyészi állás felállításának szükségességét. Az új hivatalnok kizárólag a gyergyói tábla peres ügyeit vitte volna, évi 20 forint fizetési pótlékkal. Péterffi főügyész így kizárólag a csíki ügyekre összpontosíthatott volna. Számára 80 forint fizetési pótlékot szavazott meg a székgyűlés. Mindezt azonban már nem is a Guberniumnak, hanem az uralkodónak kellett volna jóváhagynia, hiszen a központilag kiadott tisztviselői listától nem lehetett eltérni. 1773–1774 körül öt megüresedett ülnöki állásból csak négy betöltésére volt lehetőség. Az ötödik esküdt ülnöki fizetésének jóváhagyására sokáig kellett várnia és kérvényeznie a csíki táblának. A széki közigazgatás egyre szűkülő mozgásterét jól érzékelteti az is, hogy még a katonai állomásbiztosok⁹⁷ (*stationalis commissarius*) áthelyezéséhez is guberniumi engedélyre volt szükség. Ami az ügyészi állásokat illeti, a Gubernium kilátásba helyezte, hogy a gyergyói táblán is külön ügyészi hivatalt állíthatnak fel. A következő évre (1775) ugyanis az uralkodó tervbe vette újabb ügyészi állások létrehozását, valamint a fizetések növelését, cserébe viszont elvárta, hogy az ügyészek a jobbagyok pereit is képviseljék a hatalmaskodó földesurakkal szemben. A csíki táblán Péterffi Mihály feladata volt a nincstelenek ingyenes védelme is,

⁹⁶ MNL OL F 46, 1770/3155. A csíki folytonos tábla tudósítása a Guberniumnak, 1770. aug. 21.

⁹⁷ Az Erdélyben tartózkodó császári katonaság minden egyes tartózkodási helye (statio) mellé rendelték egy katonai állomásbiztosot, aki az adott állomás ellátását szervezte, koordinálta, tartotta a kapcsolatot a lakossággal, rögzítette és továbbította a károsultak panaszait feletteseihez, akik számára rendszeres jelentéseket készített.

az úgynevezett „szegények ügyvédjének” (*advocatus miserabilium*)⁹⁸ szerepe, a Gubernium azonban nem volt megelégedve Péterffi munkájával.⁹⁹ Szakmai mulasztásai talán a két tábla ügyei miatti túlterheltséggel is magyarázhatóak.

Táblai tisztújítások

A Gubernium a folytonos táblák létrehozása után a tisztújításra vonatkozó központi utasításokat is külön kommunikálta a gyergyói és a csíki táblákkal.¹⁰⁰ Az 1765 utáni tisztújításokon a székgyűlés a biztosok (*commissariusok*) kivételével a folytonos tábla személyzetét választotta meg. A megválasztott tisztségviselők a gyergyói és a csík–kászoni táblán foglalták el hivatalukat. A II. József-féle közigazgatási átszervezésig¹⁰¹ a folytonos táblák egyszerre voltak a széki igazságszolgáltatás és közigazgatás legfőbb intézményei. Mivel a határőrség megszervezésével egy új társadalmi-jogi kategória, a határőr-katonaság jelent meg, ez új helyzetet teremtett a széki közigazgatás és igazságszolgáltatás területén is. A provincialista lakosság (birtokos nemesek, armalisták) érdeke az volt, hogy az egykori lőfőkhöz tartozó katonarendűek ne képviseltesék magukat a folytonos táblai tisztségekben, mivel ez lehetőséget biztosított volna a katonai parancsnokság számára, hogy a katonái által jelen legyen és beavatkozzon a civil széki közigazgatásba és igazságszolgáltatásba. Az első években a *forum mixtum* biztosította a vegyes ügyek lebonyolítását, ezért indokolatlannak tűnhetett a nemesség számára, hogy a katonarendűek a táblákon is megjelenjenek. Ennek ellenére – az uralkodói rendelkezés értelmében – mind a tényleges, mind a számfeletti ülnökök közé kötelező volt katonarendű személyt is választani.

1768-ban egy-egy számfeletti ülnöki tisztség üresedett meg a gyergyói és a csík–kászoni táblán, mindkettő előléptetés következtében: Gyergyóban Mikó Lászlót táblai főnótáriussá választották, míg a csíki táblán Endes Miklóst számfelettiből tényleges ülnökké léptették elő. A május 9-i széki tisztújításon a helyükre új számfeletti ülnököket jelöltek. A csíki táblai tisztségre első helyen csíkszentmártoni id. Bocskor Jánost jelölték 29 szavazattal, őt követte csíkszentkirályi

⁹⁸ A határőrség szervezőbizottsága már 1764-ben javasolta, hogy az elszegényedett határőrök számára hivatalból rendeljenek ki fizetett ügyvédet. – *Szádeczky L.*: A székelly határőrség i. m. 195.

⁹⁹ MNL OL F 46, 1774/1158. A csíki folytonos tábla levele a Guberniumhoz, 1774. febr. 23.

¹⁰⁰ MNL OL F 46, 1766/464. Guberniumi leiratok a gyergyószéki és a csíki folytonos tábláknak, 1766. márc. 7.

¹⁰¹ II. József közigazgatási és igazságszolgáltatási reformintézkedései során szétválasztotta a folytonos táblák közigazgatási és bíraskodási jogköreit. – *Pál-Annal S.*: Önkormányzat-történet i. m. 161.; Székelyföld története i. m. II. 409. 1787. máj. 1-től az átalakított folytonos táblák is megszűntek, átadva helyüket az újonnan megszervezett vármegyei törvényszékeknek. – *Pál-Annal S.*: Önkormányzat-történet i. m. 162.

Bors Fülöp 17, és csíkszentgyörgyi Tompos Elek 14 szavazattal. A gyergyói táblára jelöltek közül a legtöbb szavazatot (24) szentmiklósi Bíró Tamás kapta. Őt követte szentmiklósi Kézdi István 21 és csomafalvi Borsos Ferenc 14 szavazattal. Henter Ádám¹⁰² főkirálybíró a csíki táblára jelöltek közül Bocskor Jánost, míg a gyergyóira a legkevesebb szavazatot elnyert személyt, Borsos Ferencet választotta. Henter mindkettő képességeit méltatta, Borsos esetében választását azal is indokolta, hogy az illető udvari kancelláriai protonotárius volt korábban.¹⁰³ A kancelláriai szolgálat jelentős előnyt jelentett azok számára, akik később széki tisztséget szerettek volna vállalni.

Az ülnökök száma azonban kevésnek bizonyult arra, hogy megfelelő módon és időben ellássák a különböző hivatalos feladatokat: a perfolyamokon való részvételt, az utasítások végrehajtását vagy éppen a bűnügyi és egyéb vizsgálatok lebonyolítását. Ezért a főkirálybíró a székgyűlés nevében arra kérte a Guberniumot, hogy engedélyezze a megszüntetett viceszékek régi ülnökeinek bevonását is a tábla munkájába. Emellett Henter főkirálybíró azzal a kéréssel is előállt, hogy a Gubernium engedélyezze, hogy a nemes ifjak közül a tehetségesebbek gyakorlásképpen, szavazati jog nélkül ülnöki munkát végezhesenek azzal a céllal, hogy még tényleges hivatalba lépésük előtt beletanuljanak a széki feladatokba. Kérését Henter azzal is alátámasztotta, hogy állítólag hasonló szokás más törvényhatóságokban is előfordult.¹⁰⁴

A csíki folytonos táblai jegyzői és aljegyzői tisztségekre is jelölést tartottak, amelynek eredményeként bánkfalvi Kovács Tamás végzett első helyen 78 szavazattal, a második szépvízi Szűcs Péter lett 26 vokssal, a harmadik pedig mindszenti Czíkó Gábor 21 szavazattal. Mind Szűcs, mind pedig Czíkó tényleges ülnöki tisztséget töltött be a jelölés időpontjában. A csíki tábla 1764-es felállítása óta Kovács Tamás viselte a helyettes (vice) nótáriusi hivatalt, 1768-ban pedig már mint ideiglenes főnótárius szolgált. A székgyűlés őt szerette volna állandó nótáriusi tisztségre véglegesíteni. A vicenszék jelölés a következő eredményt hozta: mindszenti Czíkó László, az egykori befolyásos széki főnótárius fia, Rafael végzett első helyen 62 szavazattal. Czíkó Rafael már Kovács Tamás helyettes főnótáriusi működése során ellátta a helyettes aljegyzői feladatokat, a főkirálybíró megítélése szerint példás módon. A jelölti listán második helyen madéfalvi Zöld Jánost találjuk, aki 45 szavazatot kapott, míg a harmadik helyre vacsárcsi Balázs Sámuel került 39 szavazattal. A főkirálybíró Czíkó Rafaelt választotta az aljegyzői tisztségre, de kísérletet tett arra is, hogy Zöld Jánost – akit a Bűnfenyítő

¹⁰² Báró sepsiszentiványi Henter Ádám 1765–1781 között volt Csíkszék főkirálybírója.

¹⁰³ MNL OL F 46, 1768/1612. Henter Ádám főkirálybíró jelentése a Guberniumnak, 1768. máj. 9.

¹⁰⁴ Uo.

Bizottság a határőrség szervezése során játszott szerepe miatt elítélt, majd később felmentett – visszahelyezze egykori írnoki hivatalába.¹⁰⁵ Az írnok a jegyző beosztottja volt, és annak irányítása mellett végezte az írnoki teendőket: a dokumentumok és jegyzőkönyvek másolását és előkészítését. A Czikó fivérek fő- és aljegyzői jelölése figyelmet érdemel, mivel rámutat arra a tényre, hogy a 18. század során a mindszei Czikó család a főnótáriusi tisztséget (és az azzal járó országgyűlési követ szerepét) fontos karriercéljának tekintette. 1768-ban már a család harmadik generációja jelent meg a tisztség körül, és bár a főnótáriusi hivatalt nem Czikó Gábor foglalta el, a viconótáriusi tisztséget sikerült testvérének megszereznie. A Gubernium azonban visszaküldte a székeknek a nótáriusi jelölést, mivel az uralkodói rendelet szerint a nótáriusok esetében nem volt erre szükség, csupán a tisztségre választott új személy nevének felterjesztésére. Zöld János írnoki kinevezésére elutasítóan reagált a Főkormányzék. Mivel Zöld 1766. május 7-én uralkodói amnesztiaiban részesült, Szébenben kényes helyzetnek értékelhették a nyílt elutasítást. A széki felterjesztésre először nyílt elutasító választ írtak, amelyben a Gubernium kifejtette, hogy az amnesztia ellenére nem vállalhat többé tisztséget az, akit a Bünyenyítő Bizottság bűnösnek talált és elítélt. A választ később felülbírálhatták, ugyanis a leirat fogalmazványában áthúzták, majd melléírták az új választ, amely említést sem tett Zöldről, csupán kifejtette, hogy nótáriust és viconótáriust nem szükséges jelölni.¹⁰⁶ Egy évtizeddel később némileg enyhülhetett az egykori vádlottakkal szembeni uralkodói szigor, ugyanis Kovács Tamás 1778-as alkirálybíróvá választása után már Zöld Jánost találjuk a csík-kászoni folytonos tábla főnótáriusi tisztségében.¹⁰⁷

Az 1768-as tisztújítás kapcsán Carato alezredes, a csíki határőrség parancsnoka jelentette a Főhadparancsnokságnak, hogy sem a csíki, sem a gyergyói táblára nem választottak katonarendű ülnököt annak ellenére, hogy azt uralkodói rendelet előírta. Carato jelentését a Főhadparancsnokság továbbította Bécsbe, az Udvari Haditanácshoz. A Haditanács utasította a Főhadparancsnokot, hogy a Gubernium által szólítsák fel a széket a királynői rendelet betartására, miszerint: azokon a táblákon, ahol tizenkét ülnök tevékenykedik, ott a ténylegesek és számfelettek között két-két katonarendűnek kell lenni. Ahol csak hét ülnök teljesít szolgálatot, ott egy-egy katonarendű *assessor*t kell választani. A Haditanács a Főhadparancsnokság útján formailag kérte, de gyakorlatban utasította a Guberniumot, hogy parancsolja meg Csíkszéknek, hogy a katonarendű ülnökök kiválasztását bízza a katonai parancsnokságra (nevezetesen

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ MNL OL F 46, 1768/1612. A Gubernium leirata Csíkszéknek, 1768. jún. 13.

¹⁰⁷ MNL OL F 46, 1779/6098. A csík-kászoni folytonos tábla jelentése a Guberniumnak, 1779. okt. 30.

Carato alezredesre), és az általa jelölt személyeket pedig fogadja el a székgyűlés és a folytonos tábla is. A katonarendű ülnökök táblai részvételére vonatkozó felsőbb rendelet minden olyan székre vonatkozott, ahol a határőrség jelen volt.¹⁰⁸ A Gubernium sietett eleget tenni a felsőbb katonai hatóságok „kérésének”, és június 13-án visszaküldte Csíkszéknek az ülnöki jelölést, felszólítva a törvényhatóságot, hogy a két megüresedett helyre ne a székgyűlés jelöltjét állítsák, hanem a Carato által választott személyeket. Az így módosított jelölést pedig küldjék fel újra a Guberniumhoz, hogy onnan az uralkodó elé kerülhessen megerősítésre.¹⁰⁹ Carato közölte az Udvari Haditanáccsal az általa ülnökségre kiválasztott katonarendűek neveit. A Haditanács – legutóbbi eljárásához hasonlóan – most is a Főhadparancsnokságnak küldte le az utasítását, hogy az a Guberniumtól „kérje” a következő személyek kinevezését: a csíki táblára tényleges ülnökök csíkszentimrei Kovács Simont és bánkfalvi Keresztes Jánost, számfelettinek borsovai Egri Józsefet és csekefalvi(?) Bodó Józsefet; a gyergyói táblára pedig mint tényleges ülnököt nevezzék ki csomafalvi Böge Mátyást, számfelettinek pedig szintén csomafalvi Böge Istvánt.¹¹⁰

Összegzés

Az 1764 előtti és utáni széki igazságszolgáltatási rendszert összehasonlítva feltűnő különbséget látunk a peres ügyek helyhez kötöttségére vonatkozóan. A vice- és derékszékek időszakában a pereket kizárólag az illetékes társszékekben folytathatták, a főkirálybíró sorra járta a társszékeket, hogy mindenhol derékszéket ülve, altisztjeivel ítéletet hozzon a helyi viceszékekről fellebbezett ügyekben. A folytonos táblákkal megszűnt a társszékekhez való kötöttség állapota, amely szintén a perek gyorsabb lefolyását volt hivatott szolgálni. A táblák megjelenésével ugyanakkor a főhatósági ellenőrzés is erősödött és rendszeressé vált, amit a Gubernium a folytonos tábláktól periodikusan bekért jegyzőkönyvek, kimutatások és periratok által gyakorolt. A határőrség felállításának következtében létrejövő katonarend új társadalmi helyzetet teremtett, a fölötte álló katonai parancsnokság pedig a széki tiszttikarral párhuzamos joghatóságot eredményezett. Bár történtek rendeleti szabályozások arra nézve, hogy a két hatóság jogköreit és határait elkülönítsék egymástól, a civil és katonai hatóság közötti feszültségek,

¹⁰⁸ MNL OL F 46, 1768/1612. Az Udvari Haditanács leirata a Főhadparancsnoksághoz, 1768. jún. 11-i guberniumi másolat.

¹⁰⁹ MNL OL F 46, 1768/1612. A Gubernium átírata a Főhadparancsnokságnak, 1768. jún. 13.; Uo. A Gubernium utasítása Csíkszéknek, 1768. jún. 13.

¹¹⁰ MNL OL F 46, 1768/2488. Az Udvari Haditanács leirata a Főhadparancsnoksághoz és azon keresztül a Guberniumhoz, 1768. júl. 20-i guberniumi másolat.

súrlódások és konfliktusok állandósultak, amelyeknek csak a határőrség 1851. évi felszámolása vetett véget. A határőrség és a katonai parancsnokság jelenléte kimutathatóan hatással volt a csíkszéki igazságszolgáltatás működésére és felépítésére is. A bíráskodásnak vegyes (civil–katonai) jellege volt, még annak ellenére is, hogy a vegyes törvényszékek 1769. évi megszűnése után csökkent a parancsnokság közvetlen hatása a perfolyamra és az ítéletek meghozatalára. A katonarendű ülnökök jelenlétével azonban a parancsnokság némi befolyást gyakorolhatott a közigazgatásra is.

Ami a folytonos táblák hatékonyságát és a bíráskodási rendszer érdemi minőségi javulását illeti, adatainkból az derül ki, hogy a szigorított és rendszeres központi ellenőrzés, a sokszorosára nőtt törvénykezési napok száma, valamint a jobbágyok és nincstelenek pereskedésének támogatása érezhető változást eredményezett. Semmiképpen sem tekinthető általános jelenségnek, de az igazságszolgáltatás nyitottabbá válásának apró jeleként értelmezhetjük azt a rendkívüli esetet is, amely során egy tehetős jobbágy 1766–1779 között sikerrel perelte még magát a szék főkirálybíróját is.¹¹¹ Adataink arra utalnak, hogy a Mária Terézia által szorgalmazott igazságszolgáltatási reformok a birodalom legkeletibb periferiáján is éreztették hatásukat, bár az uralkodói szándék szerinti átalakulások itt sem mentek végbe. A csíkszéki igazságszolgáltatás 1764 előtti és utáni állapotát és hatékonyságát összehasonlítva azonban levonható a következtetés, miszerint a minőségbeli javulás kimutatható. A folytonos táblák 1790–1791-es feloszlatása,¹¹² a viceszékek és derékszékek visszaállítása azonban az igazságszolgáltatás tekintetében visszatérést (és úgy vélem, minőségi visszalépést) jelentett az 1764 előtti állapotokhoz. Mindez elsősorban a felvilágosult abszolútizmus intézkedéseivel szembeni rendi ellenszenvnek és önvédelmi mechanizmusnak tudható be. Az országos és lokális elit a 18. század első felében még aktív rendi reformtervezetek hagyományával szakítva, anakronisztikus módon körbebástyázta magát archaikus privilégiumaival.

¹¹¹ MNL OL F 46, 1776/5908. A csíki tábla jelentése a Guberniumnak Henter Ádám peréről, 1776. nov. 29.; Uo. A Gubernium jelentése az uralkodónak a Henter-per ügyében tett intézkedéseiről, 1776. dec. 20.; Uo. Henter nyilatkozata a csíki tábla előtt, 1776. dec. 2.; Uo. 1779/6099. A csíki tábla jelentése a Guberniumnak Henter Ádám perének lezárásáról, 1779. okt. 30.

¹¹² Az 1790–1791-es erdélyi diéta XCVI. törvénycikkelye. In: Erdélyi törvények i. m. 589–591.

REMARKS ON THE HISTORY OF THE JUDICIAL INSTITUTIONS
OF THE SZÉKELY SEATS IN THE 18TH CENTURY

The Case of Csík Seat between 1708 and 1780

By Hunor Szász

SUMMARY

Before 1764, the judicial apparatus of the Székely seats was a two-tiered system, based on the first instance of the vice-seat and the second instance of the *derék*-seat. This system, as well as the legal framework and the litigation that constituted its content, was considered obsolete from the point of view of enlightened absolutism, as it hindered the unification and efficiency of administration and jurisdiction. The years 1763–1764 were a turning point, when, in accordance with the imperial government's desire for reform, the so-called permanent or continuous boards were set up. In my study, I examine the judicial institutions of Csík Seat, mainly on the basis of primary, hitherto unexplored archival sources. The focus of my research is on the functioning, development and personnel of these institutions, as well as on their relations with central authority and their social aspects.

APPONYI GYÖRGY 1872-ES KÍSÉRLETE EGY KATOLIKUS KONZERVATÍV PÁRT ALAPÍTÁSÁRA

Apponyi György gróf a 19. századi magyar politikai közélet egyik meghatározó alakja volt, a reformkorban hivatalnoki karrierje a kancellári tisztséggel teljesedett ki (1844 novemberétől második alkancellár, 1846 áprilisától másodkancellár, 1847 novemberétől főkancellár volt),¹ de politikusként – a „fontolva haladó” konzervatív párt élén – szintén vezető szerepet töltött be. A forradalom és szabadságharc a hivatalnoki és politikai pályafutásában egyaránt törést okozott, de mindez nem készítette visszavonulásra, konzervatív elbarátaival együtt kereste az érvényesülés lehetőségeit először az udvarnál, majd az országbírói tisztségről (1860–1863) való leköszönése után a közélet egyéb színterein. 1864 novemberében új szerepben, laptulajdonosként és publicistaként tűnt fel, Bécsben útjára indította a *Die Debatte* című német nyelvű napilapot, amellyel a dualizmusról folyó párbeszédnek kívánt fórumot biztosítani. A lapban ő maga Von der Theiß [‘a Tisza mellől’] írói álnéven értekezett a kiegyezés szükségességéről. Az országgyűlés kezdetével, 1865 végén pedig Pesten a *Magyar Világ* című lap megvásárlásával biztosított orgánumot nézeteinek. Emellett széleskörű mecénatúrát fejtett ki a kulturális és tudományos életben, rendszeresen részt vett jótékonyági rendezvényeken, iskolákat, kulturális egyleteket támogatott. A közélet mellett a gazdasági életben is megtalálta azokat a lehetőségeket, amelyek keretei közt elveinek megfelelően tudta hazája érdekeit szolgálni, az 1850-es években ilyen volt például a vasútfejlesztés.² A kiegyezéssel létrejött az az államalakulat, amelyért Apponyi az 1850-es években és az 1860-as évek első felében síkra szállt, így ezután a politikai érdeklődése a közjogi kérdésekről más jellegű problémák felé terelődött. Főként egy olyan kérdés felé, amellyel az 1870-es évekig mélységeiben még nem foglalkozott: a katolikus egyház pozíciójának megőrzése vált politikai programjának fő céljává. Apponyi ilyen irányú érdeklődését nagyban befolyásolták korának egyházi és politikai eseményei, de az alap adott volt az ő mélyen vallásos konzervatív személyiségében. E cél eléréséhez pedig két olyan utat választott, amelyekkel kapcsolatban a reformkor és a provizórium idején már szerzett tapasztalatokat: pártot szervezett, és ezt támogatandó sajtóorgánumot is alapított.³

¹ Apponyi kancellári szerepvállalásáról bővebben lásd *Czinege Szilvia*: Gróf Apponyi György a politikus hivatalnok. Kancellár és kancellária a reformkor végén. *Századok* 146. (2012) 609–652.

² A színterekről bővebben lásd *Czinege Szilvia*: Apponyi György – egy korszakokon átívelő életút. [Kézirat, megjelenés alatt.]

³ Ezúton köszönöm Cieger Andrásnak a tanulmány megírása során folytatott szakmai konzultációkat.

Apponyi György – más arisztokratához hasonlóan – az 1865–1868. évi országgyűlésen Deák-párti képviselőként vett részt az alsóház ülésein, ahol a somorjai választókerületet képviselte.⁴ A soron következő, 1869-ben kezdődő országgyűlésen is indult a képviselőségért Kölesden, ekkor viszont alulmaradt Perczel Istvánnal szemben,⁵ így az 1869–1872. évi országgyűlésen a főrendi ház tagjaként volt jelen. Ebben az időszakban fogalmazódott meg benne újra a „politikai téren való tömörülés” elképzelése,⁶ amelynek szükségességére először 1860-ban gondolt mint lehetséges érvényesülési útra, akkor Vay Miklóst akarta a párt vezetőjének megnyerni.⁷ Igaz ugyan, hogy az ókonzervatív politikusok a Deák-párton belül foglaltak helyet, Apponyi kül- és belpolitikai okok miatt szükségét érezte a különállásnak.

Az alakuló párt Apponyi tervei szerint konzervatív és katolikus lesz, mindkét minőségnek megvolt a maga helye Apponyinál: egész életében konzervatív politikus volt és hívő katolikus. Fia visszaemlékezése szerint: „a harmonikus családi élet alapja a mély és egészséges vallásosság volt”.⁸ Vallásosságát nemcsak a magánszférában, hanem a nyilvánosságban is megélte. A reformkori országgyűléseken már a „fontolva haladó” konzervatív tábor egyik vezető alakjaként is érzékeny volt a vallási kérdések iránt.⁹ Ez a későbbiekben sem változott, hiszen több, a katolikus egyház érdekében szervezett esemény szereplője volt, például 1868 októberében a hercegprímás meghívására részt vett a katolikusok autonómiagyűlésén.¹⁰ IX. Pius pápa 1869-ben ünnepelte áldozópappá szentelésének 50. évfordulóját, és ez alkalomra Apponyi Cziráky Jánossal, Károlyi Istvánnal és Wenckheim Lajossal együtt felhívást adott közre, amelyben adakozásra szólították fel Magyarországon katolikus lakosságát azzal a céllal, hogy az alkalomra ajándékkal, egy püspöki mellkereszttel tisztelegjenek a pápa előtt.¹¹ Az aranymise

⁴ *Ballabás Dániel – Pap József – Pál Judit: Az országgyűlés tagjainak archontológiája.* (Képviselők és főrendek a dualizmus kori Magyarországon 2.) Eger 2020. 279. A sajtó már 1865 nyarán latolgatta Apponyi megválasztásának esélyeit, többek között: *A Népkarát*, 1865. június 11. 281.; *Fővárosi Lapok*, 1865. október 4. 900.; *Politikai Ujdonságok*, 1865. október 18. 498. A *Pesti Hirnök* a következőképpen kommentálta Apponyi képviselői jelöltségét okt. 30-i számában: „Angliában 10–20 választókerület is vetélkednék, hogy oly nagy államférfiakat, mint Apponyi György vagy Széchenyi Antal megnyerhessenek. Ily tapasztalt férfiaknak a kiegyenlítés kérdésében leginkább az alsóházban lehetne hasznát venni.”

⁵ *Fővárosi Lapok*, 1869. március 20. 259.

⁶ *Gróf Apponyi Albert: Emlékirataim.* Bp. 2016. 64.

⁷ Apponyi György levele Vay Miklósnak 1860. okt. 24-én. Közli: *Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből.* Szerk. Vay Miklós – Lévy József. Bp. 1899. 318–319.

⁸ *Gróf Apponyi A.: Emlékirataim* i. m. 14.

⁹ Erről bővebben lásd *Czinege Szilvia: Apponyi György gróf a reformkori országgyűléseken.* In: *Rendi országgyűlés, polgári parlament: Érdekképviselet és törvényhozás Magyarországon a 15. századtól 1918-ig.* Szerk. H. Németh István et al. Bp. 2020. 305–307.

¹⁰ *Pesti Napló*, 1868. október 1. (reggeli kiadás) 3.

¹¹ *Fővárosi Lapok*, 1869. február 11. 131. A lap későbbi számaiban (március 2. 194., március 23. 268.) beszámolt a gyűjtés fejleményeiről. A pénzt és az érkező leveleket Apponyi kezelte. – *Religio*,

napján a pápa audienciát tartott, ahol Apponyi és Sennyey – a magyarországi katolikusok képviselőjében – egy felirat és 100 000 forintnyi szeretetadomány kíséretében átadták a mellkeresztet a pápának.¹² Az év nyarán Apponyit beválasztották az említett katolikus autonómiai előkongresszus 18 tagú bizottságába is.¹³

A következőkben azt szeretném bemutatni, hogy milyen előzményei voltak Apponyi egy katolikus konzervatív párt alapítására irányuló kísérletének, amelyek az alábbiakban is hivatkozott szakirodalomból ugyan nagyvonalakban ismertek, de Apponyi szerepének és nézeteinek részletes kifejtésére – például a pozsonyi katolikus kaszinó kapcsán – eddig nem került sor. A tanulmány egyik központi kérdése Apponyi politikai tevékenysége az 1872-es választások előkészületeiben és idején. Apponyi Simor János esztergomi érsekhez írt levelei mélyebb betekintést nyújtanak abba, hogy a gróf hogyan próbálta mozgósítani a katolikus egyházat az érseken keresztül annak érdekében, hogy az országgyűlési választások az új párt számára kedvezően alakuljanak. Az érsek levéltárában további fontos adatok találhatóak a felekezeti lapok működéséről és támogatásáról, így Apponyi *Der Katholik* című lapjáról is. Az említett források, a sajtó és a levelek segítségével, valamint a korabeli szóhasználat vizsgálatán keresztül árnyalni szeretném azt a fogalomhasználatot is, amely Apponyi politikai kezdeményezésével kapcsolatban a szakirodalomban kialakult.

Reformkori előzmények

Apponyi kezdeményezése az 1870-es években nem volt teljesen új keletű, mivel már az 1840-es években kibontakozott az egyházon belül egy olyan kis létszámú mozgalom, amelynek képviselői úgy ítélték meg, hogy a klérus önmagában nem tudja hatékonyan képviselni a katolikus egyház érdekeit, ezért politikai szervezet kiépítését és a közvélemény megnyerését szorgalmazták. Utóbbinak az eszköze a sajtó volt, s ennek kapcsán Kopácsy József esztergomi érseknél 1844. márciusban értekezletet tartottak, ahol – a katolikus lapok anyagi támogatása mellett – az egyház képviselőinek az egyes orgánumokban való szereplését szorgalmazták cikkek, hozzászólások publikálása révén. Az egyház által támogatott lapok, mint a *Magyar Sion* vagy a *Religio és Nevelés* viszont nem tudták felvenni a versenyt a liberális *Pesti Hirlappal* szemben, némi kivételt az 1845-től, Lipthay Sándor szerkesztésében megjelenő *Nemzeti Újság* képezett. A szervezeti keretek és a program kidolgozására az 1843–1844. évi országgyűlés időszakában került sor, a káptalani követek

1869. február 9. 107.

¹² *Karcsu Antal Arzén*: A római pápák történelme Sz. Pétertől korunkig I–VIII. Pest–Szeged 1869–1871. VIII. 257–258.

¹³ A Hon, 1869. július 1. (reggeli kiadás) 3.

1844. október 27-én tartottak gyűlést. A mozgalomban jellemzően a káptalani testületek tagjai vettek részt, kevés püspök kapcsolódott be az eszmeveserébe, közülük is leginkább Scitovszky János pécsi püspök, 1849-től esztergomi érsek. Az aránytalan részvétel okát Fazekas Csaba abban látja, hogy ez a réteg szembesült leginkább „a liberalizmus társadalom formáló programjának erejével és megvalósulási lehetőségeivel”.¹⁴ Az viszont érdekes fejlemény és – Apponyi pártalakítási kísérlete, valamint annak egyház felől érkező támogatottsága szempontjából – nem elhanyagolható szempont, hogy a reformkori mozgalom vezéralakjai az 1860–1870-es években többnyire már a felső klérusban foglaltak helyet. Az országgyűlésen és a sajtónyilvánosságban folytatott eszmevesere mellett nézeteik megvitatása céljából rendszeresen tartottak országos értekezleteket, Pesten egy koordináló központot is szerveztek. Felismerték, hogy ha ellensúlyozni kívánják a liberalizmust, nemcsak egyházpolitikai témákkal kell foglalkozniuk, hanem közéleti problémákkal is, így megjelent az az elvárás, hogy az egyház képviselői alakítsanak ki kapcsolókat a világiakkal. A „fontolva haladó” szervezkedése erre kiváló alkalmat teremtett, így az egyháziak részt vettek a Konzervatív Párt 1846. november 12-i alakuló ülésén, Fogarassy Mihály nagyváradi kanonok pedig tagja lett annak a kilenc tagú bizottságnak, amely a programot dolgozta ki. Viszont – az egyháziak legnagyobb sajnálatára – fő célkitűzésük, hogy az országgyűlés alsó táblájára delegált káptalani követek fejenkénti szavazati jogát visszaállítsák, kimaradt a programból. Ezért másnap külön értekezletet tartottak, amelynek jegyzőkönyvéből kiderül, hogy a katolikus egyháziak a reformellenzékhez és a „fontolva haladó” konzervatívokhoz hasonlóan a pártalapítás igényével léptek fel. A forradalom és szabadságharc némi fordulatot hozott a politikáló egyháziak helyzetében, szervezkedésüket nem tudták folytatni az újonnan kialakult helyzetben, továbbá mind az udvar, mind a magyar kormány részéről rosszállásban, megtorlásban volt részük. A magyar kormányzat ugyanis elvárta az egyháztól a szabadságharc ügyének aktív támogatását, ugyanakkor az udvar is számított az egyház lojalitására. Ezek vélt vagy valós elmaradása pedig lemondatáshoz, száműzetéshez vagy börtönhöz vezetett. Az egyház tagjainak az 1848–49-es népképviseleti országgyűlésen való részvétele elenyésző volt, inkább a passzivitás jellemezte őket.¹⁵

¹⁴ *Fazekas Csaba*: A katolikus egyház közéleti tevékenységének reformkori történetéhez. Esettanulmány: katolikus politikai program 1846-ból. In: Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon, 1848–1918. Szerk. Sarnyai Csaba Máté. Bp. 2001. 24.

¹⁵ *Fazekas Csaba*: „Az idő ránk is terhesedett...” Adalék a politikai katolicizmus reformkori történetéhez. In: Hermann Ottó Múzeum Évkönyve 35–36. Szerk. Veres László – Viga Gyula. Miskolc 1997. 255–272.; *Uő*: A katolikus egyház közéleti i. m. 22–38.; *Uő*: Katolicizmus és konzervativizmus a XIX. századi Magyarországon. *Múltunk* 47. (2002) 427–450.; *Uő*: Szempontok az 1848-as püspöki kar politikai arculatának meghatározásához. *Történelmi Szemle* 63. (2021) 695–709.; *Dobszay Tamás*: Felekezeti érdekképviselet, szekularizációs kihívások, országos ügyek a káptalani követek működésében

Egyházpolitikai előzmények 1867 után

A konzervatív katolikus pártalapítási mozgalom külső indikátora az első vatikáni zsinat (1869. december 8. – 1870. október 20.) volt, ahol IX. Pius pápa kihirdette a csal(atkoz)hatatlanság (*infallibilitas*) dogmáját, amely kimondta a pápa tévedhetetlenségét, amennyiben hit és erkölcs kérdésében a katolikus egyház és a hívők számára tanítást ad, majd sürgette a dogma kihirdetését. A pápa Simor János esztergomi érseknek írt levelet ez ügyben, mivel a magyar püspöki kar nem volt egységes a dogmával kapcsolatban. A magyar kormány pedig meg akarta akadályozni a kihirdetést, mivel a dogmában megfogalmazott elvet ellentétesnek tartotta egyrészt a magyar államberendezéssel, másrészt a magyar katolikusok vallási meggyőződésével. Ennek érdekében 1870-ben az uralkodóval megújították a királyi tetsvényjogot (*placetum regium*), amelynek értelmében a püspöki kar csak akkor hirdethet ki pápai rendelkezéseket, ha azt a kormány által a király elé terjeszti és az uralkodó jóváhagyja.¹⁶

Apponyi számára további motivációt jelentett a pártalapításhoz az 1870 őszi összeülő katolikusautonómia-kongresszus¹⁷, amelynek előkészítésében és ülésén ő maga is részt vett. A gyűlés apropóját az adta, hogy a kiegyezést követően létrejött új államszervezet szükségessé tette az állam és egyház viszonyának újrafogalmazását, amire minden irányból voltak elképzelések. A kezdő lépést báró Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter tette meg, amikor 1867 nyarán levélben fordult Simor János esztergomi érsekhez,¹⁸ amelyben (a liberális katolicizmus jegyében) kifejtette, milyen előnyökkel járna a katolikus egyház számára az autonómia. Eötvös a hívek közönyének egyik okát abban látta, hogy a híveknek nincs befolyása az egyház belső működésére, s ennek megoldása – szerinte – az lehetne, ha belső reformokra kerülne sor. A hercegprímás azonban más véleményen volt, úgy vélte, hogy a hívek közömbösségét inkább a katolikus egyházat támadó sajtó generálja, és a bajok fő oka az, hogy az állam az egyház megkérdezése nélkül rendezte például a népiskolák kérdését. Az érsek is támogatta a katolikus egyház autonómiáját, amennyiben

(1843/44). In: Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században. A Carolina Resolútiótól az 1848. évi XX. törvénycikkig. Szerk. Gáborjáni Szabó Botond. Debrecen 2016. 223–237.; *Bánány Zsófia*: Sajtó, nyilvánosság és a katolikus papság középső rétege, 1819–1845. In: Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 19. században. Szerk. Csibi Norbert et al. Pécs 2021. 463–485. Az 1846-os jegyzőkönyvet közli: *Fazekas Cs.*: A katolikus egyház közéleti i. m. 32–36.

¹⁶ Néhány püspök ennek ellenére körlevélben hirdette ki a dogmát, viszont nem részesültek emiatt retorzióban, a tetsvényjogot tehát nem sikerült hathatósan alkalmazni. – *Hermann Egyed*: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München 1973. 452–456.

¹⁷ Ekkor az autonómia a világi hívek egyházi kormányzatban való aktív részvételét jelentette, amely külső ügyekre, például a vagyonkezelésre vagy az oktatásügyre vonatkozott. – *Herger Csabáné*: „Szabad egyház szabad államban” – A katolikus autonómiamozgalom a 19. századi Magyarországon. JURA 14. (2008) 1. sz. 22.

¹⁸ A levelet közli: *Religio*, 1867. szeptember 14. 177–180.

az függetlenedik ezáltal az államtól, és maga rendezheti ügyeit a kormányzat és a hívek befolyása nélkül.¹⁹ A püspöki kar 1867. november 7-én tartott ülésen vitatta meg az autonómia kérdését. A klérus konzervatív része egyetértett a primással, míg mások, részben Eötvös javaslataira hivatkozva fejtették ki a primásétól eltérő véleményüket az autonómiára vonatkozóan. A püspöki kar az álláspontját végül a hercegprímás elnökletével tartott gyűlésen 1868 októberében fogalmazta meg Simor tervezete alapján, amelyet – a korábbi vita hatására – kissé módosított.²⁰

A katolikusautonómia-kongresszus 1870. október 26. és 1871. március 30. között ülésezett, az ülésekről rendszeresen tudósított *A Hon*, az *Ellenőr* vagy a *Katholikus Néplap* mellett a *Magyar Állam* politikai napilap is, amely 1871. márciustól külön mellékletekben informálta az olvasókat a gyűlés fejleményeiről. A lap munkatársai néhány ilyen mellékletben, *Arcképek a congressusból* címmel rövid portrét is közzétettek a tagokról. Elsőként Apponyi György pályáját foglalták össze, neki szentelve az egész rovatot,²¹ pozitív színben feltüntetve reformkori karrierjét is. Az összefoglalás vége ugyan nem mentes a pátosztól, de helytállónak tekinthetjük az Apponyiról írtakat: „mindig kell egy magasabb célnak lebegni előtte, melyért fárad, áldoz, másokat buzdít, egyesít, szóval, melynek szenteli magát. Vegyék el tőle egy magasztos cél lehetőségét, melyre irányozza tevékenységét, eszméinek gazdag forrását: és azzal elvették életét”.²²

A kongresszus az autonómia részleteit kidolgozó javaslat előkészítésével egy 27 tagú bizottságot bízott meg, amelynek Apponyi is tagja volt.²³ A bizottság az előterjesztéssel 1871. február végére készült el,²⁴ a következő üléseken ennek egyes pontjait tárgyalták, amelyekhez Apponyi is többször fűzött módosító megjegyzéseket. A résztvevők az autonómiaszervezet egyes szintjeinek kialakításában közös nevezőn voltak, továbbá egyetértettek abban is, hogy a híveknek és az alsópapság tagjainak jogokat kell biztosítani, ezek tartalmával és mértékével kapcsolatban viszont már különböző álláspontok rajzolódtak ki. Eltértek a vélemények az egyházi vagyon kezelésének vagy az egyházi tisztviselők kinevezésének kérdésében is. Sarnyai Csaba Máté a kongresszuson elhangzottak alapján három irányzatot különített el, amelyek közül az alábbi kettőnek volt döntő szava a végső javaslat megszületésében.

¹⁹ Simor János válaszat közli: *Religio*, 1867. szeptember 21. 193–197.

²⁰ *Schlett István*: A politikai gondolkodás története Magyarországon I–III. Bp. 2009–2018. II. 435–442.; *Sarnyai Csaba Máté*: Katolikus autonómiakonceptciók (1848-tól 1920-ig). Bp. 2022. 39–43.

²¹ A következő számhoz mellékelte *Arcképek*-rovaon négy konzervatív politikus osztozott. – *Magyar Állam*, 1871. március 10. Melléklet, 2–3.

²² *Uo.*, 1871. március 6. Melléklet, 2–3.

²³ A Magyarországi Latin és Görög Szertartású Katholikus Egyház önkormányzatát szervező gyűlés naplója, jegyzőkönyvei s irományai I–II. Szerk. Günther Antal. Pest 1871. I. 42.

²⁴ A jelentést közli: *Magyar Állam*, 1871. február 28. 2.; *Uo.* március 1–2. 2. A 27 tagú bizottság javaslatát közli: *uo.* 1871. március 7–8. 2.; A Magyarországi Latin és Görög i. m. II. 70–86.

Az egyik volt a konzervatív klérus álláspontja, amely az autonómiát jogvédő és jogbiztosító céllal akarta megvalósítani. Az egyház ügyeinek intézésébe bevonták volna a világi híveket is, de jogkör és befolyás nélkül. Ezzel szemben a mérsékelt liberális irányzat valós szerepet szánt a világiaknak az egyház irányításában, de fenntartva a hagyományos egyházi kereteket és dogmatikát. A radikálisok ezen túlhaladva az egyház nemzeti szellemében történő gyökeres átalakítását tűzték zászlajukra.²⁵

Apponyi a kongresszus 12. ülésén, március 15-én tartott beszédében hosszasan kifejtette saját véleményét a kérdéstről, amely konzervatív álláspontot tükröz: „A katolikus egyház alapelvei a világi hatalmak felett álló legmagasabb bölcsesség művei. [...] Én nem tagadom az autonómiának politikai fontosságát, [...] De a politikai hatás nem lehet célja, nem lehet irányadó momentuma az autonómiának, [...] azok, akik csupán, vagy túlnyomólag politikai szempontból karolják fel az ügyet, katolikus autonómiát létrehozni nem fognak. [...] szóval alkossunk oly organismust, amely [...] az egyháznak szabadságát az állam irányában vagyis külső szabadságát, és másrésről a világi vonatkozású ügyekre nézve belszabadságát is tökéletesen biztosítja. Alkossunk oly organismust, melyben a világiaknak befolyása, szabad mozgása, szabad törekvése, a szabad vélemény jogának érvényesítése felelhető legyen, egyensúlyban a rend és tekintély igényeivel, de mellőzzük másrésről a túlságos centralisatiót: mellőzzünk mindent, [...] mi katolikus alapelveink megsejtésére és a rendíthetetlenül fennálló jogok csorbítására vezetne.”²⁶

Az esztergomi érsek által elfogadott szabályzatot egy 12 tagú bizottság²⁷ adta át az uralkodónak 1871. június 12-én, aki azonban ezt nem hagyta jóvá, elküldte Eötvös József utódjának, Pauler Tivadar vallás- és közoktatási miniszternek, érdemi válasz azonban csak évek múltán érkezett.²⁸

Társadalmi bázis teremtése: katolikus kaszinók

Az 1870-es évek első felében a katolikus hitéletet ért kihívásokra nemcsak a politika felől érkezett válasz, hanem a társadalom részéről is: katolikus egyletek, kaszinók, olvasóköri alakultak, néhányuk nevébe a „politikai” jelző is bekerült.²⁹

²⁵ *Sarmyai Cs. M.*: Katolikus autonómiakonceptiók i. m. 60–66.

²⁶ Apponyi beszédét teljes terjedelmében közli: *A Magyarországi Latin és Görög i. m. I.* 114–119. Kihagyásokkal közli: *Religio*, 1871. március 29. 194–196.

²⁷ A bizottság elnöke Simor János volt, tagjai: Sennyey Pál báró, Nehrebeczky Sándor, Apponyi György gróf, Jósika Lajos báró, Haynald Lajos érsek, Zichy Nándor gróf, Pollák János kanonok, Schlauch Lőrincz esperes, Horváth Döme, Szilágyi Virgil, Devics József plébános, Bartal György, póttagok: Lonkay Antal, Stegmüller Károly és Vécsey báró. – *Religio*, 1871. április 29. 269.

²⁸ *Herger Cs.*: „Szabad egyház szabad államban” i. m. 29.

²⁹ Eöry Gabriella kutatása szerint öt katolikus politikai kaszinó alakult ekkor: Székesfehérváron, Pásztón, Pozsonyban, Hőgyészen és Temesváron. – *Eöry Gabriella*: A kaszinók elterjedése Magyarországon. *Századok* 151. (2017) 823. Szabó Dániel tanulmányában viszont kilenc katolikus politikai kaszinót

Legkorábban az Első Katholikus Politikai Casino alakult meg 1870. december 27-én Pesten, tiszteletbeli elnöke Cziráky János gróf, ideiglenes elnöke Viola Károly³⁰ lett. Az alakuló ülésen Cziráky – a jelenlévő nagyszámú német ajkú hallgatóság miatt – a magyar mellett németül is üdvözölte a közönséget, és mindkét nyelven felolvasta az alapszabályokat is.³¹ A tisztválasztó közgyűlést január 3-ára tűzték ki, Török Jánost választották elnöknek, a kaszinó alelnöke Pauer György, jegyzője pedig Lonkay Antal³² lett. Ekkor döntöttek arról is, hogy üléseiket hetente kétszer, hétfőnként és csütörtökönként tartják meg.³³ Cziráky János maradt a kaszinó tiszteletbeli elnöke, Török János akadályoztatása esetén ő elnökölte az üléseket, illetve az esztergomi érsekhez küldött tisztelgő bizottságot is ő vezette.³⁴

A mintaadó kaszinó azonban a Pozsonyban 1871. május 17-én alapított Catholicus–politikus Casino lett,³⁵ amely megalakulásakor 225 tagot számlált. A kaszinó ekkor ideiglenes elnökséget nevezett ki, első alelnöke Pöckh József blumenthali plébános, második alelnöke pedig Viola Károly volt.³⁶ A pozsonyi kaszinó Apponyit tervezte felkérni elnöknek, majd az október 16-i gyűlésükön meg is választották, Pöckh plébános maradt az első alelnök.³⁷ A források tanúsága szerint Apponyi nem volt jelen a pozsonyi kaszinó megszervezésekor,³⁸ de az, hogy elfogadta az elnöki tisztséget, már a tudatos „tömörülés” része lehetett, mivel tisztában volt az ilyen jellegű szervezetben rejlő, a közvéleményt formáló lehetőségekkel. Számíthatott is erre, mivel októberben Heves, a következő év tavaszán Temes és Torontál vármegyékben további katolikus egyesületek alakultak.

említett, de nem nevezte meg őket. – *Szabó Dániel*: A magyar társadalom politikai szerveződése. Történelmi Szemle 34. (1992) 219.

³⁰ Viola Apponyi bizalmasa volt, korábban, 1868-ban az Általános Munkásegylet alelnöke, később Apponyi Albert 1872-es szentendrei kampányának irányítója. – *Szabó Dániel*: Párt vagy nem párt. Program vagy nem program. Történelmi Szemle 52. (2010) 590., 26. jegyz. A sajtóban Viola Károlyt „cath.[olicus] casinó csináló”-ként is emlegették. – Magyar Polgár, 1871. november 18. 404.

³¹ Magyar Állam, 1870. december 29. 1–2. Az alakuló gyűlésen Apponyi Albert gróf is részt vett.

³² Török János (1807–1874) és Lonkay Antal (1827–1888) újságírók, laptulajdonosok, egy ideig ketten adták ki a Magyar Állam című politikai napilapot.

³³ Magyar Állam, 1871. január 4. 2.

³⁴ Pl. a jan. 16-i vagy 23-i üléseken. – Magyar Állam, 1871. január 20. 2.; Uo. 1871. január 26. 3. A kaszinó Simor Jánosnak szóló üdvözlő feliratát közli: uo. 1871. március 5. 1.

³⁵ A gyakorlatnak ellentmond, hogy a pozsonyi kaszinót a pesti fiiláléjaként emlegették. Lásd pl. Magyar Ujság, 1871. június 4. 3.

³⁶ A kaszinó 1871. jún. 13-án terjesztette fel alapszabályait a belügyminisztériumnak, ott azonban az elnök szerepére és a közgyűlésre vonatkozóan módosításokat kértek. A szept. 7-én felterjesztett módosított alapszabályokat a belügyminiszter szept. 22-én hagyta jóvá. – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) K 150 Belügyminisztérium, Általános iratok 1871, III. kútfő, 4. tétel, 14861. A pozsonyi katolikus politikai kaszinó alapszabálya.

³⁷ Pesti Napló, 1871. október 17. (reggeli kiadás) 2.; Fővárosi Lapok, 1871. október 18. 1094.; Magyar Ujság, 1871. október 18. 3.

³⁸ Apponyi a májusi alapító gyűlésen nem szerepelt a tagok névsorában (MNL OL K 150, 1871–III.–4.–14861.), és a hírlapok sem említik a részvételét, csak amikor már az elnökválasztásra kerül sor.

A Mastort–Henfelder katholisch–politischer Verein 1872. májusban jóváhagyás céljából felterjesztette alapszabályait a belügyminisztériumnak, mégpedig a pozsonyi kaszinó alapszabályzatának jóváhagyására hivatkozva.³⁹ Hasonlóképpen járt el az április 21-én alakult temesvári Katolikus Politikai Casino is, amelynek (német nyelven megfogalmazott) alapszabályai „egyebet nem czéloznak, mint-hogy a’ kath. hívekben a’ vallásos érzületet ébren tartsák” – írta a felterjesztés kísérőlevelében az osztálytanácsos.⁴⁰ Ezek a kaszinók és egyesületek – az alapszabályaikban megfogalmazott célok szerint – elsődlegesen nem politikai szándékkal alakultak meg, a legtöbb nevében csak a katolikus jelző szerepelt, és megalakulásuk sem a választásokhoz kötődik. Későbbi alapítású például a jászalsószentgyörgyi Katolikus Casino (1872),⁴¹ vagy a vaskúti Katolikus Casino (1874).⁴² Az egyesületek alapszabályaira általában jellemző, hogy politikai elköteleződést nem tartalmaznak (függetlenül attól, hogy a nevében szerepel-e a politikai jelző), hanem a vallási elhivatottságukat emelik ki, programjuk központjában vallásos mivoltuk ápolása és erősítése áll, valamint annak hangsúlyozása, hogy érdeklődést kívánnak ébreszteni az egyház ügyei és vallási kérdések iránt. Mindennek eszköze lehet az összejövetelek szervezése, ahol előadásokat és felolvasásokat kívánnak tartani. A jászalsószentgyörgyi kaszinó alapszabályzatában külön ki is emelte, hogy azok a politikai viták, amelyek pártoskodáshoz vezetnek, kizáratnak az összejövetelekről.⁴³ Az évtized első felében kialakulóban volt tehát az a szellemi közeg is, amely bázisa lehetett egy felekezeti pártnak, és Apponyi a mintaként is szolgáló pozsonyi katolikus politikai kaszinó elnöke lett.

Apponyi elnöki megnyitó beszédét 1872. január 7-én tartotta meg.⁴⁴ Ebben kiemelte, hogy a kaszinó még csak alig néhány hónapja alakult meg, de máris számos támadás céltáblájává vált, és több alkalommal is kitért arra, hogy ellenzőik az ő szavait is szándékosan elferdítik. Majd megfogalmazta célkitűzését, és kifejtette, hogy a közös cél érdekében kész összefogni más valláshoz tartozókkal is: „Mi semmi főnnálló jogot nem támadunk meg, hanem örökségben kapott jogunk törvényes védelmezői vagyunk. [...] Mi nem küzdünk kizárólag a katolikus, hanem

³⁹ MNL OL K 150, 1872–III.–4.–14517. A „Katolikus Politikai egyletek” alapszabályai (Henfeld, Mastort, Temesvár).

⁴⁰ MNL OL K 150, 1872–III.–4.–14882. A temesvári Katolikus politikai Casino alapszabályai.

⁴¹ MNL OL K 150, 1874–III.–4.–7629. A jászalsószentgyörgyi katolikus kaszinó alapszabálya. Az alakulás 1872. decemberben történt, de a módosított alapszabályokat csak 1874-ben hagyták jóvá.

⁴² MNL OL K 150, 1874–III.–4.–7341. A vaskúti római katolikus kaszinó alapszabálya.

⁴³ Lásd erre *Eöry G.*: A kaszinók elterjedése i. m. 823., továbbá a jegyzetekben megjelölt belügyminisztériumi aktákban (K 150) lévő alapszabályokat.

⁴⁴ Apponyi az esztergomi érsek segítségét kérte, hogy bocsássa a kaszinó rendelkezésére a pozsonyi érseki palota egyik tágas és fűthető szobáját, ahol megtarthatja székfoglaló beszédét. – Esztergomi Prímási Levéltár, Simor János titkos levéltára (a továbbiakban: EPL Simor tl.) 1871. Nr. 52. Apponyi György Simor Jánosnak [1871. dec. körül].

általán a vallási jogelv fönntartásáért. [...] Készek vagyunk ezen közös célra⁴⁵ velők kezét fogni, habár vallásuk más, és más marad.” Részletezte, milyen elvek mentén halad a mozgalom: „a fönntartó (*conservativ*) elv vallási alapon, mely nélkül semmi jog sincs biztosítva, mely nélkül üdvös haladás nem gondolható”. Apponyi szerint azon sincs csodálkozni való, „hogya a *conservativ* elv ugyanazon gúnnyal és üldöztetéssel találkozik, mint a kath. egyház. Ugyanazon ellenei vannak mindkettőnek, mivel rokonok, szorosán összekötvék, s ugyanazon végcélra: a jogra és törvényességre törekszenek.” Az elvi alapok meghatározása után megadta a mozgalom jelszavát is: „A kath. egyház teljes függetlensége és szabadsága, – jogának sérthetlensége”. Majd kitért arra, hogy feladatuk végrehajtásához kevesen vannak, de később mások is csatlakozni fognak a mozgalomhoz, ezért el kell érni, hogy a szétszórt hívek egyesüljenek. Beszédének további részében a mozgalom két előzményéről szólt, arról, ahogyan döntés született a *placetum* jogról és a népiskolák helyzetéről, valamint a legfőbb feladról is: meg kell szüntetni azt az állapotot, hogy a katolikus egyház érdekei sem a kormányzatban, sem a törvényhozásban nincsenek képviselve.⁴⁶ Itt vélhetően arra gondolt, hogy korábban a katolikus egyházat is érintő ügyekben az egyház érdekének vagy álláspontjának figyelembe vétele nélkül születtek döntések, mint például az említett királyi tetsvényjog visszahozása vagy a népiskolai törvény esetében. Apponyi beszédében tehát még nem pártról volt szó, hanem a katolikusok összefogásáról, de meghatározta az alapelveket, és kijelölte a főbb feladatokat. Székfoglalójáról az esztergomi érseknek is beszámolt,⁴⁷ úgy vélte, hogy a megjelentek örömmel fogadták az elhangzottakat.⁴⁸ Levelében újra kitért a pártalapítás szükségességére, akkor is, ha „csekély a szám” és a pénz is kevés, de már körvonalazódott egy támogatói kör, a kassai püspök például harminc főből álló kontingenst ajánlott fel az alakuló párthoz.⁴⁹

Apponyi a beszéde után pár héttel polémiaiba keveredett a *Pesti Napló*val, amely a március 28-i vezércikkében vette górcső alá Apponyi pozsonyi kaszinónak címzett levelét, amelyet ő egyúttal a katolikus választóknak is szánt. A levélben kifejtette: „A politikai helyzet hozza magával, hogy a Deák-párt a katolikus-conservativokhoz minden esetre közelebb áll, mint a balpárt. Ennélfogva tehát ugya az egyleti tagok [...] kötelességének tartom, hogy az u. n. balpárttal *mindennemű*

⁴⁵ Ti. az egyház függetlenségének és sérthetlenségének megőrzése.

⁴⁶ A beszédet közli: Katholikus Néplap, 1872. február 8. 41–44.

⁴⁷ EPL Simor tl. 1872. Nr. 2. Apponyi György Simor Jánosnak, 1872. jan. 8.

⁴⁸ Az élclapok egyike így kommentálta Apponyi beszédét: „Minden jó lélek az urat dicséri; Pozsonyban néhány nap óta kísértet jár; hanem angol szakálla van; Apponyi György gróf tart ott prédikációkat a katolikus kaszinóban, hogy jövőre csupa szent követeket kell választani, akik programjukba fölveszik a csalhatlanságot s a papgazdasszonyok szüzességét.” – Bolond Miska, 1872. január 14. 10.

⁴⁹ EPL Simor tl. 1872. Nr. 2. Apponyi György Simor Jánosnak, 1872. jan. 8.

*közösséget*⁵⁰ visszautasítsanak és határozottan az ellen lépjenek fel. Ebből azonban közvetlenül még nem következik, hogy *feltétlenül* a Deák-párthoz kell csatlakoznunk. Mert noha e párt politikai álláspontja előttünk kielégítőnek tűnik fel, mégis az általa követett felekezetenélküli s nem ritkán egyházellenes irány a nyílt *különállás* szükségességét érezteti velünk. [...] Mi a politikai célok mellett és azok színvonalán sokkal főlebb a legmagasb célt, Isten és az ő szent egyházának dicsőségét tartjuk szem előtt; minélfogva azon képviselőkre szavazhatunk, kik ez állásponton állva, ez álláspont képviseléseért nekünk – *kezességet* nyújtanak. A katolikus választóknak a Deák-párthoz való csatlakozását tehát csak úgy fogom fel, hogy ez uton csak a nagyobb bajt, t. i. egy balpárti jelölt választását akarják kikerülni; a deákpárti jelölt személyét illetőleg azonban kell, hogy a katolikus álláspontjukat védjék, és szavazatukat csak azon jelöltnek adják, aki katolikus érdekeinket megóvni fogja. [...] a Deák-párt, mely közreműködésünk nélkül többségre soha nem vergődhetik, kénytelen lesz (politikai tekintetben deákpárti, vallási tekintetben azonban *szigorú katolikus*) jelöltünket elfogadni. Ez az egyedüli eljárás”.⁵¹

A *Pesti Napló* Apponyi gondolatmenetének két elemét emelte ki, és fűzött hozzá megjegyzést. Egyrészt nem értett egyet azzal az állítással, hogy a Deák-párt a katolikusok nélkül nem juthat többségre, másrészt pedig, hogy Apponyi tanácsai ellenére sem sikerült képviselőjelölteket állítani a kiszemelt kerületekben. A cikk szerzője azt is problémásnak tartotta, hogy Apponyi azzal, hogy a vallás érdekei helyett az egyház érdekeit hangsúlyozta, ellenségeskedést válthat ki az egyes felekezetek között, holott közös zászló alatt kellene haladniuk.⁵² Apponyi szinte rögtön reagált a *Pesti Napló* cikkére: szerinte eltorzították levelének mondanivalóját, és visszautasította azt a vádat, miszerint a katolikus egyház érdekeinek szem előtt tartása egyenlő lenne a haza érdekeivel való szembeszállással. Nem tűrheti el többek között – írta –, hogy a katolikusok érdeke ne legyen képviselve a képviselőházban. A *Pesti Napló* munkatársa úgy vélte, Apponyi elképzelése csak olyan álamban lehetséges, ahol a haza és az egyház érdekei összeegyeztethetők, de az nem Magyarország.⁵³ Apponyi következő, a *Pesti Napló* szerkesztőségének küldött levelében továbbra is kiállt a korábban hangoztatott elvek mellett, és azt is hangsúlyozta, hogy „képviselőink a Deák-párttal fognak találkozni politikai téren, míg mai irányát követi”.⁵⁴ A *Pesti Napló* írója viszont fontosnak tartotta a pártfegyelmet,

⁵⁰ Az idézetben lévő dőlt formátumú szavak, szókapcsolatok a közölt változatban dőlt, az eredetiben vélhetőleg aláhúzott formában szerepeltek.

⁵¹ Apponyi 1872. márc. 23-i levelét közli németül: *Der Katholik*, 1872. március 24. 9–10.; magyarul: *Magyar Állam*, 1872. március 27. 1.

⁵² *Pesti Napló*, 1872. március 28. (reggeli kiadás) 1.

⁵³ Uo. 1872. március 30. (reggeli kiadás) 1–2.

⁵⁴ Uo. 1872. április 3. (reggeli kiadás) 2.

és úgy látta, hogy ez a katolikus szervezkedés csak bomlasztaná azt. A néhány levélváltást megélt polémia során Apponyi végig kitartott elvei és azon terv mellett, amely az elképzeléseit tartalmazta.

Társadalmi bázis teremtése: a sajtó

Apponyi nemcsak a kaszinókkal kívánta megteremteni azt a szellemi közeget, amely egy katolikus konzervatív párt bázisa lehet, hanem a cél érdekében lapot is alapított: 1872 márciusában indította útjára Pozsonyban a *Der Katholik* című német nyelvű hetilapot.⁵⁵ Ez a korabeli tendenciákba is illeszkedő lépésnek számított. A kiegyezés utáni hírlapirodalomra ugyanis jellemző volt, hogy politikusok ragadták magukhoz a kezdeményezést, és álltak a lapok vagy azok szerkesztőségének élére. Nőtt továbbá a vidéki politikai lapok száma, amelyek nagy része német nyelven jelent meg. A *Der Katholik* viszont némileg kilógott a sorból, mivel kiadásának helye Pozsony volt, pedig ekkor Pest számított nemcsak a politikai élet, hanem a politikai sajtó központjának is.⁵⁶

A kaszinó elnökségének vállalása mellett ez az újabb lépés is azt mutatja, hogy mozgalma központjául Pozsonyt akarta megtenni. Apponyi a fennmaradt levelek vagy beszédek egyikében sem fejtette ki, miért éppen Pozsonyban szervezkedett. Választását indokolhatja, hogy 1866-tól életvitelszerűen élt Pozsonyhoz közeli birtokán, Éberhardon. Továbbá nemcsak Pozsony városa, hanem maga a vármegye is túlnyomó részben katolikus volt,⁵⁷ emellett német ajkú.⁵⁸ Utóbbi miatt Apponyi lapjának német nyelvűsége indokoltnak tekinthető, annál is inkább, mivel Pozsonyban a német sajtót csak a 19. és 20. század fordulója körül kezdte felváltani a magyar nyelvű hírlapírás.⁵⁹ Apponyi pozsonyi fellépését indokolhatja az a tény is, amelyet egy későbbi levelében fejtett ki az esztergomi érseknek a lapolapítás motivációjáról: „Pozsony városában, a hol a német ajkú számos hitfeleink

⁵⁵ 1874-től Das Recht néven jelent meg. A lapról bővebben lásd *Tóth László*: Vogelsang és a magyar konzervatív politika 1867 után. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. 1933. október 7. Bp. 1933. 517–518.; újabban *Czinege Szilvia*: Apponyi György mint lapolapító. Magyar Könyvszemle 139. (2023) 3–4. sz. 388–404.

⁵⁶ *Gergely András – Veliky János*: A sajtó útja a politikában 1867 után I. Az információs rendszer a politika szolgálatában. Rádió és Televízió Szemle 9. (1977) 1. sz. 84–88.

⁵⁷ 1869-ben Pozsony vármegye 297 377 főt számláló lakosságából 248 025 volt katolikus. Pozsony városában pedig 46 540 lakos élt, amelyből 34 714 fő vallotta magát katolikusnak. – Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai. Összeáll. Sebők László. H. n. 2005. 151.

⁵⁸ 1880-ban a város lakosságának 63%-a volt német ajkú (30 440 fő) és csupán 15 %-a (7270 fő) magyar anyanyelvű. – *Pisztory Mór*: Pozsony városa. (Megyei monographiák 1.) Bp. 1891. 123.

⁵⁹ *Rózsa Mária*: Pozsony a német nyelvű helyi sajtóban (1850–1920). In: Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel. Szerk. Czoch Gábor – Kocsis Aranka – Tóth Árpád. Pozsony 2005. 436.

a legellenségesebb újságlapok által a tökéletes elfajulás veszedelmének voltak kitéve, m.[ült] é.[v] március hóban, katolikus és konzervatív irányú hetilapot léptettem életbe, melynek címe: Der Katholik jellegzi a lap feladatát, valamint a cím választása igazolja a lap tartalmát.”⁶⁰ Pozsonyban ekkor nem volt jellemző a felekezeti lapkiadás,⁶¹ míg Pesten ez idő tájt több lap is a hívek rendelkezésére állt: a *Katholikus Néplap* (1848–1872), a *Religio* (1849–1930), az *Idők Tanúja* (1860–1868), majd ennek folytatásaként a *Magyar Állam* (1868–1908), a *Szabad Egyház* (1868–1872), a német nyelvű *Ungarischer Volksbote* (1870–1872) vagy a *Lehel kürtje* (1872–1873)⁶². Ezekre a lapokra természetesen Pozsonyból is volt lehetőség előfizetni, de Apponyi vélhetően erősebb sajtójelenlétet akart elérni szűkebb hazájában. Pesten a *Magyar Állam* című napilap volt az, amely hasonló céllal jelent meg, mint a *Der Katholik*, és amelyben már 1872 előtt jelentek meg a pártalapítás szükségességéről szóló cikkek.⁶³ Valószínűleg ez az orgánus tudósított elsőként a pesti Első Katolikus Politikai Casinóról, majd később annak üléseiről, jelesebb alkalmairól is.⁶⁴ Ezért érdekes, hogy a pozsonyi kaszinó megalakulásáról viszont alig szólt, Apponyi 1872. március 23-i levelének közlésekor említette először a kaszinót. Az 1871. májusi megalakulásról pusztán lapszemle jellegűen tudósított, az *Ellenőr* által másodkézből közölte, hogy Pozsonyba katolikus gyűlést hirdettek.⁶⁵

A *Der Katholik* célközönsége így a németül olvasó, az egyházpolitikai és a magyar politikai élet kérdései iránt fogékony olvasók lettek. A lapban Apponyi is rendszeresen publikált, többnyire az őt aktuálisan foglalkoztató kérdésekben: választások, országgyűlési tárgyalások, külföldi helyzetképek témáiban ragadott tollat, és nagyon gyakran a *Zur Lage* címet adta a cikkeinek.

„Tömörülés”

Apponyinak ugyanakkor azt is be kellett látnia, hogy egyedül nem lesz képes keresztülvinni terveit, ezért elvi és anyagi támogatásért folyamodott Simor János esztergomi érsekhez, akinek először 1871 decemberében írt a pártalakítás szükségességéről, és az ehhez nélkülözhetetlen feltételekről. Apponyi az egyház

⁶⁰ EPL Simor tl. 1873. Nr. 9. Apponyi György Simor Jánosnak, 1873. jan. 15.

⁶¹ Rózsa Mária kutatása szerint alapvetően négy csoportba sorolhatók a 19. század második felében Pozsonyban megjelent német nyelvű lapok: szaklapok, politikai, egyesületi és családi lapok. Egyházi lapokat csak a 20. század elejétől kezdve adtak ki, amelyek azonban csupán néhány évfolyamot éltek meg. – *Rózsa M.*: Pozsony i. m. 421., 428.

⁶² Szintén Lonkay Antal tulajdonában lévő politikai hetilap.

⁶³ Lásd pl. Magyar Állam, 1870. szeptember 17. 1.

⁶⁴ A fent említetteken túl lásd pl. Magyar Állam, 1871. március 30., 1.; Uo. 1871. május 24. 1.

⁶⁵ Uo. 1871. május 20. 2.

tekintetében „kimondhatatlanul fontosnak” találta, hogy egy „tekintélyes számú”, 40–50 főből álló „Katholikus pártot” alapítsanak a képviselőházban, amely nem kormányellenes, de a vallás kérdésében attól független. Úgy vélte, hogy ez a párt csak akkor jöhet létre, ha tekintélyes vezére van, valamint ha a klérus a katolikus érzelmű férfiak megválasztását támogatja. Ennek azonban volt némi nehézsége, részben azért, mert a püspökök többsége azt támogatta, akit a kormány vagy a Deák-párt is, továbbá a katolikus papság a politikában való aktívabb részvételre kevésbé mutatott hajlandóságot. Ezért úgy látta, hogy egyre csökken a siker esélye, „mert hadsereg nélkül feleslegessé válik a vezér”. Kérdéses volt tehát számára, hogy megtegye-e a lépéseket a pártalakításhoz, és dilemma volt az is, hogy a klérus ezt mennyire fogja előmozdítani, mert „most vagy soha el kell határozódnia a kérdésnek”. A pártalakításhoz szükséges feltételeket Apponyi a szellemi befolyásban és az anyagi erőben határozta meg. A szellemi befolyást – szerinte – a katolikus kaszinók által lehetne növelni, erről Viola Károllyal és Sennyeyyel is értekezett. Ezek működtetéséhez ugyanakkor anyagi forrásokra is szükség volt, ezért is fordult közvetlenül az esztergomi érsekhez.⁶⁶

Az alakulóban lévő párt nevesebb tagjai közé tartozott – Apponyi mellett – Mailáth György és Szőgyény-Marich László, viszont a konzervatívok másik vezető egyénisége, Sennyeyy Pál nem támogatta a pártszervezést.⁶⁷ Ez azért is érdekes helyzet, mert Sennyeyy is aktív résztvevője volt az autonómiakongresszusnak, annak alelnöke, valamint a 27-es bizottságnak is tagja volt, tehát nem álltak távol tőle az egyházpolitikai kérdések, de ezek szerint azokat nem akarta (párt) politikai kérdésekké tenni. Az idő haladtával a püspökök és főrendiházi tagok is kihátráltak a támogatók közül.⁶⁸ Olyan vélemények is napvilágot láttak miszerint veszélyeztetné a parlamentarizmust és az alkotmányosságot, ha a két nagy párton, a baloldalon és a jobboldalon belül árnyalatok alakulnának ki.⁶⁹ Annál inkább sürgette a pártszervezést az alsópapság Lonkay Antal köré csoportosuló része, amelynek tagsága a *Lehel kürtje* című hetilapban értekezett a kérdéstről, s leginkább azt hangsúlyozta, hogy még nincs „országos bizottság”, amely a világi elit tagjaiból áll és a katolikus egyház érdekeit képviseli.⁷⁰ További probléma volt a hiányzó szervezet mellett, hogy nem volt kidolgozott programjuk.

⁶⁶ EPL Simor tl. 1871. Nr. 49. Apponyi György Simor Jánosnak, 1871. dec. 14.

⁶⁷ Sennyeyy 1872. máj. 4-i beszéde, részben kivonatolva közli: Politikai Ujdonságok, 1872. május 15. 237. 1872. okt. 7-én tartott beszédében szintén hangsúlyozta, hogy szükségtelen új pártot alapítani. – *Fazekas Cs.*: Katolicizmus és konzervativizmus i. m. 463.

⁶⁸ A Hon, 1872. április 6. (esti kiadás) 1.; *Szabó D.*: Párt vagy nem párt i. m. 590.

⁶⁹ A Hon, 1872. április 8. (reggeli kiadás) 1.

⁷⁰ *Fazekas Cs.*: Katolicizmus és konzervativizmus i. m. 464.; *Szabó D.*: Párt vagy nem párt i. m. 589.

1872 tavaszán végül a programadásra is sor került. Először a *Lehel kürtje* és a *Magyar Állam* hasábjain jelent meg az az öt pontba rendezett programvázlat,⁷¹ amelyet Apponyi neve alatt, a *Der Katholik* hasábjain, német nyelven is közöltek,⁷² és amit Apponyi röplapokon, szintén saját névvel terjesztett. Szabó Dániel véleménye szerint azonban ez a programadás – legalábbis a vidékinek számító lapban, német nyelven közölt verzió – nem igazán lehetett egy mozgalom vagy párt összetartó eszköze.⁷³ Ez nem is lenne vitatható, ha a program – egy hónappal korábban – nem jelent volna meg magyar nyelven is legalább három helyen,⁷⁴ amiről egyébként Szabó is említést tett. A német nyelvű publikálás Apponyi lapjában éppen azt a célt szolgálhatta, hogy a német ajkúakhoz is eljusson az üzenet, és ezáltal a németül olvasók számára is ismert legyen a program. Annyiban viszont jogos Szabó felvetése, hogy a programvázlatban csak elvekről esik szó, pártról nem, és ezt *A Hon* kommentárja is jól tükrözi: „»Kath. párti« programm hát volna már, most csak még párt kék.”⁷⁵ Apponyi hosszabban idézett, 1872. március 23-i leveléből és ennek kapcsán a *Pesti Napló*val folytatott polémijából derült ki a közvélemény számára, hogy Apponyi teljesen különálló pártot csak abban az esetben tartott szükségszerűnek, ha ő és köre a Deák-párton belül nem találja meg számítását.

A katolikus egyház jogait és pozícióját védő program első pontja a királyi tetszényjog kormány általi gyakorlását a lelkiismereti szabadság és az egyház elleni erőszakként jelölte meg, és emiatt követelte, hogy a megyéspüspökök zavartalan kapcsolatot tarthassanak fenn a pápai állammal. A második pont részletezte a vallási és tanulmányi alap illetőségét, amely a program szerint az egyházzé, a politikusoknak nincs közük hozzá. A harmadik pont felszólította az országgyűlési képviselőket, hogy támogassák az egyházi iskolákat. A negyedik pont pedig arra, hogy ne fogadják el a polgári házasságot, mivel az a házasság szentsége és az egyházi törvény ellen való, és olyan vegyesházasságokat tenne lehetővé, amelyeknek a törvényességét a katolikus egyház nem ismeri el, így az ilyen házasságból született gyermekeket sem. Az utolsó pontban pedig kimondták, hogy katolikus önkormányzatot kell szervezni, amelynek a működési szabályzatát az egyháznak kell kidolgoznia.⁷⁶

⁷¹ Magyar Állam, 1872. április 27. 1–2. A program végén Lonkay megjegyzése az olvasóknak: „amely kath. képviselőjelölt ezen öt pontra kötelezi magát, arra nyugodt lelkiismerettel adhatod szavazatodat”.

⁷² Gruß und Aufruf an die katholischen Wähler. Der Katholik, 1872. május 23. 97–98.

⁷³ Szabó D.: Párt vagy nem párt i. m. 587., 10. jegyz.

⁷⁴ A Magyar Állam alapján közölte még: A Hon 1872. április 27-i számában, (reggeli kiadás) 1.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Gruß und Aufruf an die katholischen Wähler. Der Katholik, 1872. május 23. 97–98. A programot ismerteti: *Tóth L.*: Vogelsang i. m. 516.; *Mérei Gyula*: A magyar polgári pártok programjai (1867–1918). Bp. 1971. 144–145., 364.; Magyarországi politikai pártok lexikona, 1846–2010 – Pártok és politika. Szerk. Vida István. Bp. 2011. 65–66.; *Anka László*: A politikai katolicizmus csírája? Apponyi György 1872. december 14. levele Simor János érsekhez. In: *Natio est semper reformanda: Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére*. Szerk. Anka László et al. Bp. 2016. 309–311.

Feltehetően csak kicsit lendített a népszerűsítésen, de mutatja Apponyinak az ügy iránti elkötelezettségét, hogy a rölapozás mellett támogatta a helyi kezdeményezéseket is, ilyen volt Szabados József lelkipásztor akciója, aki 1872-ben *Őszinte szózat Magyarország katolikusaihoz* címmel röpiratot írt. Apponyi a röpiratot két kiadásban, összesen 8000 példányban nyomtatta ki, és országosan terjesztette.⁷⁷ A *Katholikus Néplap* hasábjain is – noha az nem kimondottan politikával foglalkozó lap volt – arra buzdítottak, hogy az emberek szavazzanak az új pártra: „Talpra kath. nép! sorakozni a választások mezejére; [...] Éljen a katolikus párt!”⁷⁸

Az 1872-es választások

Ilyen előzményei voltak az 1872-es képviselőházi választásokra való készülésnek: „Alea iacta est!⁷⁹ Megindultunk...” – írta Apponyi Simor Jánosnak.⁸⁰ Majd később, motiváltan így folytatta: „mint Egyházunk híve, közkatonája cselekszem; [...] kit ellenállhatatlanul készítek tevékenységre azon erős meggyőződés, hogy ma éljük az utolsó percet, melyben bajainkon még segíthetünk, melyben Egyházunkat és hazánkat is megmenthetjük”.⁸¹ Apponyi az érsekhez írt leveleiben nagy tudatossággal, egészen konkrétan közölte melyik kerületben kit kell presszionálni, kinek mennyi pénzt kell adni, melyik kerületben mennyi pénzre van szükség, hogy a választás számukra kedvező eredménnyel záruljon. Például: „A tényezők, kikre erkölcsileg hatni kellene, főtisztelendő Belházy apát és plébános Úr, mint szintén Puhacsek úr, bányaigazgató a fia az Esztergomi seminariumban van, és végre Czuppan kanonok úr, miszerint a szentügy érdekében mindent kövessenek el Havas mellett.”⁸²

Apponyi azonban nemcsak az érsektől, illetve másoktól várta az anyagi támogatást, ő maga is jelentős összegeket áldozott mind a választásokra, mind pedig a *Der Katholik* megjelentetésére. Az anyagi teher miatt gyakran panaszkodott, úgy vélte, hogy a választások eredménye csak az anyagiak hiányán múlhat. „Én erőmen túl áldozok, gyűjtök is folyvást, de elégséges mértékű támogatás nélkül győzni nem fogom a terhet.”⁸³ Más alkalmakkal: „saját pénztárom

⁷⁷ *Szentkláray Jenő*: A csanád–egyházmegyei plébániák története. Temesvár 1898. 234.

⁷⁸ *Katholikus Néplap*, 1872. május 30. 169–170.

⁷⁹ Latin: A kocka el van vetve.

⁸⁰ EPL Simor tl. 1872. Nr. 22. Apponyi György Simor Jánosnak, 1872. máj. 9.

⁸¹ EPL Simor tl. 1872. Nr. 26. Apponyi György Simor Jánosnak, 1872. máj. 16.

⁸² EPL Simor tl. 1872. Nr. 22. Apponyi György Simor Jánosnak, 1872. máj. 9. Belházy Imre (1826 k.–1901) apát-plébános Körmöcbányán, Czuppan (Szuppan) Zsigmond (1814–1881) novi címzetes püspök, Havas Sándor (1824 k.–1894) Deák-párti képviselőjelölt (1872–1875 között Körmöcbánya képviselője).

⁸³ EPL Simor tl. 1872. Nr. 26. Apponyi György Simor Jánosnak, 1872. máj. 16.

fenekéhez közel vagyok már”,⁸⁴ „Ma adom el utolsó értékpapírjaimat, azután már a hitelhez kell folyamodnom.”⁸⁵ „Erkölcsi tekintetben jól állunk, de anyagi tekintetben örökös aggodalomban vagyok.”⁸⁶ Arról is beszámolt, hogy kitől mennyi támogatást kaptak a választásokra, például a nagyvárad kanonoktól 5000 forintot,⁸⁷ Bartakovics Béla érsektől ugyanennyit, 500 forintot a kassai, veszprémi és pécsi püspököktől; a kalocsai érsektől ugyan nem kapott pénzt, de az 25 000 forinttal támogatta a helyi választást (Dunapatajon Nagy Ignácot, Keczen Horváth Ignácot).⁸⁸ A legnagyobb támogatója viszont az esztergomi érsek volt, aki egy alkalommal például 20 000 forintnyi kötvényt adott neki.⁸⁹ Emellett Apponyi „kolduló” leveleket is küldött országszerte az egyház képviselőinek, és számon tartotta, hogy kitől érkezett válasz és támogatás (Függelék, 1. táblázat), kitől pedig még válasz sem (Függelék, 4. táblázat).⁹⁰ A vizsgálat kiterjesztésével és több forrás bevonásával vélhetően meg lehetne állapítani, hogy mely káptalanok és kik voltak azok, akik támogatták Apponyit mind a választások idején, mind pedig később, lapja kiadásának időszakában. A jelenleg rendelkezésre álló források alapján általánosságban elmondható, hogy a katolikus konzervatív mozgalmat támogató káptalanok egy része a reformkori szerveződésnek is a bázisát adta, és a személyek között olyan is volt, aki mindkét időszakban szolgálatot teljesített. A reformkori mozgalom néhány résztvevője: Fogarassy Mihály akkori nagyvárad kanonok, az 1870-es években erdélyi püspök, Körmöczy Imre (1811–1871) nagyvárad kanonok, Liphay Antal (1802–1870) esztergomi kanonok, Bezerédj Miklós (1793–1885) veszprémi kanonok, makáriai püspök, 1877-től nagyprépost.

Hogy mire ment el a pénz, arról Apponyi részletesen beszámolt a leveleiben. Különösen sok szó esett például Pisuth István⁹¹ megválasztásának támogatásáról,

⁸⁴ EPL Simor tl. 1872. Nr. 29. Apponyi György Simor Jánosnak, 1872. máj. 20.

⁸⁵ EPL Simor tl. 1872. Nr. 30. Apponyi György Simor Jánosnak, 1872. jún. 1.

⁸⁶ EPL Simor tl. 1872. Nr. 31. Apponyi György Simor Jánosnak, [1872].

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ EPL Simor tl. 1872. Nr. 30. Apponyi György Simor Jánosnak, 1872. jún. 1. Bartakovics Béla (1792–1873) egri érsek (1850–1873), Perger János (1819–1876) kassai püspök (1868–1876), Ranolder János (1806–1875) veszprémi püspök (1849–1875), Kovács Zsigmond (1820–1887) pécsi püspök (1869–1877), Haynald Lajos (1816–1891) kalocsai érsek (1867–1891). Dunapatajon Vidacs János, a 48-as párt képviselője, Dunakecelen Földváry Mihály, a Balközép párt jelöltje nyerte meg a választást.

⁸⁹ EPL Simor tl. 1872. Nr. 44. Apponyi György Simor Jánosnak, 1872. jún. 24.

⁹⁰ EPL Simor tl. 1872. Nr. 38. 3–4. melléklet. Apponyi György Simor Jánosnak, 1872. jún. 15.

⁹¹ Pisuth István (1827–1901) esztergomi ügyvéd, majd 1872. szept. 3. és 1875. máj. 24. között Esztergom Deák-párti országgyűlési képviselője, 1875-től haláláig Esztergom város közjegyzője. – *Csízine Schlosser Annamária*: Esztergomi közjegyzők 1875–1949. *Közjegyzők Közlönye* 16/59. (2012) 43–44. Lásd még *Ballabás D. – Pap J. – Pál J.*: Az országgyűlés tagjainak i. m. 2020. 170. Itt tévesen „Balközép”-ként szerepel Pisuth pártbeli hovatartozása.

vélhetően azért, mert erős ellenfelet kapott Ertl Károly ügyvéd személyében, és sokba került a kampány. 1872 májusában „újabb 500 ft”-ről írt Apponyi,⁹² majd további 2000 forintot csikart ki Pisuth István számára,⁹³ júniusban pedig Pisuth maga kért még 3000 forintot a választások befejezéséig. Apponyi végül összeszámolta, hogy június közepéig összesen 5200 forintba került nekik a képviselőjelölt; „a kis alapomat most minden oldalról fejjik!” – kommentálta.⁹⁴ De fiának, Apponyi Albertnek a szentendrei kerületben való megválasztása is „borzasztóan emésztő” volt, június elejéig 25 000 forintjába került fia kampányának támogatása,⁹⁵ viszont további 25 000 forintra volt még szükség.⁹⁶ Mindemellett sok pénzt költött a programtervezet röplapozására, amelyet elég nagy példányszámban (30 000 darab) terjesztettek, illetve a *Der Katholik* költségeinek nagy része is az ő pénztárát apasztotta. Így nem véletlen, hogy a választások ideje alatt leveleiben – a pénzadományok mellett – mindig szó esik kalkulációkról is. Például eleinte úgy vélte, hogy egyes kerületek esetében elegendő lesz 3000 forint,⁹⁷ de június közepére be kellett látnia, hogy a kisebb kerületekben 6000 forint, a nagyobb kerületekben 8000 forint alatt nem lehet célt érni; végül arra jutott, hogy a választások végéig további, közel 100 000 forintra lesz szükség (Függelék, 2. táblázat).⁹⁸

Apponyi nagyon pontosan dokumentálta a választási stratégiát, az egyes választókerületeket tételesen felsorolva (sajnos a képviselőjelölt nevének feltüntetése nélkül) aszerint, hogy milyen politikai állású képviselőre számíthat a katolikus konzervatív párt (Függelék, 3. táblázat). 21 olyan kerületet tartott nyilván, ahol „önállóan működünk”, 7 kerületben a Deák-párttal közös képviselőjelöltet állítottak, további 20 kerületben „a kath.[olikus] programot elfogadó kijelöltek vannak”. Ezek mellett volt még két, meg nem nevezett erdélyi kerület 2 képviselővel és a görögkatolikusok részéről 10–12 képviselő. Tehát összesen legfeljebb 62 képviselői helyre számíthattak, de Apponyi úgy vélte, hogy legrosszabb esetben is 45–50 fős képvisellel számolhatnak.⁹⁹ Az Apponyi által felsorolt választókerületek 29 vármegyében helyezkedtek el, zömében Észak-Magyarországon, a Kelet-Dunántúlon, az ország középső területein, valamint Erdély keleti részén. A potenciális képviselőknek csak a harmada volt a párt saját jelöltje, kétharmaduk más pártokhoz tartozott, de elfogadták Apponyiék programját, és így – a

⁹² EPL Simor tl. 1872. Nr. 23. Apponyi György Simor Jánosnak, 1872. máj. 10.

⁹³ EPL Simor tl. 1872. Nr. 31. Apponyi György Simor Jánosnak, [1872].

⁹⁴ EPL Simor tl. 1872. Nr. 37. Apponyi György Simor Jánosnak, 1872. jún. 14.

⁹⁵ EPL Simor tl. 1872. Nr. 30. Apponyi György Simor Jánosnak, 1872. jún. 1.

⁹⁶ EPL Simor tl. 1872. Nr. 38. 2. melléklet. Apponyi György Simor Jánosnak, 1872. jún. 15.

⁹⁷ EPL Simor tl. 1872. Nr. 26. Apponyi György Simor Jánosnak, 1872. máj. 16.

⁹⁸ EPL Simor tl. 1872. Nr. 38. 2. melléklet. Apponyi György Simor Jánosnak, 1872. jún. 15.

⁹⁹ Uo.

jelöltek számát tekintve – megvolt az Apponyi által tervezett „Katholikus párt”. Maga Apponyi is jellemzőnek tartotta azt a jelenséget, hogy a katolikus választók elvárták a Deák-párti képviselőktől, hogy a felhívásban közölt öt ponthoz igazodva kötelezzék el magukat a katolikus ügy mellett.¹⁰⁰ Viszont június végére Apponyi már kevésbé volt optimista a számokat illetően: „Félek, hogy kicsiny lesz a seregünk, – de annál vitézebb és magját fogja képezni a jövő, győztes (telivérű) Katholikus Pártnak.”¹⁰¹ A megnevezett kerületek közül 29-ben (a Függelék 3. táblázatában dőlten szedett kerületekben) arattak győzelmet, ami lényegesen elmaradt Apponyi számításaitól.

A választáson tehát csak csekély eredményeket tudtak felmutatni, és a katolikus konzervatív képviselők továbbra is kisebbségben maradtak a Deák-párton belül. A *Katholikus Néplap* a választási kudarc ellenére támogatóan lépett fel, de pesszimista volt a jövőre nézve, kételkedett ugyanis abban, hogy ez az eredmény elegendő lesz ahhoz, hogy a következő országgyűlésen is képviseltesse magát a katolikus párt. A választási eredmények alakulásában a papságot is hibáztatta, mert az megelégedett annyival, hogy a megválasztott Deák-párti képviselők ígéretet tettek a katolikus egyház érdekeinek figyelembevételére. A lap szerint azonban ennél többre volt szükség, a cél érdekében a katolikus politikai kaszinókban hangoztatni kell a követeléseket.¹⁰² A választások után Apponyi is elgondolkodott azon, hogy „dacára a katolikus lendületnek” mi okozta a kudarcot, és meg is nevezte a legfőbb okot: a „belsőszervezet” hiánya miatt nélkülözték „az általános közreműködést”. „Szervezkednünk kell, időmulasztás nélkül” – vonta le a konklúziót. Kérte az érseket, hogy erről személyesen beszéljenek, amikor augusztus végén az országgyűlés megnyitása miatt Pestre érkezik. Ennek helyét és idejét is megadta: augusztus 30–31-re meghívott magához néhányakat (Palásthy Pál és Nogál János kanonokokat, továbbá Cziráky Antalt, Sennyey Pált, Győry Lászlót, Zichy Henriket, Zichy Nándort és fiát, Albertet, Ladányi Györgyöt és Török Jánost), hogy a központ alakításáról tanácskozzanak. Majd másnap: „Valahányszor egy új lépést kockáztatok a katolikus ügynek érdekében, készletve érzem magamat Herczegségedhez, mint főpásztoromhoz és atyai pártfogómhoz fordulni.” Simor Apponyi terveivel egyetértve úgy vélte: „roppant horderejű magasztos eszme az, melynek valósításával Exc[ellenci]ád foglalkozik”.¹⁰³ A tanácskozásról (egyelőre) nem áll a kutatás rendelkezésére forrás, de a későbbiek tükrében megállapítható, ha születtek is elhatározások, nem vezettek eredményre.

¹⁰⁰ EPL Ipolyi-gyűjtemény A 41. Apponyi György Ipolyi Arnoldnak 1872. jún. 5.

¹⁰¹ EPL Simor tl. 1872. Nr. 44. Apponyi György Simor Jánosnak, 1872. jún. 24.

¹⁰² Katholikus Néplap, 1872. július 25. 233–234.

¹⁰³ EPL Simor tl. 1872. Nr. 57–58. Apponyi György Simor Jánosnak, 1872. aug. 11–12.

A választások után

Apponyi nem adta fel tehát a terveit, decemberben az esztergomi érseknek írt levelében vázolta fel a szervezkedés folytatását, és kérte egyúttal a püspöki kar együttműködését és segítségét. A legfontosabb feladatnak azt tartotta, hogy a nagyszámú katolikus lakosságot egy táborba szervezzék, ehhez azonban tudni kellett, hogy mely vidékeken található mozgósítható elem, és ők vajon a műveltebb, a népre befolyással bíró, alkalomadtán annak vezetésére is alkalmas személyek közül kerülnek-e ki; továbbá azt is, hogy hol vannak a legmegfelelőbb helyek katolikus egyletek, bizottságok alakítására. Ezen információk kiderítésében a megyéspüspökökre számított volna, akik a hercegprímásnak tennének jelentést, és ezt követően alakítanának egy központi bizottságot, amely irányt adna a fiókbizottságoknak és a katolikus lapoknak.¹⁰⁴ Hamarosan azonban kiderült, hogy „minden buzgóbb törekvés, és különösen a’ kath. Párt alakítása, főpásztoraink leg nagyobb részénél, – közömbösséggel, vagy mi több sajtyszerű politikánál fogva, ellenzéssel találkozik”.¹⁰⁵ Vélhetően azért, amiért a konzervatív politikusok sem sorakoztak fel mögötte: nem nézték jó szemmel, hogy a kormánypárton belül szervezkedés folyik, amely gyengíti annak egységét.

A hercegprímás levéltárából kiderül, hogy egyházpolitikájának fontos része volt a katolikus szellemű sajtó támogatása, amely alól Apponyi lapja sem volt kivétel. 1873 elején maga Simor is tervbe vette egy katolikus lap indítását, amelylyel kapcsolatban kikérte Apponyi véleményét. A lap alapításának szükségességében Apponyi nem kételkedett, ahogyan abban sem, hogy lesz rá anyagi fedezet, az időpontot viszont még nem tartotta megfelelőnek. „Orgánuma lenne egy pártnak, mely nem létezik, Orgánuma egy közép pontnak, mely szintén hiányzik” – magyarázta, miért látta rossznak az időzítést. Illúzióknak tartotta azt is, hogy ez a lap hozná létre a pártot, szükségtelenné téve annak szervezését: „míg »szervezve« nem leszünk. Mind addig veszedelmes kockának tartok bár mely actiót, bár mely provocatiót”. Majd így folytatta: „Ilyen körülmények között kegyelmes Herczeg Úr! az ügy érdeke tiltja az új vállalkozást; miért is minden módomat és tehetségemet azokra szorítom mik életben vannak; ilyen a’ pozsonyi katolikus egylet, ilyen a’ pozsonyi lapom »Der Katholik« De új fába nem vág-hatom a’ fejszét!” Ezt követően Apponyi újra hangsúlyozta, hogy szervezés nélkül nem fogják kiállni az idők viharát.¹⁰⁶ Látható, hogy néhány hónap leforgása alatt

¹⁰⁴ EPL Simor tl. 1872. Nr. 86. Apponyi György Simor Jánosnak, 1872. dec. 17. A levelet közli: *Anka L.*: A politikai katolicizmus i. m. 316–319.

¹⁰⁵ EPL Simor János magánlevéltára (a továbbiakban: Simor ml.) 1. doboz Nr. 5. Apponyi György Simor Jánosnak, 1873. febr. 12.

¹⁰⁶ EPL Simor ml. 1. d. Nr. 5. Apponyi György Simor Jánosnak, 1873. febr. 12.

mennyit változott Apponyi attitűdje egy létrehozandó párttal kapcsolatban: míg az előző év végén a szervezés mikéntjéről írt, februári levele már pesszimistább hangvételű volt, noha többször hangsúlyozta a szervezés szükségességét – fel nem adta, de csökkent a lendülete.

Ennek a változásnak tudható be, hogy a következő időszakban ritkultak Apponyi Simornak írott levelei, és azokban elsősorban nem a pártszervezést, hanem lapjának helyzetét ecsetelte, ami – az anyagi ráfordítást és az előfizetők számát tekintve – nem volt kedvező. Annak ellenére sem, hogy neves szerzőgárdát foglalkoztatott,¹⁰⁷ és felvásárolt egy másik német nyelvű, katolikus lapot (a már említett *Ungarischer Volksbote* címűt), mely lépésektől ő és munkatársai az olvasótábor növekedését várták. Ugyanezért a lap nevet is váltott, 1874-től *Das Recht* címmel jelent meg, felekezeti jelző nélkül azért, hogy az olvasó ne a cím alapján ítélje meg az újságot; a tartalma azonban nem változott: továbbra is foglalkoztak egyházpolitikai kérdésekkel, éppúgy, mint a névváltoztatás előtt.¹⁰⁸ Apponyi – mindezek ellenére – továbbra is szükségesnek látta fenntartani a lapját, mivel úgy vélte, hogy Pozsonyban ellensúlyt képezhet a „legrosszabb szellemű lapok” befolyásával szemben, és az ország német ajkú lakosainak egyetlen konzervatív és vallásos szellemű lapja sem volt ezen kívül. Pozitívnak találta, hogy Pozsonyon kívül is van foganatja, külföldön is érdeklődnek a lap iránt, és hogy sok az olvasója – ami viszont nem volt egyenes arányban az előfizetések számával, 1874-ben 830 előfizetőről számolt be az érseknek.¹⁰⁹ A legnagyobb gondot tehát „az anyagi szükséglet okozza”, amit már két és fél éve egyedül viselt. A lap fenntartása évenként 1200 forintjába került, és úgy látta, hogy már csak az év végéig tudja vállalni a kiadásokat, ezért pártfogókra volt szüksége. Simor válaszában arról biztosította, hogy 1000 forintot ad a lap 1875-ben megjelenő számaira.¹¹⁰ December végére annyi felajánlás érkezett, hogy alacsonyabb szerkesztői és működési költségek mellett, de folytatódhatott a lap kiadása.¹¹¹ Lapja mellett a pozsonyi katolikus kaszinóra is gondja volt, ennek ülései kapcsán szintén az érsekhez fordult. Bár a kaszinót színvonalas intellektuális intézménynek találta, anyagilag nem volt olyan

¹⁰⁷ Karl Freiherr von Vogelsang (1818–1890), Franz Xaver Schumacher (1827 k.–1883), Karl Otcoska (1840–1907).

¹⁰⁸ Az olvasótábor bővítésére tett kísérletekről bővebben lásd *Czinege Sz.*: Apponyi György mint lapalapító i. m.

¹⁰⁹ A már korábban említett jászalsószentgyörgyi kaszinó nem fizetett elő rá, csak magyar nyelvű lapokat járattak.

¹¹⁰ EPL Simor tl. 1874. Nr. 55. Apponyi György Simor Jánosnak, 1874. okt. 12.

¹¹¹ EPL Simor tl. 1875. Nr. 3. Apponyi György Simor Jánosnak, 1874. dec. 26.; Apponyi György levele Karl Vogelsangnak, 1874. dec. 24. Közli: *Tóth L.*: Vogelsang i. m. 526.

helyzetben, hogy állandó székhelyet tartsanak fenn, így még 1875-ben is az érseki palota egyik termében tartották meg közgyűlésüket.¹¹²

Apponyi levelezése az 1875. évi választásokra történő előkészületekbe már nem ad olyan széleskörű betekintést, mint az 1872. évibe, így nem ismerjük részletesen Apponyi tevékenységét a Deák-párt bomlásával kialakult új politikai helyzetben, amely egyébként újabb lehetőséget nyújthatott a „tömörülésre”. Erre egyébként volt is igény, Kecskeméthy Aurél naplóbejegyzése szerint maga az uralkodó is javaslatot tett Sennyeynek egy konzervatív párt megalapítására, de a kabinetben már nem látta volna szívesen.¹¹³ Apponyi Sennyey helyzetéről így nyilatkozott: „a dolog sajnálatos fordulatot vett, és Sennyey feltűnő ignorálása, ráadásul minden hatalom részéről, a kor szomorú tünete. Mégis, ki tudja, nem vezet-e ez üdvös reakcióhoz.”¹¹⁴ A Deák-párt 31 konzervatív képviselője Sennyey mellett sorakozott fel, aki a külön pártalakítástól nem zárkozott el. Így a konzervatívok szervezetileg is különváltak, és Jobboldali Ellenzék néven folytatták a politizálást. Taktikai lépésként kimaradt a párt nevéből a konzervatív és a katolikus jelző is, sőt a párt vezetője, Sennyey Pál támogatta, hogy a párt két református képviselője, Teleki Sándor és Kazinczy István mandátumot kapjon. Maga a párt a katolikus konzervatív tömörülés örökösének tartotta magát, de tagjai nem voltak egységes elvi állásponton. Sennyey az úgynevezett zempléni 12 pontban adta közre a párt programját, amely a fennálló helyzet reformját célozta meg a kiegyezés alapján, de ebben kerülték az egyházpolitikai témákat.¹¹⁵ Apponyi kedvezően ítélte meg Sennyey beszédeit, egyedül azt hiányolta belőlük, hogy a konzervatív és katolikus eszközöket nem értékelte olyan nagyra, mint lehetett volna.¹¹⁶ A 38 tagú csoportosulás 18 tagja került be az új parlamentbe, de így nem tudták kellően érvényesíteni a konzervatív álláspontot, és ez a visszaesés Apponyi terveit is megpecsételte.¹¹⁷ 1878-ban Sennyey távoztával tovább gyengültek a konzervatívok, akik ekkortól már az Egyesült Ellenzékben foglaltak helyet.

¹¹² EPL Simor tl. 1875. Nr. 3. Apponyi György Simor Jánosnak, 1875. jan. 11. (A két levél ugyanazon szám alatt van.)

¹¹³ Kecskeméthy naplóbejegyzését idézi: *Tóth L.: Vogelsang i. m. 518., 15. jegyz.*

¹¹⁴ MNL OL P 368 Apponyi Lajos levéltára. Apponyi György levele Apponyi Lajosnak, 1875. febr. 22. Apponyi Lajos (1849–1909) Apponyi György unokatestvérének, Gyulának (1816–1857) a fia volt.

¹¹⁵ *Tóth L.: Vogelsang i. m. 518–519.* A pártprogramot közli: *Mérei Gy.: A magyar polgári pártok i. m. 85–91.* Röviden: 1. az alap az 1867. évi 12. tc.-ben kimondott alkotmányos szövetség, 2. felelős kormány, 3. a zilált anyagi helyzet orvoslása, 4. a közigazgatás egyszerűsítése, 5. a törvényhatósági közigazgatás reformja, 6. a községi törvény módosítása, 7. az igazságszolgáltatás egyszerűsítése, 8. a közös hadseregben a költségek arányosítása, 9. a közterhek csökkentése, 10. a hitelviszonyok, bankkérdés megoldása, 11. törvény előtti egyenlőség és a lelkiismereti szabadság, 12. a párt a fentiek megvalósításán munkálkodik.

¹¹⁶ Apponyi levele Karl Vogelsangnak 1875. febr. 5. Közli: *Tóth L.: Vogelsang i. m. 527–529.*

¹¹⁷ *Mérei Gy.: A magyar polgári pártok i. m. 363.*

Megítélés és utóélet

Apponyi konzervatív katolikus mozgalomának szakirodalmi megjelenítése és megítélése változó képet mutat. Szabó Dániel tanulmányában ismertette azokat a 19. század második és a 20. század jórészt első felében keletkezett műveket, amelyek foglalkoznak Apponyi pártalakítási kísérletével, programjával.¹¹⁸ Szabó áttekintette a korszak röpirat- és visszaemlékezés-irodalmát, valamint a korszakról készült tudományos igényű publikációkat. Előbbiek megemlégték ugyan a mozgalom kulcsszavait (Apponyi György, 1872, katolikus konzervatív párt), részletesen nem tárgyalták Apponyi 1870-es évekbeli tevékenységét. Zichy Nándor, a Katolikus Néppárt alapítója pedig úgy emlékezett vissza, hogy Sennyey mellett Apponyi György is ellenezte egy katolikus konzervatív párt megalakítását.¹¹⁹ Tudományos igénnyel Tóth László, majd Mérei Gyula – itt is hivatkozott műveikben – foglalkoztak először Apponyi pártalapításával: a korszak politikai palettáján azt elhelyezve mutatták be az alapítás és a választások időszakát, illetve a párt utóéletét. A 21. században megjelent szakirodalom egyöntetűen Katolikus Konzervatív Pártnak nevezi Apponyi kezdeményezését. Fazekas Csaba és Szabó Dániel itt is többször említett tanulmányaikban – Apponyi pártját illetően – azokkal a kérdésekkel is foglalkoztak, hogy egyáltalán nevezhető-e pártnak Apponyi kezdeményezése, programnak az ötponos felhívása, és mindez alkalmas lehetett-e a pártalapításra.¹²⁰ Az általuk vázolt elemzés árnyalásához, a teljesebb kép kialakításához figyelembe kell venni a kortársak véleményét és viszonyulását is Apponyi pártalapítási kísérletéhez. Apponyi György kortársai a különböző sajtóorgánumokban pártként kezelték a kezdeményezést már az alakulás időszakában is. Például az *Ústökös* című lap által összeállított pártstatistikát *A Honban* 1872. március elején tették közzé, ebben ötödik helyen szerepelt a Katolikus párt, két ágának megjelölésével: a főpapi párt vezetője Apponyi György, szócsövük a *Magyar Állam*, az alpapi párt vezetője Szilágyi Virgil, hírlapjuk pedig a *Szabad Egyház*.¹²¹ *A Hon* egyik vezércikke, amely *A Katolikus párt* címet viselte, a párt szerveződéséről és a várható eredményekről tudósított. „A jobboldali lapoknak és köröknek nem kis aggodalmat okozott egy újabban felmerült párt, az úgynevezett katolikus párt.” – kezdődik a cikk, amelynek írója azzal folytatja, hogy az új párt programja annyiban tér el az eddigiektől, hogy az a katolikus egyház érdekeit is képviseli, emellett pedig azt a pártigényt

¹¹⁸ Szabó D.: Párt vagy nem párt i. m. 586–588.

¹¹⁹ Zichy Nándort idézi: Szabó D.: Párt vagy nem párt i. m. 586., 5. jegyz.

¹²⁰ Fazekas Cs.: Katolicizmus és konzervativizmus i. m. 461.; Szabó D.: Párt vagy nem párt i. m. 589.

¹²¹ *A Hon*, 1872. március 3. (reggeli kiadás) 2.

is megfogalmazza, hogy képviselőjelöltjeik jó katolikusok legyenek.¹²² A sajtóban – az 1870-es évek első felében használt megjelöléseken túl – a 19. század második felében, valamint a 20. század elején használ(a)t(os) pártmeghatározások mindegyikébe beleillik Apponyi mozgalma.¹²³ Ezért a korszak fogalmi keretei között Apponyi kezdeményezését tekinthetjük annak, aminek ő maga szánta és látta: pártnak pártvezérrel, programmal és szócsövel. Így Tóth László joggal emelt kifogást Mérei Gyula disszertációjának bírálatakor,¹²⁴ amiért Mérei kihagyta Apponyi pártját az 1870-es évekbeli pártok listájából;¹²⁵ de pótolta azt 1971-ben megjelent munkájában.¹²⁶

A katolikus konzervatívok párttá szerveződésének további eszközei voltak – a szervezet létrehozása mellett – a programadás és a közvélemény formálása. Utóbbi magyar és német nyelven egyaránt megfigyelhető volt, először a *Magyar Állam* hasábjain, majd az Apponyi által alapított és magát konzervatív katolikus pártközlönyként definiáló *Der Katholik* című hetilapban.¹²⁷ A programról elsőként a *Magyar Állam* tájékoztatót, de Apponyi nevének említése nélkül. A program ismertetése előtt mindössze annyi szerepelt, hogy azt „csak május havában fogják illetékes férfiak kihirdetni”.¹²⁸ Május 23-án pedig a *Der Katholik*ban német nyelven is megjelent, immáron Apponyi nevével együtt. Nem sok utalás van arra nézve, hogyan született meg ez az öt pontból álló program, és kik vettek részt a kidolgozásában, Apponyi egyáltalán jelen volt-e, vagy csak utólag forrt egybe a neve az ötpontos programmal.¹²⁹ Toldy István¹³⁰ leírása szerint: „[1872.] Január végén az esztergomi érsekhez értekezletre gyűltek a főpapok és ultramontán mágánások. Februárban Haynald, gr. Wenckheim László és gr. Cziráky János nyíltan megtagadták a felsőházban az állam tetszéni jogát és gr. Apponyi György tollat fogott és hírlapokban kezdte hirdetni egy katolikus párt szükségét.”¹³¹ A forrásból

¹²² Uo. 1872. március 1. (reggeli kiadás) 1.

¹²³ *Johann Caspar Bluntschli*: Charakter und Geist der politischen Parteien. Nördlingen 1869. 9. „Partei” szócikkek lexikonokban: *Johann Christoph Adelung*: Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart I–IV. Leipzig 1793–1801. III. 659–660. Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm I–XXXIII. Leipzig 1854–1971. XIII. 1466. A „Párt” szócikkre: *Czuczor Gergely – Fogarasi János*: A magyar nyelv szótára I–VI. Pest 1862–1874. V. 89.; Magyar Lexikon I–XVII. Szerk. Somogyi Ede. Bp. 1879–1885. XIII. 430.; A Pallas nagy lexikona I–XVIII. Bp. 1893–1900. XIII. 831.

¹²⁴ Megjelent: *Tóth László*: Mérei Gyula: Magyar politikai pártprogramok. Századok 72. (1938) 263.

¹²⁵ *Lásd Szabó D.*: Párt vagy nem párt i. m. 587.

¹²⁶ *Mérei Gy.*: A magyar polgári pártok i. m. 144–145.

¹²⁷ Parteiorgan. *Der Katholik*, 1873. szeptember 25. 1.

¹²⁸ *Magyar Állam*, 1872. április 27. 1–2.

¹²⁹ *Lásd Szabó D.*: Párt vagy nem párt i. m. 590. Például a *Das Recht* 1874. márciusi cikksorozatának címe: *Das Apponyische Program* (1874. március 7. 1.; március 8. 2.; március 10. 1.)

¹³⁰ Toldy István (1844–1879) újságíró, a Kisfaludy Társaság tagja, Toldy Ferenc (1805–1875) fia, politikai állását tekintve Deák-párti.

¹³¹ *Toldy István*: Öt év története. Bp. 1872. 237–238. Idézi: *Szabó D.*: Párt vagy nem párt i. m. 586.

nem derül ki, hogy Apponyi részt vett-e ezen az értekezleten (a Simorral folytatott levelezésében sem tett erre utalást), vagy hogy kapcsolatban állt-e az alsópap-ságtól induló kezdeményezés képviselőivel. Az sem világos, hogy volt-e együttműködés a két irányzat között vagy a pártalapítást támogató publicistákkal, mert Lonkay Antal is rendszeresen fordult Simorhoz a *Magyar Állam* elvi és anyagi támogatása kapcsán.¹³² Arra sem található adat, hogy Apponyi milyen viszonyban állt Lonkayval, volt-e egyáltalán érintkezés közöttük a pártszervezés ügye kapcsán. Az viszont, hogy a két lap nem foglalkozott egymással, nem vettek át cikkeket egymástól, arra enged következtetni, hogy nem volt szoros együttműködés a pesti és a pozsonyi szervezkedés között. Ami abból a szempontból érthető is, hogy a *Magyar Állam* mind szélsőségesebb ellenzéki hangnemben követelte a pártalapítást; később Sennyey is elhatárolódott a laptól.¹³³ Apponyi a *Magyar Állam* másik tulajdonosával, Török Jánossal bizonyosan munkakapcsolatban állt, például 1872 júniusában, a kampány idején segítségére volt levelek írásában,¹³⁴ kapcsolatuk részletei azonban nem ismertek. Egyelőre arra vonatkozóan sem áll a kutatás rendelkezésére információ, hogy milyen viszonyt ápolt a *Der Katholik* a többi egyházi lappal. Az viszont szembetűnő, hogy az utóbbiak történetében az 1872-es év fordulópontnak számított, egy részük ugyanis ebben az évben szűnt meg. Ez minden bizonnyal összefüggésben állt a választások és a pártalakítás kudarcával, valamint az ehhez fűződő pesszimista jövőképpel, amelyet az idézett *Katholikus Néplap* is megfogalmazott.

Apponyi akciója a konzervatív katolikus „tömörülésre” a politikai katolicizmus párttá formálódásának egyik lehetséges útja volt. Ez a reformkori mozgalomtól annyiban tért el, hogy a kezdeményezés nem az egyház berkeiből indult el, hanem világi oldalról bontakozott ki,¹³⁵ és így kezdettől fogva számított mind az egyház, mind a politikusok támogatására. De ezt csak részben kapta meg, ugyanis sem a katolikus egyház, sem Apponyi konzervatív politikus társai nem sorakoztak fel egységesen mögötte. „Apponyi néhány héttel ezelőtt fölveté a katolikus püspöki kar előtt külön katolikus párt alakításának kérdését, de a püspökök többsége nem osztá Apponyi György nézetét. Ma pedig a dolog a »P.[esti] N.[apló]« szerint, úgy áll, hogy mind a »katholikus« főaristocrazia, mind a főpapság körében a kérdést elejtettnek tekintik. Ha ez csakugyan áll, akkor a »külön kath.[olikus] párt« szükségességét csupán Apponyi György gr. találja alkalomszerűnek. Különben nem első eset nálunk az újabb pártalakulások történetében,

¹³² EPL Simor János nyilvános levéltára Categoria 44. (Simor nyl. Cat. 44.) 1869. Nr. 2854., 1870. Nr. 5682. Lonkay Antal Simor Jánosnak 1869. jún. 29. vagy 1870. nov. 26.

¹³³ *Fazekas Cs.*: Katolicizmus és konzervativizmus i. m. 465.

¹³⁴ EPL Simor tl. 1872. Nr. 30. Apponyi György Simor Jánosnak, 1872. jún. 1.

¹³⁵ *Fazekas Cs.*: Katolicizmus és konzervativizmus i. m. 462.

hogy új »párt« alakuljon mely voltaképpen csak a pártvezérből áll.” – kommentálta kritikusan *A Hon* a kezdeményezés támogatottságát.¹³⁶

A pártalapítás kudarcának további oka, hogy az 1870-es években Magyarországon a liberalizmus volt az uralkodó politikai irányzat, így egy felekezeti alapon is szervezett új konzervatív párt nem igazán vehette fel a versenyt a Deák-, illetve a Szabadelvű Párt hegemoniájával. Apponyi ráadásul mozgalmát Pozsonyban indította el, amely ekkor már nem volt az ország központja, és amely – hiába volt itt elérhető a német nyelvű felekezeti sajtó – nem válhatott a pártalapítási mozgalom centrumává. Annak ellenére sem, hogy az 1870-es évek első felében alakult katolikus egyletek, olvasóköri, kaszinók egy része német nyelvű volt. Továbbá azért sem, mert Pozsonyban az 1870-es évek végére a katolikus hitélet „kialvó félben van”, és a *Das Recht* akkori szerkesztője, Karl Otcoska a lap beszüntetése mellett döntött.¹³⁷

Az események kedvezőtlen alakulásához Apponyi karaktere is hozzájárult, egyrészt önálló politikusként nem tudott olyan vezetővé válni, aki a hozzá hasonlóan gondolkodókat képes egy párttá kovácsolni, másrészt ekkorra veszített népszerűségéből is, Kecskeméthy Aurél szerint egyenesen „lehetetlenné tette magát katolikus pártalakítási ügyetlenségével”.¹³⁸ Törekvése egy felekezeti párt megalapítására tehát korainak bizonyult, mivel a katolikus egyház egy része sem érezte szükségét a szervezkedésnek. Továbbá hiányzott a társadalmi bázis is, mivel az ókonzervatívok – noha jelentős részük katolikus volt – politikai csoportként egyrészt nem élveztek népszerűséget, másrészt nem feltétlenül foglalkoztak egyházpolitikai kérdésekkel.

Apponyi György politikai karrierjének ez a pártalapítási kísérlet volt az utolsó olyan állomása, ahol minden tudását, kapcsolatát és anyagi forrását felhasználva próbált síkra szállni egy, a katolikus egyház pozícióit javító célért, ami az 1870-es években a Konzervatív Katolikus Párt létrehozásában öltött testet. A választási kudarcokat követően azon munkálkodott, hogy fenntartsa mind a pozsonyi kaszinót, mind pedig a *Das Recht* című lapját, 1878 azonban mindkét intézmény esetében fordulópontnak bizonyult. 1878 májusában ugyanis Pozsony vármegye főispánja, Esterházy István gróf (1822–1899) nem megengedhető magatartásra hivatkozva be akarta zárni a pozsonyi kaszinót, ezért Apponyi a kaszinó védelmében a belügyminisztériumhoz fordult. A belügyminisztérium válaszában – az egyletekről szóló 1875. évi rendeletről¹³⁹ hivatkozva – jogosnak ítélte a főispán in-

¹³⁶ *A Hon*, 1872. április 6. (esti kiadás) 1.

¹³⁷ EPL Simor nyl. Cat. 44. 1880. Nr. 1844. Otcoska Károly levele Simor Jánosnak 1880. márc. 3.

¹³⁸ Kecskeméthy Aurél naplója 1851–1878. S. a. r. Rózsa Miklós. Bp. 1909. 270.

¹³⁹ 1508/1875. B. M. eln. számú körrendelet az egyletek tárgyában. Közli: Magyarországi Rendeletek Tára 1. Bp. 1898. 245–248., 247. A rendelet mellékletének második pontja szerint: „Lényegesen

tézkedését, és a további működés érdekében a politikai jelző elhagyását javasolta. Apponyi ezt jogsértő intézkedésnek tartotta, mivel az egylet négy évvel a hivatkozott rendelet előtt alakult meg, ezért úgy vélte, arra (visszamenőleges hatállyal) nem lehetne alkalmazni. Úgy gondolta, az sem elfogadható, hogy a kormányváltás bizonytalanná teszi az egyletek helyzetét azáltal, hogy azoknak új szabályokhoz kell igazodniuk. A belügyminiszter azonban fenntartotta korábbi álláspontját,¹⁴⁰ a politikai jelző pedig kikerült az intézmény nevéből, így Katolikus Casino néven működött tovább.¹⁴¹

Vélhetően a fentebb már említett anyagi nehézségek is hozzájárultak Apponyi azon döntéséhez, hogy 1878 végén lapja tulajdonjogát átadta a szerkesztőnek, Karl Otcस्कának, aki még nagyjából fél évig tudta fenntartani azt, így a *Das Recht* 1879. június 30-án jelent meg utoljára.¹⁴²

Mindezen kudarcok és nehézségek ellenére Apponyi nem vonult vissza teljesen a politikai közélettől, részt vett a következő országgyűlések főrendi házi ülésein (1885-től annak örökös tagjaként), országgyűlési bizottságoknak is tagja volt, az őt leginkább érdeklő kérdések vitáiban felszólt. 1881. december 10-én hosszabb hozzászólásban kelt ki a polgári házasság engedélyezéséről szóló törvényjavaslattal szemben, bemutatva, hogy az nagy mértékben káros lenne az egyház számára, valamint a polgári házasságban születő gyermekek vallási és erkölcsi nevelésére nézve is.¹⁴³

Ha a pártalapítás nem, de a konzervatív katolikus eszme életben tartása mindenképp fontos feladatot jelentett számára. A pártalapításért folytatott küzdelmére is érvényes lehet az a megállapítása, amelyet még 1863-ban tett a (dualizmust előirányzó) visszautasított beadványa kapcsán: „vagy túl korán utasítják el őket [a beadványait – Cz. Sz.], vagy túl későn fogadják el”,¹⁴⁴ hiszen Apponyi egy olyan eszmét próbált érvényesre juttatni az 1870-es években, amelyre az egyház és a társadalom csak két évtized múltán állt készen.

különböző célú egyletek egy cím alatt közös alapszabályokkal nem alakulhatnak; és így külön alapszabállyal kell alakítani: politikai, humanisztikus, nyereszkesedési, közművelődési és gazdasági egyleteknek.” Ez alapján a pozsonyi kaszinó esetében a vallási jelleg nem fért meg a politikai jelzővel.

¹⁴⁰ MNL OL K 148 Belügyminisztérium, Elnöki iratok 1878: 716., 776., 826., 1049., 1097. A pozsonyi politikai katolikus kaszinóra vonatkozó iratok.

¹⁴¹ Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban. Szerk. Varga Gyula. Bp. 1880. 448.

¹⁴² *Michal Potemra*: Bibliografia inorečovych novín a časopisov na Slovensku do roku 1918. Martin 1963. 628.; *Czinege Sz.*: Apponyi György mint lapalapító i. m.

¹⁴³ Az 1881. év szept. 24-ére hirdetett országgyűlés főrendi házának naplója II. Szerk. Maszák Hugó. Pest 1884. 61–64.

¹⁴⁴ [*Ludasy Mór.*] Drei Jahre Verfassungstreit. Beiträge zur jüngsten Geschichte Österreichs. Leipzig 1864. 180.

Függelék

1. táblázat A választások támogatására
1872. június 15-ig érkezett bevételek

Tényleges bevételek	
rendkívüli	10 000 forint
Simor János hercegprímás	10 000 forint
Apponyi Károly gróf	5000 forint
pécsi püspök (Kovács Zsigmond)	500 forint
egri érsek (Bartakovics Béla)	5000 forint
kassai püspök (Perger János)	500 forint
veszprémi püspök (Ranolder János)	500 forint
csanádi püspök (Bonnaz Sándor)	10 000 forint
Apponyi György gróf	10 000 forint
nagyváradai káptalan	5000 forint
váci püspök (Peitler Antal József)	1000 forint
veszprémi káptalan	400 forint
kalocsai káptalan	500 forint
esztergomi káptalan	2000 forint
Győry László gróf	2000 forint
Pálffy Mór gróf	100 forint
nagyváradai püspök (Lipovniczky István)	4000 forint
fehérvári káptalan	300 forint
váci káptalan	60 forint
<i>Összesen</i>	<i>66 860 forint</i>
Ígéretek	
nagyváradai káptalan	3000 forint
pannonhalmi főapát (Kruesz Krizosztom)	5000 forint
győri püspök (Zalka János)	3000 forint
B. Wenckheim László	1000 forint
<i>Összesen</i>	<i>78 860 forint</i>
Megtagadták	
kalocsai érsek (Haynald János)	
nyitrai káptalan	

Forrás: Esztergomi Prímási Levéltár, Simor János titkos levéltára
(a továbbiakban: EPL Simor tl.) 1872. Nr. 38. 3. melléklet.
Apponyi György levele Simor Jánosnak, 1872. június 15.

2. táblázat Előzetes számítások a nevezett választókerületekben még szükséges összegekről

Félegyháza	4000 forint
Jászberény	4000 forint
Jászladány	7000 forint
Kismarton	3000 forint
Kaposvár	5000 forint
Szabadka	2500 forint
Regőce	4000 forint
Kisnyíres	2000 forint
Nagysomkút	2000 forint
Alsókubin	2000 forint
Aranyosmedgyes	2000 forint
Erzsébetváros és 9 erdélyi kerület	28 000 forint
Verbó	1500 forint
Cserhát	2000 forint
Szokolca	2000 forint
Szentendre	25 000 forint
<i>Összesen</i>	<i>96 000 forint</i>

Forrás: EPL Simor tl. 1872. Nr. 38. 2. melléklet.
Apponyi György levele Simor Jánosnak, 1872. június 15.

3. táblázat Választókerületek

„önállóan működünk”	„a’ deák párttal”	„a’ kath. programot elfogadó kijelöltek”	külön nem megnevezett
Félegyháza (Pest-Pilis-Solt-Kiskun)	Árokszállás (Jász-Nagykun-Szolnok)	<i>Besztercebánya</i> (Zólyom)	két erdélyi képviselő
Jászberény (Jász-Nagykun-Szolnok)	<i>Pécs</i> (Baranya)	<i>Selmecbánya</i> (Hont)	görög egyesült katolikusok 10–12 képviselő
Jászladány (Jász-Nagykun-Szolnok)	<i>Verbó</i> (Nyitra)	<i>Körmöcbánya</i> (Bars)	
<i>Kismarton</i> (Sopron)	<i>Esztergom</i> (Esztergom)	Losonc (Nógrád)	
Kaposvár (Somogy)	Tát (Esztergom)	<i>Bodrogköz</i> (Zemplén)	
Szabadka (Bács-Bodrog)	Cserhát (Abaúj-Torna)	<i>Vágbeszterce</i> (Trencsén)	
<i>Regőce</i> (Bács-Bodrog)	<i>Szokolca</i> (Nyitra)	Bicske (Fejér)	
<i>Kisnyíres</i> (Solnok-Doboka)		Dunakecel (Pest-Pilis-Solt-Kiskun)	
<i>Nagysomkút</i> (Szatmár)		<i>Szentjános</i> (Pozsony)	
<i>Szentendre</i> (Pest-Pilis-Solt-Kiskun)		<i>Bán</i> (Trencsén)	
<i>Alsókubin</i> (Árva)		<i>Pér</i> (Győr)	
Aranyosmedgyes (Szatmár)		Malacka (Pozsony)	

„önállóan működünk”	„a’ deák párttal”	„a’ kath. programot elfogadó kijelöltek”	külön nem megnevezett
<i>Erzsébet város I</i> (Kis-Küküllő)		<i>Újanád</i> (Temes)	
<i>Erzsébet város II</i> (Kis-Küküllő)		<i>Nagybarom</i> (Sopron)	
<i>Marosvásárhely I</i> (Maros-Torda)		<i>Rózsahegy</i> (Liptó)	
Marosvásárhely II (Maros-Torda)		<i>Csákvár</i> (Fejér)	
<i>Oláhfalú</i> (Udvarhely)		<i>Ungvár</i> (Ung)	
Csikszereda (Csík)		<i>Illyefalva</i> (Háromszék)	
Csikszék (Csík)		<i>Hátszeg</i> (Hunyad)	
Udvarhely (Udvarhely)		<i>Bobró</i> (Árva)	
Udvarhelyszék (Udvarhely)			

Forrás: EPL Simor tl. 1872. Nr. 38. 1. melléklet. Apponyi György levele Simor Jánosnak, 1872. június 15. (dőlten szedve, ahol a Deák-párti képviselő győzött)

4. táblázat Válasz nélkül maradt
„kolduló” levelek címzettjei

egri káptalan
erdélyi püspök
nyitrai püspök (Roskoványi Ágoston)
győri káptalan
fehérvári püspök
jászói prépost
zirci apát (Rezutsek Antal)
pécsi káptalan
pozsonyi káptalan
Czirák János gróf
Waldtsein János gróf
Károlyi István gróf
Pap Szilágyi püspök
Latinovics Illés

Forrás: EPL Simor tl. 1872. Nr. 38. 4. melléklet.
Apponyi György levele Simor Jánosnak, 1872. június 15.

THE ATTEMPT OF GYÖRGY APPONYI TO CREATE
A CATHOLIC CONSERVATIVE PARTY IN 1872

By Szilvia Czinege

SUMMARY

Following the Austro-Hungarian Compromise of 1867, the political program of György Apponyi focused on preserving the rights and position of the Catholic Church. In order to achieve his goal, he wanted to found a confessional party, for which he also tried to organise a social base: at the end of 1871 he became president of the Catholic Political Casino in Pressburg, and in March 1872 he launched there his newspaper called *Der Katholik*. His activities were supported by Archbishop János Simor of Esztergom, with whom Apponyi maintained a lively correspondence in 1872. After the election failure, the intention of founding a party was pushed to the background, and the idea of keeping the idea alive came to the fore, that is, the maintenance of his journal *Der Katholik*, which was published from 1874 until June 1879 under the title *Das Recht*. The failure to found the party had several components: the peculiarities of domestic politics, geographical factors and the lack of a social base, as well as Apponyi's character, all contributed.

A FIUMEI ELITCSOPORTOK ÉS A BOSNYÁK VASÚTI ÖSSZEKÖTTETÉS DILEMMÁI A DUALIZMUS KORÁBAN

1902 júniusában a Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara¹ küldöttsége audienciára jelentkezett Láng Lajos kereskedelemügyi miniszternél. A látogatás rendkívüli eseménynek számított, hiszen ahhoz, hogy a helyi elitcsoportok² testületileg képviseltesék magukat Budapesten, igazán nagy horderejű problémának kellett felmerülnie. A látogatásra Láng kinevezése adott alkalmat, ám mindenki tudta, hogy a városatyák a hajbókolásnál többet akartak. A fiumeiek szeme előtt három cél lebegett. Először is az, hogy a miniszterben tudatosítsák városuk kivételes szerepét és autonóm státuszát.³ Másodsor, hogy az állam iránti lojalitásukról biztosítsák. Harmadszor pedig, hogy újabb állami pénzforrásokat szerezzenek, és Fiumét – a miniszter szemében – jó, kiemelten támogatandó, befektetésekre érdemes városként tüntessék fel. Mindazonáltal egy negyedik célt is kitűztek maguk elé: ez volt az úgynevezett Ogulin–Bihać vasútvonal (1. térkép)⁴ ügye, amelyet a köznyelv „bosnyák vasúti kérdésként” emlegetett.

De mi köze volt a fiumeieknek a légvonalban csaknem 90 kilométerre található horvát, illetve a még távolabbi, több mint 200 kilométerre fekvő bosnyák városhoz? Milyen érdekek vezérelték őket, és milyen okai voltak annak, hogy a kereskedelemügyi minisztertől a rivális és potenciális veszélyforrásként aposztrofált Horvátország, illetve a pénztemetőnek tartott okkupált tartományok infrastrukturális fejlesztését, valamint ezek vasútvonalakkal való összekötését kérték?

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a helyi, országos és birodalmi szinteken kik voltak azok, akik felismerték a „bosnyák vasút” kiépítésében rejlő

¹ A továbbiakban csak kamara.

² A fiumei elitcsoportok tagjai alatt azokat a helyi nagykereskedőket, nagyiparosokat, vállalkozókat, ügyvédeket és városi tisztviselőket értem, akik legalább az egyik helyi, érdekképviseleti és döntéshozói joggal, igazgatási hatáskörrel rendelkező szervbe (pl. községi képviselőtestület, a Rappresentanza, Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara, Kereskedelmi Tőzsde stb.) bekerültek, és pozíciójuk, vagyonuk, tekintélyük, illetve kiterjedt formális és informális kapcsolataik révén befolyással bírtak a közösség életére. Mivel Fiumében a politikai és gazdasági elitkörök közt nagyfokú átfedés volt, a fent említettekre összefoglalóan a helyi, illetve a fiumei elitcsoportok fogalmát használom a tanulmányomban.

³ Az 1868. évi XXX. tc. 66. §-a értelmében Fiume városa és kerülete (Cosala, Drenova, Plasse) corpus separatum adnexumként (‘különálló csatolt testként’) kiterjedt autonómiával rendelkezett a Magyar Királyságon belül. A jelzett autonómia törvényi definiálása az egész korszakban elmaradt, azt valamelyest a város közigazgatási állapotát, belső működését szabályozó, a belügyminiszter által 1872-ben elfogadott statútum pótolta. A statútum alapján a városi önkormányzatot a községi képviselőtestület irányította, amelynek élén a választott polgármester, a podestá állt. A városi közigazgatás feletti ellenőrzést és felügyeletet az államhatalmat képviselő kormányzó gyakorolta, aki egyben a felsőháznak is a tagja volt. A fiumei közigazgatás nyelve hagyományosan az olasz volt és 1719-től 1891-ig szabadkikötői (porto franco) státuszt élvezett.

⁴ Az 1. térkép a tanulmányban említett további vasútvonalakat is feltünteti.

lehetőségeket, és milyen megfontolások vezérelték őket. Arra is keresem a választ, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia és a bécsi udvari körök érdekei mennyiben határozták meg a magyar állam „akciórádiuszát”, illetve a különböző prioritások mikor, hogyan és mennyiben keresztezték egymást. Volt-e lehetőség az érdekek összehangolására, az ellentétek elsimítására? Azt is elemzem, hogy a nagypolitikai játszmákon kívül milyen tényezők befolyásolták a vasútépítést, és milyen érvek szóltak a vonalvezetési koncepciók ellen és mellett. Végül figyelmet fordítok a fiumei elitszoptok egzisztenciális viszonyainak feltárására és fenyegetettségérzetük, védekezési mechanizmusaik, problémamegoldó stratégiáik bemutatására is.

„El a tengerhez!”⁵

Fiumének, a Magyar Királyság egyetlen tengeri kikötőjének fejlődési és fejlesztési lehetőségei a 19. század első negyedétől összeforrtak a vasútépítés kérdéssel. A magyar árucikkeknek az Adria partjára és külföldre juttatása az ország elsőrangú gazdasági érdekei közé tartozott, így a magyar tengeri vasút koncepciója már az 1836-ban kihirdetett első vasúti törvényben (1836. évi XXV. tc.) szerepelt a Pestről, illetve „Sziszektől a magyar tengeri rév partokig” megépítendő vonalvezetés formájában. Ugyanakkor az is ismert, hogy a Magyarországot és Fiumét összekötő Károlyváros–Fiume vasútvonal csak több mint három évtizeddel később valósulhatott meg.⁶ A késedelem az abszolutisztikus kormányzat szándékaira, az egyéb birodalmi prioritások előtérbe helyezésére, valamint egyes bécsi és trieszti körök lobbijára vezethető vissza.⁷ A vasútvonal létrehozására csak azután kerülhetett sor, hogy a kikötővárost az 1868. évi horvát–magyar kiegyezés értelmében ismét a magyar kormányzat joghatósága alá helyezték.

Az ekkor a magyar közigazgatásra bízott „Fiume” azonban sem adottságaiban, sem méretében nem egyezett a reformkorban ugyanígy nevezett, ám nagyobb területű településsel. A magyar kormányzat fennhatósága alá kizárólag Fiume városa és kikötője, illetve Cosala, Drenova és Plasse alközségek kerültek; Buccari, valamint Fiume vármegye a Horvát Királyság része maradt (1868. évi XXX. tc.). Magyarország részeként a helyi olasz nyelvű elitek számítottak a magyar kormány kiemelt támogatására, illetve arra, hogy a magyarországi vállalkozók tőkéje immár nagyobb mértékben fog Fiumébe áramolni. Ám azzal is szembe kellett nézniük, hogy – bár a hagyományos összeköttetések többnyire megmaradtak – a horvát–magyar közigazgatási határok meghúzásával és Fiume egyes, főleg a horvát ajkúak

⁵ *Kossuth Lajos*: El a tengerhez! Hetilap, 1846. január 27. 170–172.

⁶ *Gergely András*: Egy gazdaságpolitikai alternatíva a reformkorban: a fiumei vasút. Bp. 1982.

⁷ *Gergely András*: A fiumei vasút vitája az utolsó rendi országgyűlésen (Kísérlet a magyar politikai erőviszonyok átrendezésére az 1848-as forradalom előtt). Századok 113. (1979) 610–642.

által lakott területeinek leválasztásával a kikötőváros ellátókörzete is csökkent. A közigazgatási határok módosítása, kiegészülve a Karszt-hegység és a Quarnero-öböl fizikailag is korlátozó környezeti adottságaival meghatározták Fiume fejlődésének dinamikáját, gyarapodásának behatárolt mivoltát.⁸

A fiumei lakosságnak – a gazdasági visszaesés megakadályozása érdekében – maximálisan ki kellett használnia a rendelkezésére álló teret, és alternatív megoldásokban kellett gondolkodnia. A helyi elitek szemében így fontossá vált az „anyaországgal” való harmonikus kapcsolat megteremtése, valamint Fiume gazdasági és befolyási övezetének kiterjesztése. Egyik céljuk az volt, hogy a Balkánon kereskedelmi telepeket hozzanak létre, továbbá, hogy Krajna, Dalmácia, de különösen Bosznia és Hercegovina forgalmát saját kikötőjük felé tereljék.⁹

Ennek a kényszermotivált, „expanziós” szemléletnek az ismeretében válik érthetővé, hogy egyes helyi érdekcsoportok miért szorgalmazták már 1869-ben a dalmát,¹⁰ valamint az 1870-es évek elején az albán partokig közlekedő, államilag támogatott hajójárat üzemeltetését.¹¹ Ez magyarázatot ad arra is, hogy miért lelkesedtek annyira Türr István azon felvetéséért, amely azt kezdeményezte, hogy a Duna és Tisza völgyét az Adriával vízi úton – egy csatornával – kössék össze.¹² Noha ezek az elképzelések végül nem valósultak meg, a kedvező belpolitikai viszonyoknak, valamint az építkezések előrehaladásának köszönhetően 1873 őszén Károlyvárosból Fiumébe begördült az első, horvát és magyar zászlókkal feldíszített gőzmozdony.¹³ Ez a vonal lényegében – a Magyar Államvasutak Zártkörűen Működő Részvénytársaság (MÁV) által korábban megépített – Gyékényesről a zágrábi állomásáig vezető szakasz meghosszabbítása volt.¹⁴

Ám a csalódottság és a méltatlankodás hangjai is felerősödtek.¹⁵ Míg néhányan a kacskaringós sínirányt és a vágány keskenységét kritizálták, mások házuk

⁸ *Ordasi Ágnes*: Tértfoglalás: A fiumei (?) Delta megszerzésének stratégiái. In: *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv 14*. Főszerk. Kenyeres István. Bp. 2020. 47–69.

⁹ *Igor Karaman*: Fiume város gazdasági fejlődése a dualizmus korában. *Századok* 108. (1974) 193–211.

¹⁰ *Državni Arhiv u Rijeci [Rijekai Állami Levéltár]*, 7 Kraljevski gubernij za Rijeku i Ugarsko–hrvatsko primorje [Fiumei és magyar–horvát tengerparti királyi kormányzó iratai] (a továbbiakban: DARI 7), Általános iratok, 69. doboz, 958/1869. A fiumei kormányzó Gorove István földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszternek, 1869. márc. 11.

¹¹ Országgyűlési tudósítás. *A Hon*, 1872. október 2. 1–2.

¹² Adalékok a vukovár–samaczi csatorna és a Száva és Kulpa hajókázhatóvá tételére vonatkozó tervezetekhez. *Vasuti és Közlekedési Közlöny*, 1880. október 22. 1.; *Két csatornáról. Magyar Tengerpart*, 1904. szeptember 3. 1.

¹³ *Táviratok. Fiume Magyar Ujság*, 1873. október 25.

¹⁴ *Majdán János*: A fiumei vasút kiépülése és annak város alatti szakasza. *Közép-európai közlemények* 6. (2013) 3. sz. 39–46.

¹⁵ Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés képviselőházi naplója I–XXXVII. Bp. 1897–1901. XXXI. 632. országos ülés, 1900. dec. 17. 423.

megrongálódására, lerombolására,¹⁶ a mozdony menetrendjére¹⁷ és komfortjára panaszkodtak.¹⁸ Bizalmatlanságot váltott ki a számos MÁV-tisztviselő és „idegen”¹⁹ Fiumébe költözése, és voltak, akik a már megépült vasutat pénzügyi okok miatt bírálták. Ők úgy látták, hogy a vonat a roppant anyagi áldozatok ellenére sem alkalmas arra, hogy a Déli Vasúttársaság és Trieszt dominanciáját megtörje,²⁰ és egyetértettek abban, hogy csupán a magánvasútként épült szakaszok államosítása segíthet a tarifapolitika okozta nehézségeken. Ez a stratégiailag fontosabb vasútvonalak államosításához vezetett,²¹ valamint Baross Gábor kereskedelemügyi miniszter viteldíj- és tarifareformjához.

A kormány rendelkezéseinek meglett az eredménye.²² A kereskedelemélenkítő intézkedések és az állami beruházások hatására Fiume intenzív fejlődésnek indult, azonban az 1880-as évek végére elérte teljesítőképessége csúcát. A probléma különösen annak tükrében vált nyomasztóvá, hogy 1891-ben megtörtént Fiume szabadkikötői státuszának felszámolása,²³ illetve 1897-ben válságba került az osztrák–magyar vámközösség fenntartása.²⁴ A problémákra sürgős megoldást kellett találni.

Országgyűlés

A bosnyák és dalmát vasút kiépítésével kapcsolatos dilemmák az országgyűlésen már korán megjelentek, de nem helyi, hanem országos és birodalmi kontextusban. A képviselők pártállástól függetlenül egyetértettek abban, hogy Fiume gyarapodása az állam és nemzet érdeke, a vasútkérdés pedig elsősorban az osztrák–magyar viszony, illetve Magyarországnak a monarchiában betöltött szerepe és annak megerősítése miatt bírt jelentőséggel. Ennek értelmében a magyarok a vasúti kérdéseket a vámegység, a kvótarendszer, valamint a tarifális díjzabások

¹⁶ DARI 7, Ált. 91. d., 1071/1874. A Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara a városi tanácsnak, 1874. nov. 14.

¹⁷ DARI 7, Ált. 117. d., 1222/1879. A Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara a Szentpéter–Fiume vonal menetrendjéről, 1879. okt. 15.

¹⁸ *Kánya Emília*: Réges-régi időről. Egy 19. századi író emlékiratai. Bp. 1998. 233. S. a. r. Fábri Anna – Kiss Bori.

¹⁹ Mi a vasutas? Magyar Tengerpart, 1904. május 26. 3.; A községi adó és a vasutasok. Uo. 1905. május 19. 2.; La seduta delle Delegazione municipale. La Bilancia, 1914. március 8. 2.

²⁰ A károlyváros–fiumei vasút megnyitásának jelentősége. Vasuti és Közlekedési Közlöny, 1873. október 30. 417.

²¹ Zágráb–Károlyváros, a Zákány–Bátaszék, valamint az Alföld–Fiume vonalak.

²² *Majdán János*: Modernizáció – vasút – társadalom. Tanulmányok a vasútépítés hatásáról a 19–20. században. Baja 2010.

²³ Fiume szabadkikötői (porto franco) státuszának elvesztésével beolvadt a közös osztrák–magyar vámegységbe, és ettől kezdve a város már csak a „kárpótlásként” létrehozott, úgynevezett punto francók (‘szabad kereskedelmi zónák’) területén határozhatta meg szabadon a vámteteleket.

²⁴ *Kárbán Ákos*: Széll Kálmán és a gazdasági tárgyalások Ausztriával. In: Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve. Szerk. Ifj. Bertényi Iván. Bp. 2015. 261–280.

részeként vitatták meg, ugyanakkor nem maradt el a birodalom aszimmetrikus működési mechanizmusainak felelőse sem.

A dalmáciai vasút létesítése – hadügyi okokból – 1868 óta foglalkoztatta Bécsset.²⁵ Az első komolyabb koncepciókat 1874-ben a határőrvidéki katonai igazgatásért felelős Antun Mollinary tábornagy dolgozta ki, aki a vasút vonalát a m. kir. államvasutak Ogulin állomásából kiágazólag Otočacón, Gospičon és Gračacon át Kninig, illetve a dalmát határig vezettette volna. Elképzelése nem valósult meg, mivel a terveket kidolgozó magánvállalkozás nem tudta előteremteni a nehéz horvát és szlavóniai terepviszonyok miatt kivételesen magas építési költségek fedezetét.²⁶ A kormány pedig nem akarta állami költségvetésből megépíteni a főleg az osztrák érdekeket szolgáló szakaszokat. Így Dalmácia „közelebb hozása” vagy legalább katonai birodalmi integrációja lekerült a napirendről, de továbbra is cél maradt.

A vasúttal kapcsolatos disputák Bosznia és Hercegovina 1878-as megszállásakor megélnék. Az osztrákok – levonva az okkupáció tanulságait – arra jutottak, hogy elengedhetetlen a tartományok fejlesztése. Elhatározás született Dalmácia és Bosznia vasúti összeköttetésének megteremtéséről, valamint egy Bécsből Szarajevóig terjedő útvonal kiépítéséről.²⁷ Ez utóbbi – különösen a Novi–Siszek szakasz – azért bírt jelentőséggel, mert Ausztriának a balkáni gazdasági expanzióját, piacszerző politikáját alapozta volna meg. Ám a koncepciók mögött elsősorban stratégiai és hadászati megfontolások álltak, amitől a magyar politikai elitcsoportok elvi, (nemzet)politikai és finanszírozási okokból ódzkodtak.²⁸

A magyarok bécsi tervekkel szembeni „akadékoskodása” az ország kritikus anyagi helyzetére, túlterhelt költségvetésére, valamint a szakaszok megítélésére, ár–érték arányára és (kérdéses) finanszírozási formájára vezethető vissza.²⁹ A képviselők jelentős része ugyanis pazarlásnak tartotta a bosnyák vonalra áldozni, mivel abban Bécs (nagy)hatalmi vágyait vélték felismerni. Szerintük Magyarország igényeinek Budapest és Szaloniki vasúti összeköttetése jobban megfelelt volna.³⁰ A képviselők a bosnyák és az oszmán területeket Bécs kizárásával, a tarifák önálló

²⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Z 41 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank iratai, Okmánytár (a továbbiakban: Z 41), 233. csomó, 2108. tétel, 2267.bb. dosszié, I. Pro memoria, 1910. szept. 2.; MNL OL K 26 Miniszterelnökségi levéltár. Miniszterelnökség Központilag iktatott és irattározott iratok (a továbbiakban: K 26), 941. csomó, 1912, VII. tétel, 1975. 2207. eln. sz. minisztertanácsi előterjesztés, 1912. márc. 13.

²⁶ MNL OL K 26, 941. cs. 1912, VII. t. 1975. 2207. eln. sz. minisztertanácsi előterjesztés, 1912. márc. 13.

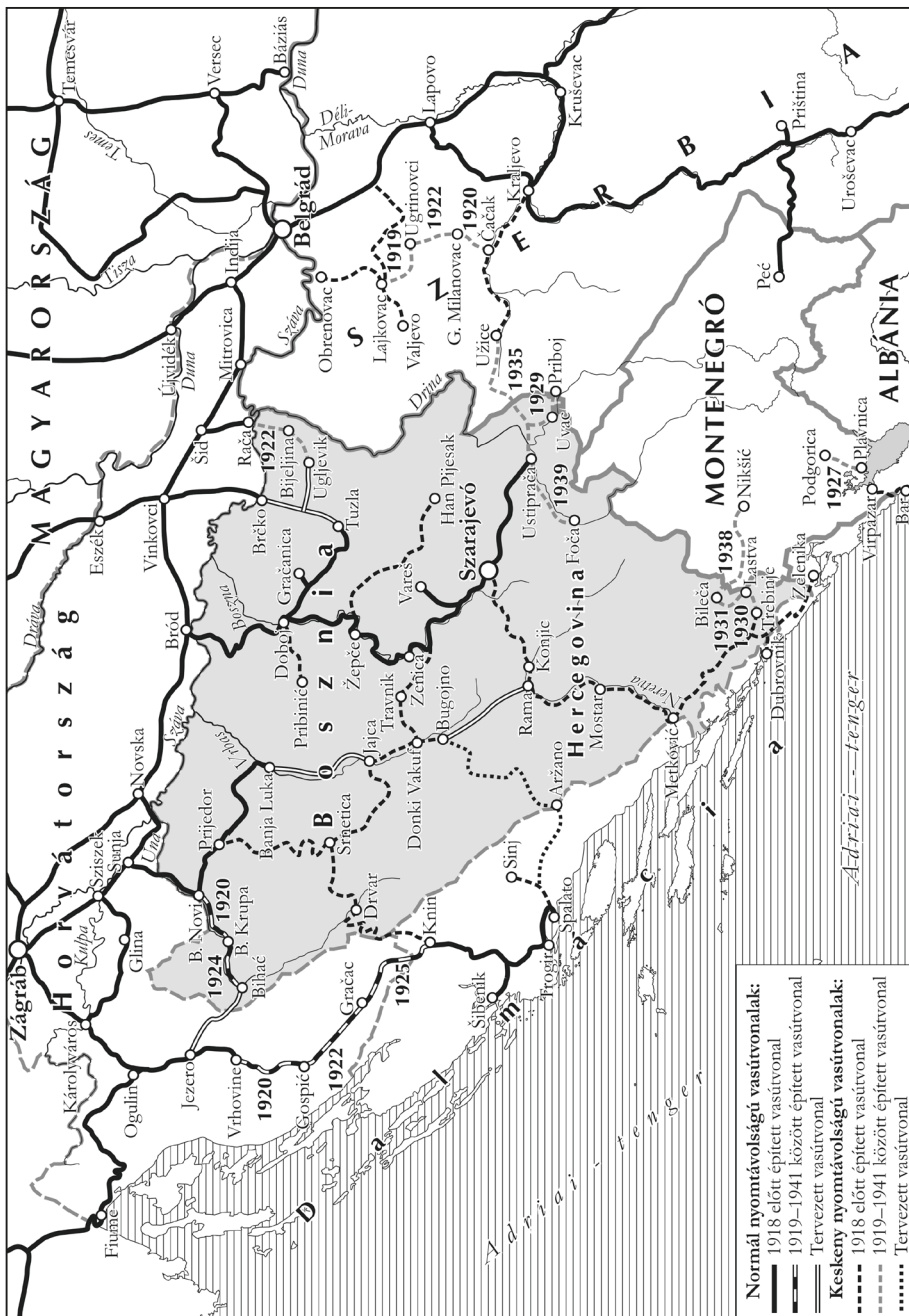
²⁷ Az 1901. évi október hó 24-ére meghirdetett országgyűlés képviselőházának naplója I–XXXI. Bp. 1902–1905. (a továbbiakban: KN 1902–1905) VI. 109. országos ülés, 1902. máj. 6. 336.

²⁸ *Csaplár-Degovics Krisztián*: „Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink”? Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben (1867–1914). Bp. 2022.

²⁹ Az 1878. évi október hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházi naplója I–XIX. Bp. 1878–1881. (a továbbiakban: KN 1878–1881) XIV. 280. országos ülés, 1880. jún. 10. 193–195., 197–200.

³⁰ Régi Vasutas. Magyar Figyelő 1. (1911) III. kötet. 147–150.

1. térkép Bosznia vasúthálózata

A térképet készítette: Nagy Béla

szabályozásával és saját hálózatukon belül akarták elérni.³¹ Az egyik legfőbb cél a magyar állam gazdasági érdekeinek érvényesítése volt, amire a Szekszárd–Eszék–Šamac–Doboj–Szarajevó–Mitrovica–Arzano–Üszküb³²–Szaloniki útirányon át vezetett szélesvágányú vonal teremtett volna lehetőséget.³³

Az idegenkedést fokozta, hogy Bécs nem elégedett meg a vámzövetség-költségek kvótarendszer szerinti fedezésével, hanem – az 1878. évi berlini szerződés³⁴ pontjaira hivatkozva – azt követelte, hogy a magyar kormány vállalja magára a megszállt tartományok fejlesztésével összefüggő kiadások felét.³⁵ Ez csaknem 20%-os többletköltséget jelentett az államkincstárnak, a kitűzött célok pedig gazdasági és politikai instabilitással fenyegettek.

Bár a berlini szerződésben vállalt kötelezéseket³⁶ számos magyar országgyűlési képviselő kulturális és infrastrukturális okokból is fontosnak tartotta, a „szent misszió” és a „szent kötelesség” teljesítésével járó költségek, a politikai konfliktusok és a Magyarországra eső „haszon” csekélyisége felett nem lehetett szemet hunyni. Az osztrák tervekben emellett a magyar állam hatalmi pozíciójának veszélyeztetését látták. Ezért kritikával fordultak a Budapestet és Fiumét elkerülő, Bécs érdekeit szolgáló és Triesztre fókuszáló javaslatok ellen. Míg az osztrákok az egyes szakaszok minél gyorsabb és költséghatékonyabb megvalósítása érdekében a keskenyvágányú pályákat szorgalmazták, addig a magyarok egyetértettek abban, hogy az útvonalakat úgy kell kiépíteni, hogy azok összessége „nemcsak a katonai, hanem az ország forgalmi, kereskedelmi érdekeinek is lehetőleg megfelelni képes legyen”.³⁷

Mocsáry Lajos ellenzéki parlamenti képviselő 1880 júniusában a Sziszek–Károlyváros, illetve Sziszek–Doberlin/Novi vonalak tárgyalása kapcsán tiltakozott az ellen, hogy a kormány hajlandó az osztrákok bosnyák vasúti koncepcióját támogatni; azzal érvelve, hogy az egy soha meg nem térülő vállalkozás lenne. A magyar államnak ez esetben roppant összegű, kamat nélküli kölcsönöket kellene Boszniának adnia, miközben a vasút az osztrák iparcikkek keletre juttatásának és a militarizmusnak kedvezne.³⁸ Hasonló következtetésre jutott Orbán Balázs is, aki úgy látta, hogy a Monarchia mindenféle Boszniával kapcsolatos intézkedéssel „magát a végemmisülésnek dobja oda áldozatul”.³⁹

³¹ KN 1902–1905, VI. 109. országos ülés, 1902. máj. 6. 336–338.

³² Skopje.

³³ KN 1902–1905, VI. 109. országos ülés, 1902. máj. 6. 337.

³⁴ Becikkelyezve: 1879. évi VIII. tc.

³⁵ KN 1878–1881, XIV. 280. országos ülés, 1880. jún. 10. 190–200.

³⁶ Bosznia kül- és belforgalmának megteremtését, közigazgatási intézményeinek és társadalmának modernizálását, az alkotmányos életre való felkészítését.

³⁷ KN 1878–1881, XIV. 280. országos ülés, 1880. jún. 10. 179–192.

³⁸ Uo. 188–190.

³⁹ Uo. 190.

A magyar politikai elit számára a másik fontos kérdést Fiume forgalmának stabilizálása, s lehetőség szerinti fejlesztése jelentette. A képviselők a kikötőváros támogatását nem altruista alapon, nem kizárólag a helyi lakosság iránti szimpátiából szorgalmazták. Sőt, Fiume felkarolását egy összetett nemzetgazdasági, politikai koncepció nélkülözhetetlen (de nem egyetlen) elemének tekintették, mivel számukra Fiume – mint a tengeri külkereskedelmük kulcsa – egy Bécstől független kül- és gazdaságpolitikai alternatívát jelentett.⁴⁰

Fiume fejlesztését, a nagyobb exportforgalom lebonyolítását az ellenzéki képviselők jó része egy gazdasági hát(tér)ország kialakításával, Bosznia, Hercegovina és a polgárosodó Határőrvidék árucikkeinek a Magyar Királyság egyetlen tengeri kikötőjébe való terelésével és az osztrák–dalmát–bosnyák összekötetés létrehozásának megakadályozásával képzelte el.⁴¹ Ennek a fejlesztésnek a szükségét Pichler Győző azzal indokolta, hogy Fiumének nincs természetes Hinterlandja, ezért annak hiányát egy átgondolt vasútpolitikának kell pótolnia. Pichler koncepciójának a központi elemét tehát a kikötőváros tengeri és szárazföldi forgalmának és kapacitásának folyamatos bővítése képezte.⁴²

Az alig 20 km²-es, a Karszt-hegység és az Adria közé beszorított Fiume természeti adottságai a századfordulót megelőző évtizedekben is komoly kihívást jelentettek a fejlesztések végrehajtásához. A helyzetet az is nehezítette, hogy a Monarchia érdekeire hivatkozva Kállay Béni közös pénzügyminiszter, Bosznia és Hercegovina kormányzója (1882–1903) is a bosnyák, valamint a bosnyák–dalmát vasútvonalak tervét támogatta.⁴³ Ezzel Fiume geopolitikai súlyát és a birodalmi struktúrában elfoglalt politikai, gazdasági pozícióját veszélyeztette.⁴⁴

A képviselők egy része Kállayt hazafiatlansággal, imperializmussal,⁴⁵ az osztrák politika folytatásával vádolta⁴⁶, és a kormánytól a „méltányosság” és a „birtokközösség” elvének alkalmazását követelte. Vagyis azt, hogy a magyar állam szerezzon érvényt a Bosznia és Hercegovina megszállásakor rögzített jogainak,

⁴⁰ *Gergely A.*: Egy gazdaságpolitikai alternatíva i. m.

⁴¹ KN 1878–1881, XIV. 280. országos ülés, 1880. jún. 10. 187.; DARI 7, Ált. 342. d. 3968/1902 (XIII. 1. 1437. a. sz.). A Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara a faküldeményekről, 1902. aug. 2.

⁴² KN 1902–1905, VI. 109. országos ülés, 1902. máj. 6. 346.

⁴³ Kállay és a bosnyák vasutak. Pesti Napló, 1900. február 18. 14.

⁴⁴ *Sz. J.*: Bosnyák vasúti politika. Vasúti és Közlekedési Közöny 26. (1895) 546–548.; KN 1902–1905, VI. 110. országos ülés, 1902. máj. 9. 366–368.

⁴⁵ Kállayról és a magyar állam balkáni ambícióiról részletesebben: *Demeter Gábor*: A modernizációtól az expanziós törekvésekig, a liberalizmustól a turanizmusig. Szófia–Bp. 2018; *Ress Imre*: Bosznia-Hercegovina mint a magyar impérium része? Szemléletváltás az okkupációtól a századfordulóig. In: *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Szerk. Csibi Norbert – Schwarczwölder Ádám. Pécs 2018; *Csaplár-Degovics K.*: „Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink”? i. m.

⁴⁶ Kállay. Magyar Tengerpart, 1902. május 14. 1–2.

és a paritás ne csak a költségek finanszírozásában jusson kifejezésre, de a tartományok haszonélvezetében és a vasútépítésben is.⁴⁷ Mindazonáltal olyanok is akadtak – ahogy éppen a fiumei megjelenésű *Magyar Tengerpart* cikkei is igazolják –, akik Kállay működését bölcsnek, előrelátónak, kormányzói politikáját pedig „nem osztráknak,” hanem az „egyedüli helyes” bosnyáknak ismerték el.⁴⁸ A *Magyar Tengerpart* olvasatában ugyanis Kállay bosnyák-politikája végeredményben Magyarország érdekeit szolgálta.

A Szabadelvű Párt tagjai – főleg a közös birodalom érdekeire hivatkozva – reflektáltak az ellenzék kritikáira. A kormánypárti képviselők kénytelen-kelletlen elismerték, hogy a Sziszek–Novi(–Szarajevó) vonal valóban szolgál katonai és osztrák stratégiai célokat is, de kiemelték, hogy ez összességében Magyarország biztonságával is egybeesik, és nem sérti érdekeit. Azt is kifejtették, hogy nem látják értelmét annak, hogy megakadályozzák a Sziszek–Károlyváros, a Sziszek–Novi, valamint a Zenica–Szarajevó vonalak létesítését, mivel megítélésük szerint a magyar államot nem károsítják. Hiszen – mint állították – bizonyos összeköttetésekből⁴⁹ Magyarország is profitálhat azáltal, hogy közelebb kerül Szarajevóhoz és a balkáni államok piacához. György Endre képviselő hozzátette, hogy a Boszniában állomásozó hadsereg ellátásában a magyar államnak is részt kell vennie, de a bosnyák vasút kiépítésével egyszerűbbé, gyorsabbá és olcsóbbá válhat a katonaság szükségleteinek kielégítése.⁵⁰

A szabadelvűek Csernátony Lajossal, Fiume képviselőjével és Szapáry Gyulával az élen hasonló következtetést vontak le a Sziszek–Károlyváros vasútvonal ügyében. Szapáry úgy vélekedett, hogy a vonal egyaránt szolgálja Fiume fejlődését, a magyar államvasút déli szakaszainak élénkítését, valamint a Sziszek alatti és a határőrvidéki forgalomnak a kikötőváros felé való terelését.⁵¹ Hegedüs Sándor kiemelte, hogy az államnak az önálló hajózás, a nyugati kikötőkkel való kapcsolattartás és az állam versenyképességének előmozdítása miatt különös érdeke fűződik ahhoz, hogy a Sziszek–Károlyváros és Fiume közti vonalat megépítse. Meglátása szerint a magyar államvasutak déli hálózata sem forgalmi, sem pénzügyi szempontból nem felelt meg a feladatának. Komoly deficittel küzdött, és lépten-nyomon a Déli Vasút konkurenciájával szembesült. Hegedüs megoldásként a Zágráb–Károlyváros szakasz megvásárlását és Fiumével való összekötését javasolta, amelytől a Déli Vasút

⁴⁷ KN 1902–1905, VI. 109. országos ülés, 1902. máj. 6. 346–348.

⁴⁸ Kállay. *Magyar Tengerpart*, 1902. május 14. 1–2.; Kállay és a bosnyák vasutak. Uo. 1902. május 24. 1–2.; KN 1902–1905, VI. 109. országos ülés, 1902. máj. 6. 350.

⁴⁹ Itt a Dálya–Vinkovce–Bród és a Zenica–Bosznia–Szarajevó vonalvezetésre gondoltak.

⁵⁰ KN 1878–1881, XIV. 280. országos ülés, 1880. jún. 10. 191–192.

⁵¹ Uo. 193–195.

dominanciájának megtörését remélte.⁵² A szakasz megvásárlása 1880-ban történt meg, és ezzel megszületett a MÁV egybefüggő horvátországi hálózata.⁵³

A fenti tárgyalásokkal párhuzamosan a Bosznián belül létrehozandó vonalak kérdésében is elhatározás született, és ez már nyíltan Ausztria érdekeinek kedvezett a nehéz terepviszonyok, valamint a katonai és az osztrák gazdaságpolitikai lobbij, de mindenekelőtt a szűkös anyagi keretek miatt. A magyar parlament 1881 elején elfogadta a Boszna-völgyi vasút Zenicától Sarajevóig tartó vonalának meghosszabbításáról szóló törvénytervezetet (1881. évi I. tc.). A döntés az állami költségvetést csaknem négymillió forintos kiadással terhelte meg, jöllehet – takarékosági okokból – a keskeny vágány lefektetése mellett döntöttek.⁵⁴

A bosnyák vasút ügye a századfordulón vált újfent relevánssá. Ekkor azonban az osztrákok nagyobb kompromisszumkészséget tanúsítottak a magyar igényekkel szemben a Monarchia szerkezetét érintő kérdések aktuálisává válása, a geopolitikai helyzet módosulása, Németország intenzívebb balkáni expanziója, valamint a Balkán-politika irányát befolyásoló posztokon végbement változások következtében.

Amikor az osztrák parlamentben sokadszorra is felmerült a Novi–Knin vonal (Dalmácia és Bosznia összekötésének) megvalósítása,⁵⁵ valamint amikor a német előrenyomulás következtében sürgetőbb lett a – Friedrich von Beck-Rzikowsky tábornagya által meghirdetett és 1902-ben törvénybe foglalt – Bugojno–Aržano–Spalato dalmát vasút kiépítése, az osztrákok nagyobb teret engedtek egyes magyar követeléseknek. Amikor az uralkodó 1904-ben szentesítette a magyar királyi államvasutak hálózatának kibővítéséről szóló törvénytervezetet, abban már egy „magyar szempontú” bosnyák vasúti alternatíva, az Ogulin–Bihać vonal szerepelt – 10 millió koronás hitelkerettel (1904. évi XIV. tc.).

A fiumei elitcsoportok és kereskedelmi érdekeltségeik

A fiumei városatyák évek óta szorgalmazták az Ogulin–Bihać vonal megépítését, így megelégedéssel fogadták a törvényről szóló híreket.⁵⁶ Mozgalmuk mögött a kikötőváros fejlődésének megakadása, majd lassú hanyatlása húzódott meg.

⁵² Uo. 195.

⁵³ *Majdán János*: A fiumei vasút kiépülése és annak város alatti szakasza. Közép-európai közlemények 6. (2013). 39–46.

⁵⁴ KN 1878–1881, XVI. 328. országos ülés, 1881. jan. 14. 133–143.

⁵⁵ A bosnyák vasutak. Magyar Tengerpart, 1902. március 16. 2. A különböző vonalvezetési tervekről, valamint a vasútföldrajzi viszonyokról és benne Fiume, a tartományok és Dalmácia helyzetéről lásd *Erdősi Ferenc*: Trieszt–Fiume. Két szomszédos kikötő versengése az első világháborúig. Pécs 2022.

⁵⁶ DARI 7, Ált. 342. d. 3968/1902 (XIII. 1. 1437. a. sz.). A Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara a falküldeményekről, 1902. aug. 2.; Uo. 1661/1904 (XIII. 1. 2013. a. sz.). A Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara a Ogulin–Bihać vasút ügyében, 1904. márc. 12. és máj. 11.

A gyakran diadalmenetként interpretált „harmadik magyar korszak” (1868–1918)⁵⁷ ugyanis közelről sem volt oly idilli, mint ahogy azt számos felülnézeti kutatás beállítja.

A fiumei társadalom válsága több tényezőre vezethető vissza. Először is a globális, világgpiaci fogyasztási trendek átalakulására. Másodszor a Monarchia politikai és közgazdasági elképzeléseire, amelynek homlokterében egy Bécs központú, szárazföldi és tengeri infrastrukturális rendszer kiépítése állt. Harmadszor arra, hogy – bár a magyar kormány Fiume közgazdaságának és kereskedelmének védelmezésében volt érdekelt – az állami célkitűzések nem mindig egyeztek a kikötőváros igényeivel. Ez leginkább a kormány központosító és modernizáló politikája kapcsán mutatkozott meg. A kormány befektetéseivel együtt járt az állam lokális politikai és gazdasági befolyásának növekedése, valamint a monopolizált vállalatok térnyerése, amivel a helyi kis- és középegyszisztenciák nem vehették fel a versenyt.⁵⁸

Fiume dilemmái a tízévente újratárgyalandó osztrák–magyar vámközöség kontextusában nyerik el igazi értelmüket. A fiumei elitcsoportok csaknem az egész korszakban a vámunió felbontása mellett foglaltak állást, ám amikor 1897 során az osztrák–magyar gazdasági kiegyezés megújítása kudarcba fulladt, az országos és a fiumei elitkörök elgondolkodtak azon, vajon a Magyar Királyság vámönállósága esetén a kikötőváros képes lenne-e ellátni a rá háruló nemzetgazdasági feladatokat. Amennyiben igen, milyen feltételekkel és hogyan, ha mégsem, milyen alternatívák adódnának helyette. Vajon Fiume kiemelt szerepére nem alkalmasabb-e Dalmácia vagy esetleg Bosznia és Hercegovina? A kérdés a századfordulóra vált időszerűvé, mikor a Fiumét erő kedvezőtlen gazdasági hatások a helyi társadalom elitköreibe is begyűrűztek.

A városatyák a hanyatlás feltartóztatását elsősorban a magyar államtól várták, és azt remélték, hogy Fiume gazdasági érdekszférájának felülről irányított kiterjesztésével elejét vehetik a további (gazdasági és politikai) marginalizálódásuknak. Ennek jegyében fogalmazódott meg az Ogulin–Bihać összeköttetésű bosnyák vasútvonal kiépítésének terve is. A fiumeiek érdeklődése nem véletlen fordult a déli tartományok felé. A helyi kereskedők és iparosok közül többen személyesen is érdekeltek voltak a dalmát bor, a határőrvidéki⁵⁹

⁵⁷ Lásd Pelles Márton kutatásait és disszertációját. – *Pelles Márton: A fiumei kikötő és a magyar kereskedelmi tengerészet fejlődése (1868–1914)*. PhD-disszertáció (Pécsi Tudományegyetem). Pécs 2021.

⁵⁸ Úgy mint a gőzhajózási társaságok alapítása, kikötőépítés. Részletesebben a témáról: *Ordasi Ágnes: A faipar és a fakeskedelem térformáló hatása a dualizmuskori Fiumében*. Századok 157. (2023) 1. sz. 5–32.

⁵⁹ *Ordasi Á.*: A faipar és a fakeskedelem i. m.

és az észak-boszniai fa, valamint a szilva⁶⁰ nagyarányú olcsó importálásában, majd exportálásában.⁶¹

A fiumeiek számára a dalmáciai bor fontossága egyrészt annak exportértékéből eredt. Ennek ellenére Fiume borimportőr kikötőnek számított, és a helyi fogyasztási igényeit is a behozott borokból fedezte.⁶² Másrészt Fiumében a bort városi fogyasztási adó sújtotta, ami azt jelentette, hogy forgalmazási árát magasabban szabták meg. A borkereskedők mellett a fiumei kocsmárosok, vendéglősök, fuvarozással és a raktározással foglalkozók is különösen érdekeltek voltak tehát abban, hogy a bort nagy tételben, a lehető legolcsóbban szerezzék be, és minél nagyobb haszonra tegyenek szert.⁶³

Hasonló jelentőséggel bírt a fa behozatala, majd annak értékesítése. A fiumei városvezetés olcsó határörvidéki és boszniai fa iránti érdeklődésének az volt a fő oka, hogy a Karszt-hegység kopár erdői nem tudták kielégíteni a fiumei gyárak és az építőipar igényeit, valamint az export, a külföld (főleg Nyugat-Európa) növekvő fa- és faszénszükségleteit. A városatyák mindent elkövettek annak érdekében, hogy a faforgalmat Fiumébe tereljék, illetve személyesen is egyre gyakrabban keresték fel az erdőben gazdag balkáni vidékeket.⁶⁴

A fiumeiek bor- és fakereskedelmi tevékenysége több vonatkozásban is átfedéseket mutatott. Ahogy az Ossoinack család, a város egyik legsikeresebb nagykereskedő és nagyiparos családjának a példája is igazolja, a bor- és fakereskedelemmel foglalkozók csoportjai gyakorta nem különültek el egymástól.⁶⁵ S míg a Dalmáciából importált olcsó bort jelentős részben a bosnyák piacokon értékesítették, addig a boszniai farakomány – a nyugat-európai államok⁶⁶ mellett – az erdőkben szűkölködő dalmát városokba érkezett. Hiszen a bor tárolásához és szállításához is hordókra, dongákra, vágis fára volt szükség.⁶⁷

⁶⁰ *Edvi Illés Sándor*: A Magyar Királyi Államvasutak és az üzemükben levő Helyi Érdekű Vasutak áruforgalmi viszonyai. Kereskedelmi monográfia I. Bp. 1896. 35.

⁶¹ *Közgazdasági Hetiszemle*. Magyar Vaskereskedő, 1904. május 22. 13. Többen rokonaik és/vagy üzleti kapcsolataik révén még kereskedelmi kirendeltséggel is rendelkeztek ezeken a területeken.

⁶² *Pelles Márton*: Borkereskedőből hajótulajdonos – Giovanni Riboli fiumei kereskedelmi vállalatának története 1895–1915 között. In: VI. Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia. Tanulmánykötet. Pécs 2017. 417–426.

⁶³ DARI 7, Ált. 162. d. 492/1888. Jelentés a fiumei kormányzónak a trieszti fogyasztási adó kezeléséről, 1888. máj. 3.

⁶⁴ *Ordasi Á.*: A faipar és a fakereskedelem i. m.

⁶⁵ *Sučević-Međerac, Krešimir*: Businessman – The Case of Ossoinack Family and Fiume. *Collegium Antropologicum* 41. (2017) 4. sz. 351–360.

⁶⁶ *Pelles M.*: A fiumei kikötő és a magyar kereskedelmi tengerészet i. m. A faáru-kereskedelem jelentős részét az Adria Hajózási Rt. bonyolította le nyugat felé.

⁶⁷ *Erdősi Ferenc*: Fiume Magyarország világra nyíló tengeri kapuja, a 20. század elején. *Területi Statisztika* 60. (2020) 6. sz. 742–759.; *Gönczy Béla*: A magyar–dalmát vasút. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője 28. (1909) 7. sz. 73–77.

A szilva fiumei jelentőségével kapcsolatban is hasonló következtetéseket lehet levonni. A gyümölcs hagyományosan a kikötőváros legfontosabb kereskedelmi tételét képezte. Ez szívósságának, a fa kedvezőtlen talajviszonyokhoz való alkalmazkodási képességének, gyümölcse sokoldalú felhasználásának, valamint alacsony munkaigényének volt köszönhető. Illetve annak, hogy a balkáni (főleg szerbiai és boszniai) kisbirtokos parasztgazdaságok nagy volumenben, költséghatékonyan termeszthették és értékesíthették.⁶⁸ E körülményekből adódóan – és mert a kikötővárosban a szilvából készített szeszes italokat is külön adó sújtotta – a fiumei kereskedők és vendéglátósok kiváltképpen érdekeltek voltak abban, hogy a gyümölcsöt minél olcsóbban és nagyobb mennyiségben szerezhessék be.⁶⁹ Ám miután a szilvát Kaliforniában is meghonosították, Fiume szilvakivitele az 1880-as évek végére megcsappant, exportjának hanyatlása pedig a századfordulótól tovább folytatódott.

A bosnyák vasút kérdése a fiumei elitcsoportok körében

Érthető tehát, hogy a városvezetők miért sérelmezték az osztrák kereskedők dalmáciai, boszniai és hercegovinai, valamint albániai megtelepedését, illetve miért kifogásolták azoknak a tengeri és szárazföldi szállítási útvonalaknak a megvalósítását, amelyek a balkáni árucikkeket Fiume kikerülésével Triesztbe irányították. Annak ellenére, hogy a dalmát kikötők versengése idejekorán felkeltette a városatyák figyelmét,⁷⁰ az 1890-es évek közepének municipális válsága⁷¹ sokáig megakadályozta őket abban, hogy panaszaikkal és kéréseikkel a kormányhoz forduljanak.

A változást négy, egymással összefüggő esemény hozta el. Elsőként az, hogy 1897. december 1-jével életbe lépett a bosznia-hercegovinai vasutak, a MÁV, a Déli, a Kassa–Oderberg vonal és más helyi érdekű vasutak között létrejött közvetlen díjszabás rendszere. Ez azért volt fontos, mert az új, Bécsnek kedvező tarifapolitika a Fiume–Metković tengeri szállítási vonalat háttérbe szorította, az okkupált tartományok forgalmát pedig a Szarajevó–Metković közötti állomásokra

⁶⁸ Demeter Gábor: *A Balkán és az Oszmán Birodalom III.* Bp.–Debrecen 2016. 101–102.

⁶⁹ DARI 7, Ált. 162. d. 492/1888. Jelentés a fiumei kormányzónak a trieszti fogyasztási adó kezeléséről, 1888. máj. 3.

⁷⁰ Relazione della Camera di commercio sulla situazione economica di Fiume nel 1892. La Bilancia, 1893. május 30. 2.; Uo. 1893. május 31. 2.

⁷¹ A magyar kormány és a fiumei Autonóm Párt éveken át tartó konfliktussorozata a közigazgatás átstrukturizálása és centralizálása miatt. Az ellentétet mindenekelőtt az okozta, hogy a kormány által Fiumében is bevezetni kívánt közigazgatási bíróság és közigazgatási bizottság a város autonóm jogait, a magyar nyelv támogatása pedig az olasz nyelvhasználat, egyúttal a városi elit pozícióit veszélyeztették. A kormány politikája ellen a helyi Autonóm Párt tiltakozott a legvehemensebben, és mivel a csoportosulást a polgármester vezette, tevékenységük a városvezetés működésében is komoly zavarokat keltett.

terelte.⁷² Másodsor, az osztrák parlament válsága, ami miatt meghiúsult a gazdasági kiegyezés újratárgyalása, és kétségessé vált a vámközösség fenntartása. Harmadsor, az ischli klauzula⁷³ elfogadása és vele Bánffy Dezső miniszterelnök bukása, illetve Széll Kálmán kormányalakítása. Végül pedig az, hogy a vámunió esetleges megszűnésének dilemmái Ausztriát is foglalkoztatták.

A vámönállóság bekövetkezte esetén Ausztriának egy életképes alternatívával kellett rendelkeznie, hogy iparcikkait elhelyezhesse, és hogy olcsó, nagy mennyiségű nyersanyagokat szerezhessen. Ezek megvalósítása a német *Drang nach Osten*, az Orosz Birodalom politikája és a balkáni államok ambíciói miatt aligha mehetett volna egyszerűen. Ausztria a megoldást a balkáni piacszerzésben látta, ami – a hadvezetés elképzeléseivel összefonódva – katonai stratégiai szerepet is betöltött. Így az 1880-as években megkezdődött a többnyire közös költségből finanszírozott bosnyák vasútvonalak hálózatának kiépítése.⁷⁴

A fumei városházán ekkor döbrentek rá arra, hogy érdekeik a riválisok terjeszkedésének (és politikai játszmáinak) vannak kitéve. A kamara „rosszakaratúnak” nevezte az osztrák vonalvezetési tervet,⁷⁵ és egy javaslatot terjesztett fel a kereskedelemügyi minisztériumhoz az osztrák terjeszkedésből származó károk minimalizálására. A fumeiek alternatívája a legrövidebb egyenes úton kötötte volna össze Budapestet Boszniával. Vagyis az 1886 óta a Modrus–Fiume vármegye székhelyeként funkcionáló és rohamosan fejlődő horvátországi Ogulin és az Una-folyó völgyében fekvő, lendületesen modernizálódó észak-boszniai Bihać összekapcsolását szorgalmazták.⁷⁶ Már csak azért is, mert a már létező vonalnak köszönhetően onnan a bosnyák termékeket könnyen Károlyvárosba, majd Magyarországra szállíthatták.

Bár nem tudni, hogy a fumeiek mikor kezdtek el az Ogulin–Bihać vonallal először komolyabban foglalkozni, az kétségtelen, hogy 1898 folyamán a téma meglepő gyorsasággal vált a (nyilvános) diskurzusok részévé.⁷⁷ A kérdés visszatérő elemét képezte a helyi kereskedelmi társaságok üléseinek is, ahol a városatyák tiltakoztak

⁷² MNL OL Z 1610 Magyar Államvasutak Igazgatósága, MÁV Gyűjtemények (a továbbiakban: Z 1610), 624. doboz. A fumei vasút fejlesztése című tanulmány (1899); Bosnyák–osztrák verseny Fiume ellen. Magyar Tengerpart, 1900. október 7. 1–2.; DARI 7, Ált. 342. d. 4655/1905 (XII. 1. 2935. a. sz.). A Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara a faforgalom eltereléséről, 1905. nov. 17.

⁷³ A Bánffy-kormány 1898-as törvényjavaslata, amelynek értelmében lehetővé vált az osztrák–magyar gazdasági kiegyezés egyoldalú, 1903-ig való ideiglenes és automatikus meghosszabbítása. A klauzula tartalma miatt az ellenzék éveken át tiltakozott a parlamentben, és az obstrukciós válság egyik előidézője lett.

⁷⁴ KN 1902–1905, VI. 110. országos ülés, 1902. máj. 9. 368–370.

⁷⁵ Fiume a bosnyák vasutak ellen. Pesti Napló, 1898. április 26. 12–13.

⁷⁶ *Gönczy B.*: A magyar–dalmát vasút i. m.

⁷⁷ Lásd: Suum cuique. Magyar Tengerpart, 1900. október 14. 2.; Még egyszer a bosnyák vasutak. Uo. 1900. október 31. 2.

az ellen, hogy az osztrák kormány a bosnyák kereskedelmet a dalmáciai Metkoviába, Gravosába, illetve Spalatóba, onnan pedig Triesztbe terelje.⁷⁸ 1899 nyarán ki is mondták: „Bűn lenne megengedni, [...] hogy Ausztria uralkodjék az Adrián, amikor Fiumén át a magyar állam is utat találna az okkupált tartományok piaczára.”⁷⁹

Antonio Francesco Smoquina, a kamara titkára, az Ogulin–Bihać vonallal kapcsolatos elképzelés egyik legaktívabb képviselője a Kereskedelmi és Iparkamarák nagyváradi kongresszusán ugyanebben a szellemben olvasta fel beszédét.⁸⁰ Előterjesztését az országos közvélemény, valamint a magyar kereskedelmi és iparkamarák is támogatták, mivel az Ogulin–Bihać összeköttetés nemcsak a szlávóniai és az észak-boszniai fakivitelt irányította volna Fiumébe, de azt is lehetővé tette volna, hogy – a paritás jegyében – az osztrák mellett a magyar iparcikket is eljuttassák a megszállt balkáni tartományokba.⁸¹ A fiumei–magyar álláspontnak kedvezett az is, hogy Boszniának a Száva és Kulpa folyók közötti, a Modrus és Lika Krbava megyéket is magában foglaló, a dalmát határszélig kiterjedő részén nem volt vasút. A fiumeiek jogosan érvelhettek azzal, hogy a vonal létrehozása közérdek, mivel a vonat az ottani társadalom gazdasági gyarapodását, kulturális felzárkózását segíti.⁸²

A fiumei kamara mozgalmával párhuzamosan a Fiumei Kereskedelmi Tőzsde sem tétlenkedett. 1899 decemberében a tőzsde elnöke, a magyar származású, egykori tengerészkapitány, Maderspach Sándor memorandumot terjesztett be Hegedűs Sándor kereskedelemügyi miniszterhez.⁸³ A feliratban a börze tagjai a kikötőváros fejlődését gátló tényezőket gyűjtötték össze, a tárca vezetőjét pedig gondjaik orvoslására kérték. Kívánságaik közt – a tárházak állami kezelésbe vételén és újabbak létesítésén, a szabadhajózás támogatásán, egy előnyösebb vám- és tarifadíj szabás alkalmazásán kívül – elsősorban a szabadverseny biztosítása, az infrastrukturális elmaradottságnak, valamint Fiume birodalmi struktúrában betöltött mind hátrányosabb helyzetének a megszüntetése sorolhatók fel. Emlékeztették a minisztert, hogy az Ogulin–Bihać vasútvonal megépítése nélkül Fiume fakeskedelme tönkremegy, és az osztrák szándékoknak megfelelően Spalato lesz a (bosnyák) fakivitel és minden dalmáciai árucikk kereskedelmi

⁷⁸ A baja–bátaszéki dunai hid és a fiume–boszniai vasút. Pécsi Napló, 1899. augusztus 10. 4.; Fiume és a dalmát kikötők. Magyar Tengerpart, 1902. október 12. 2.

⁷⁹ Vasut Boszniától az Adriáig. Magyarország, 1899. július 30. 6.

⁸⁰ A kereskedelmi kamarák kongresszusa. Budapesti Hírlap, 1899. augusztus 24. 11.; DARI 7, Elnöki iratok, 20. d. 68/1896. Kormányzói felterjesztés a Millennium alkalmából kitüntetendő egyénekről, 1896. ápr. 9.

⁸¹ Gyakorlatilag az Eszék–Samac–Doboj–Szarajevó útvonalnak egyfajta rövidített alternatíváját képezte a megszállt tartományokba való behatolásra.

⁸² Északboszniai-adriai vasut. Műszaki Hetilap, 1899. október 8. 332.

⁸³ DARI 7, Eln. 20. d. 68/1896. Kormányzói felterjesztés a Millennium alkalmából kitüntetendő egyénekről, 1896. ápr. 9.

gócpontja. Ezt készíti elő a már épülő Spalato–Aržano vasútvonal, valamint Károlyváros és Knin tervezett összekapcsolása is. A börze tagjai hangsúlyozták, hogy az Ogulin–Bihać vonal nemcsak a kikötőváros, hanem az ország közgazdasági érdekeit is szolgálja, hiszen – mint érveltek – a bosnyák vasút kiépítését követően „bizonyára csak igen rövid idő kérdése volna azután a bihać–banjaluka–szarajevói vonal felépítése, amelynek révén egész Bosznia kiviteli kereskedelmét szolgáló legrövidebb útvonala Fiumén át nyílnék”.⁸⁴

A börze véleményét a belőle 1895-ben megalakuló kereskedelmi társaság, a Fiumei Lloyd is osztotta. Ez kitűnik abból az 1901. évi beadványból is, amiben Steinacker Artúr, a Lloyd elnöke Hegedüs Sándor miniszternek részletesen beszámolt az osztrák kereskedelmi politika és Trieszt túlsúlyáról, Dalmácia és Bosznia látványos felzárkózásáról, az előnytelen tarifapolitikáról, valamint a monopolizált társaságok dominanciájáról.⁸⁵ Steinacker a problémák megoldását a Kamarához és a Börzéhez hasonlóan képzelte el, és sürgette, hogy a magyar kormány – Ausztria példáját követve – a kikötővárost csatornákkal, vasutakkal hozza közelebb az országhoz. Kimondottan javasolta a vukovár–šamacai csatorna kiépítését és a Száva, továbbá a Kulpa hajózhatóvá tételét, valamint a vasúthálózat kibővítését. A lehetséges útvonalak közül Steinacker az Ogulin–Bihać szakaszt tartotta az egyik legfontosabbnak, miközben a Fiume–Budapest második vonal,⁸⁶ vagy legalább Fiumének az Ogulinnal való kettős vágányú összeköttetés kiépítését szorgalmazta.⁸⁷

A bosnyák vasút dilemmái a különböző helyi politikai csoportosulásokat, pártokat is foglalkoztatták, ám a kikötőváros politikai és közigazgatási válsága – egészen pontosan az Autonóm Párt városatyáinak Bánffy Dezső kormányával szemben folytatott „jog- és autonómiavédő háborúja” – sokáig nem tette lehetővé, hogy hivatalosan is állást foglaljanak ebben a kérdésben.

A központi hatalom és a fiumei elitcsoportok közti viszony normalizálásában fontos külpolitikai szempontok is közrejátszottak. Ilyenek voltak a gőzhajózási társaságokkal kötött szerződések újratárgyalásai, a vámközösség kérdésének rendezetlensége, valamint az, hogy 1902 nyarán – erőteljes osztrák nyomásra – a magyar parlament törvényt hozott a Bugojno–Aržano–Spalato vonal (dalmát vasút) megépítéséről (1902. évi XIII. tc.). Mivel a törvény az állami és a fiumei érdekeket hátrányosan érintette, a két fél egyezkedni kezdett.

⁸⁴ MNL OL Z 1610, 624. d. A fiumei vasút fejlesztése tanulmány (1899).

⁸⁵ MNL OL Z 40 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank iratai, Projektumok (a továbbiakban: Z 40), 62. csomó, 1319. tétel. A Fiumei Kereskedelmi Tőzsde és a Fiumei Lloyd Kereskedelmi Társaság emlékirata, 1901. júl. 12.

⁸⁶ Tehát, hogy a már meglévő vonal mellé még egy vágánysort fektessenek le.

⁸⁷ MNL OL Z 40, 62. cs. 1319. t. A Fiumei Kereskedelmi Tőzsde és a Fiumei Lloyd Kereskedelmi Társaság emlékirata, 1901. júl. 12.

A magyar kormány és a fiumei elitcsoportok párbeszéd-készségét jelzi, hogy – miközben a kamara küldöttsége személyesen gratulált Budapesten Láng Lajos kereskedelemügyi miniszternek hivatalba lépése alkalmából – a municipális válságot követően a cselekvőképességét éppen csak visszanyerő fiumei városi képviselőtestület (Rappresentanza) feliratban fordult Széll Kálmán miniszterelnökhöz. A beadványban a korábbi felterjesztések tartalmát foglalták össze. Beszámoltak a kikötőváros nehéz gazdasági viszonyairól, a kereskedelmi forgalom pangásáról és a megélhetési lehetőségeik szűküléséről. Felpanaszolták, hogy az egyoldalú tarifapolitika következtében a kereskedők az áruikkal Fiume helyett Triesztet keresik fel. Valamint kitértek arra, hogy Ausztria expanziós törekvései, Dalmácia és az okkupált tartományok vasúthálózatának kiépítése tovább rontanak a helyzeten, mivel ezek Fiume számára újabb riválisokat teremtenek. Megismételték, hogy az osztrák ambíciók az egész országra káros hatást gyakorolnak, amit kompenzálni kell, így az Ogulin–Bihać vonal létrehozása nem várhat tovább.⁸⁸

A Rappresentanza beadványát a fiumei kormányzó, Szapáry László is támogatta, aki egy külön felterjesztést is készített a kereskedelemügyi miniszter számára, amikor 1902-ben Antonino di San Giuliano olasz szenátor körutazást tett Dalmáciában és Albániában azzal a céllal, hogy Róma kelet-adriai és algériai expanziós lehetőségeit felmérje. A kormányzó a szenátor utazását úgy értékelte, hogy Fiumének és az országnak már nemcsak Bécs, Trieszt és Spalato kellemetlenkedésével, hanem az olasz érdekszféra kiterjesztésével is számolnia kell. A kormányzó preventív megoldásként a magyar állam balkáni térfoglalását, az újabb déli piaci lehetőségek feltárását javasolta, illetve – miként a városatyák is – a kikötővárosnak az országos kereskedelmi hálózatba való jobb beágyazását, hajózási és vasúti összeköttetések bővítését szorgalmazta.⁸⁹ Mindezek ellenére az egymást váltó fiumei delegációk és felterjesztéseik sokáig eredménytelenek maradtak.

Az állam(ok) szintje

A folyamatos osztrák–magyar egyezkedéseknek és a külpolitikai változásoknak köszönhetően a fiumei városvezetés törekvéseit végül siker koronázta. 1904-ben a magyar parlament elfogadta az úgynevezett beruházási törvénycsomagot, amit nem sokkal később Ferenc József is jóváhagyott (1904. évi XIV. tc.). Ennek részeként az országgyűlés 11 millió koronát irányzott elő az állami költségvetésből Fiume fejlesztésére, azaz a kikötő bővítésére, újabb raktárak létesítésére, egy

⁸⁸ DARI 7, Ált. 275. d. 3068/1902 (XIII. 1. 1437. a. sz.). A városi képviselőtestület az Ogulin–Bihać vonalról, 1902. jún. 8.

⁸⁹ DARI 7, Ált. 280. d. 2941/1902 (XXII. 2. 189. a. sz.). Bizalmas értesítés a dalmáciai és albániai kereskedelemről, 1902. jún. 18.

nagyobb hajógyár (úszódokk) berendezésére; valamint 10 millió koronát különítettek el az Ogulin–Bihać vasútvonal megvalósítására.

Az új törvényt a fumei és az országos közvélemény meglepedéssel üdvözölte, ám a fumei városatyák hamarosan szembesültek a magyar államhatalom korlátaival. A baljós „előjelek” már a törvénytervezet kidolgozása előtt és alatt is megmutatkoztak. Ilyennek számított például, hogy – bár gróf Batthyány Tivadar, Fiume egykori országgyűlési képviselője hosszú beszédben mutatta ki, hogy az arzanói vasút milyen károkat okozhat a kikötővárosnak – 1902 nyarán „Ausztria iránti méltányosságból” ő is megszavazta a Dalmáciát Boszniával összekötő vonalat.⁹⁰ Illetve szintén ilyen intő jelnek tekinthető, hogy Bécsben döntés született egy újabb kelet-adriai Lloyd-járat létesítéséről, amelynek útvonalát Dalmáciától Albánián át Korfuig szabták meg, és végül egy központilag megszervezett dalmát társaság megalapításáról is szó esett.⁹¹ A fumeiek frusztrációját fokozta, hogy a bécsi kormány egy csaknem 72 millió koronás kikötőfejlesztésbe kezdett Triesztben, és a város könnyebb ellátása érdekében lépések történtek a Salzburg és Karintia tartományokat összekötő Tauern-vasút kiépítésére, továbbá az osztrákok balkáni jelenlétének fajsúlyosabbá tételére.⁹²

Ausztria megnövekedett balkáni érdeklődése a bosnyák vasút sorsát is meghatározta. Nem sokkal azután, hogy Ferenc József szentesítette a magyar országgyűlés beruházási törvényjavaslatát, az osztrák kormány és a közös hadügyminiszter, Heinrich von Pitreich 1905 őszén újabb javaslattal állt elő:⁹³ az Ogulin–Bihać vasútvonal Kninig történő meghosszabbításának tervével, ami lényegében a Mollinary-féle elképzeléshez való visszatérést jelentette. Mivel időközben elkészült a Spalato és Kninig közti vasút, a fővonal Kninig való vezetése Ogulin és Spalato, s végeredményben Bécs és Spalato összekapcsolását vetítette elő.⁹⁴ Az osztrákok ezt Gyurkovics György, egykori magyar parlamenti képviselő felvetése alapján, az alsó-krajnai vasút rudolfswerti állomásának és a zágráb–fumei vasútnak a Károlyvárossal vagy Ogulinnal való összekötésével, majd e vonalnak Kninig, illetve Spalatóig való vezetésével akarták megvalósítani.⁹⁵ Az elképzelt

⁹⁰ A delegációk ülészaka. Magyar Tengerpart, 1902. május 8. 2.; KN 1902–1905, VI. 109. országos ülés, 1902. máj. 6. 346–348. A javaslat Magyarországon 1902. évi XIII. tc.-ként emelkedett törvényerőre.

⁹¹ Fiume és Dalmácia. Magyar Tengerpart, 1904. november 16. 1.; Az egyesített dalmát hajózás és Fiume. Uo. 1905. október 8. 1–2.

⁹² Hetvenkét millió Triesztnek. Magyar Tengerpart, 1903. december 20. 1–2.

⁹³ MNL OL Z 41, 233. cs. 2108. t. 2267.bb. d./VII. A dalmát összekötő vasút tárgyában, d. n.; Uo. K 26, 941. cs. 1912, VII. t. 1975. 2207. eln. sz. minisztertanácsi előterjesztés, 1912. márc. 13.

⁹⁴ Horvát–dalmát vasúti összeköttetés. Pesti Hírlap, 1906. május 17. 19.

⁹⁵ A dalmát vasúti tervek és Fiume. Fiumei Szemle, 1905. december 3. 1–2.; A budapest–spalatói vasút. Budapesti Hírlap, 1906. február 9. 19.; DARI 7, Ált. 342. d. 5076/1905 (XIII. 1. 1291. a. sz.). A Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara a krajnai vasutak a horvát vonalakkal való összeköttetéséről, 1905. dec. 13.

Ogulin–Knin összeköttetés hosszát hozzávetőlegesen 175 kilométerre, építési költségeit 65 millió koronára becsülték.⁹⁶

Jellemző, hogy a kérdésben Bécs érdekei és a hadügyi megfontolások kerekedtek felül, ami miatt ejtették az 1904-ben törvényileg szentesített Ogulin–Bihać vonal (bosnyák vasút) tervét. Az osztrákok által kínált feltételeket báró Fejérváry Géza, majd 1906 nyarán Wekerle Sándor kormánya is elfogadta. A tárgyalások innentől kezdve az Ogulin–Knin összeköttetés (dalmát vasút) létrehozásáról szóltak, amit az eredetileg tervezett állami helyett, immár helyi érdekű vasútként kívántak megvalósítani.⁹⁷ A Koalíció a finanszírozási forma megváltoztatását azaz magyarázta, hogy így az állam diszkrecionális (kizárólagos) díjszabási jogot gyakorolhat az összekötő vasút átmeneti forgalma felett.⁹⁸

A koncepcióváltást valójában a kivételesen magas építési költségek és egy esetleges politikai ellenállás elkerülésének szándéka idézte elő. A helyi vasutak előnye ugyanis abban rejlett, hogy az állam mentesült a roppant magas építési kiadások terhétől és az azzal járó kockázattól. Továbbá abban, hogy – az 1880. évi XXXI. tc. alapján – e vasutak engedélyezéséhez nem kellett az országgyűlés beleegyezése; elégnek bizonyult hozzá a miniszter jóváhagyása.⁹⁹ Erre szükség is volt, mivel a magyar és a fiumei közvélemény evidenciaként kezelte, hogy ez az osztrák koncepció súlyosan károsítja az érdekeiket.¹⁰⁰

A vámszerződés¹⁰¹ néven megkötött 1907. évi gazdasági kiegyezés további kellemetlenségeket okozott a magyar kormányzatnak, mivel az egyezmény visszaléptést jelentett az 1903-as Széll-formulához képest. Hiszen deklarálta a vámunió fennállását és a külföldi államokkal kötött szerződések érvényét 1917-ig, továbbá a magyar fél számára előnytelen tarifapolitikát és vámtételeket vezetett be, a magyar kvóta-hozzájárulást pedig 2%-kal megemelte.¹⁰²

A Koalíció kényelmetlenségeit növelte, hogy a vámszerződés alapján további engedményeket kellett tennie Bécsnek. Ennek egyik példája volt, hogy 1907 októberében jegyzőkönyvbe foglalták az osztrák érdekeknek kedvező vasútvonalak létrehozását. Ezáltal a Koalíció hozzájárult ahhoz, hogy a vasutat Rudolfswerttől

⁹⁶ Dalmáciáról VI. Magyar Tengerpart, 1906. január 5. 1.

⁹⁷ MNL OL Z 41, 233. cs. 2108. t. 2267.bb./I. Pro memoria, 1910. szept. 2.; Uo. K 26, 941. cs. 1912, VII. t. 1975. 2207. eln. sz. minisztertanácsi előterjesztés, 1912. márc. 13.

⁹⁸ MNL OL Z 41, 233. cs. 2110. t. 2267.d. Információ, 1910. aug. 25.

⁹⁹ *Majdán János*: Helyi érdekű vasutak és kiépülésük a Dunántúlon. Pécs 1997; *Szabó Angéla – Wettstein Domokos*: Helyi érdekű vasutak építészete. *Architectura Hungariae* 7. (2005) 3.

¹⁰⁰ Új vasúti összeköttetés Fiume rovására. Magyar Tengerpart, 1906. február 11. 2.; MNL OL Z 41, 233. cs. 2108. t. 2267.bb. d./II. Javaslat, d. n.; A budapest–spalatói vasút. *Budapesti Hírlap*, 1906. február 9. 19.

¹⁰¹ Korábban vámszövetség.

¹⁰² *Székegy Tamás*: A tekintélyes veterán politikus. In: *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve*. Szerk. Ifj. Bertényi Iván. Bp. 2015. 323–346.

Möttlingen át az országhatárig, és onnan Károlyvárosig, valamint Ogulintól (vagy a Károlyváros–Fiume vasútvonal más alkalmas pontjától) Otočac, Gospić–Gračac, Mala-Popina és Pribudic érintésével az országhatárig kiépítsék. A magyar fél beleegyezett abba is, hogy Pribudictól Kninig szabványos nyomtávú vasúti összeköttetéseket hozzanak létre, és hogy a munkálatok 1908-ban megkezdődjenek.¹⁰³

A képviselőház és a közvélemény meghatározó része árulásnak tekintette Bosznia és Hercegovina időközben bekövetkezett annektálását.¹⁰⁴ Igaz, egyesek a területgyarapodásban a preventív védelmi intézkedéseket és a magyar nagyhatalmóság jeleit, illetve a gazdasági és kulturális behatolás kibővülő lehetőségeit is felismerték ebben a politikai döntésben.¹⁰⁵

A magyar közgondolkodásban több egymással keveredő elképzelés mutatkozott az osztrák politikai és gazdasági befolyás ellensúlyozására. Közülük az egyik Fiume versenyképességének növelése, infrastrukturális megerősítése volt oly módon, hogy a kikötőváros az osztrák–magyar vámunió esetleges felbontásával és a bekövetkező gazdasági önállósággal járó kihívásokat felkészülten várhassa, és a lehető legkisebb megrázkódtatással állhasson át az új struktúrára. Bosznia és Hercegovina megszállása előtt ezt az álláspontot képviselte György Endre, aki meggyőződéssel vallotta, hogy Magyarország örökre tranzitország marad, amennyiben elmulasztja közlekedését és iparát fejleszteni, valamint Fiume helyzetét érdemileg javítani. Ő úgy látta, hogy a magyar országgyűlés nem elég erős ahhoz, hogy Bécs és Novi összekötését megakadályozza, de kompenzációként a Budapest–Zimony vasút kiépítését kiharcolhatja.¹⁰⁶

Második alternatívának a dalmát, a boszniai és egyéb balkáni piacok megszerzése bizonyult, amit többnyire (de nem minden esetben és nem feltétel nélkül) Fiume támogatása mellett képzeltek el. Ennek a gondolatnak számos verziója felmerült, de közös elemük volt, hogy – a paritás elve alapján – nélkülözhetetlennek tartották a magyar szempontok hathatósabb érvényesítését Boszniában és Hercegovinában.

A többség szeme előtt azonban nem a megszállt tartományok, hanem Dalmácia „közelebb hozásának” célja lebegett, amit történelmi, közjogi indokok, valamint a dalmát lakosság állítólagos szimpátiája alapján gondoltak megvalósíthatónak. Néhányan nem kevés elfogultsággal még a Fiumében szerzett tapasztalatokat

¹⁰³ MNL OL K 26, 941. cs. 1912, VII. t. 1975. 2207. eln. sz. minisztertanácsi előterjesztés, 1912. márc. 13.

¹⁰⁴ *Tömöry Márta*: Bosznia-Hercegovina annektálásának történetéből (Részletek Thallóczy Lajos naplóiból). *Századok* 100. (1966) 879–923.

¹⁰⁵ *Ress Imre*: Birodalmi lojalitás és nemzeti érdekérvényesítés. In: *Varietas Europica Centralis. Tanulmányok a 70 éves Kiss Gy. Csaba tiszteletére*. Szerk. Ifj. Bertényi Iván – Géra Eleonóra – Mészáros Andor. Bp. 2015. 315–330.

¹⁰⁶ *György Endre*: Keletre magyar! Bp. 1877. 124–125.

is felemlegették, a dalmátokat (és a szélesebb magyar közvéleményt) pedig azzal győzködték, hogy a fumeiek jól döntöttek, amikor városuk sorsát a magyar államhoz kötötték, hiszen megkezdődhetett a közös gyarapodás és roppant fejlődés.¹⁰⁷

Az expanziós gondolat a képviselőházban is markánsan megjelent, és – ahogy például Major Ferenc és Barta Ödön az Osztrák–Magyar Monarchia Balkánpolitikáját taglaló felszólalásaiból kiderül – a többség elsősorban külkereskedelmi, közgazdasági és kulturális terjeszkedésben gondolkodott, és fő céljuknak az ország közgazdasági megerősítését tartotta. Ennek tükrében szemlélték a magyar cikkek balkáni piacokon való elhelyezésének, valamint a déli tartományokból származó nyersanyagok szállítási iránya, mennyisége és ára kontroll alá vonásának lehetőségeit is.¹⁰⁸ A balkáni gazdasági terjeszkedés szempontjából ezért akadtak olyanok is, akik Fiume szerepét és kompetenciáit kimondottan kritikusan ítélték meg. Balla Károly 1905 tavaszán afelett sajnálkozott, hogy a kikötőváros alig fog a forgalmi igényeknek megfelelni, és a Magyarország közgazdasági szükségleteit sem tudja kielégíteni. Meglátása szerint a külön vámterület létrejöttével Fiume helyzete kedvezőtlenebb lesz, mivel az osztrák kormány magas vámokkal fog védekezni a magyar kiviteli cikkek ellen. Éppen ezért Balla azt javasolta, hogy a magyar állam a várható károkat a dalmát piacok megszerzésével mérsékelje. Ugyanakkor hozzátette, hogy Fiumének „a dalmát kikötők majdnem az ő üzlettársai lesznek, nem pedig versenytársai.”¹⁰⁹

Fiume értéke fokozatosan devalválódott a honatyák szemében, és elterjedtebbé vált az a nézet, hogy a város még a tetemes beruházások ellenére sem lesz képes arra, hogy valódi birodalmi kikötővé váljon. Ezért olyanok is akadtak, akik egyáltalán nem elégedtek meg Magyarország gazdasági expanziójával, hanem egy még szorosabb magyar–dalmát összeköttetés megteremtéséről, vagy valamilyen közigazgatási kapcsolat létrehozásáról gondolkodtak, akár közvetetten, Horvátországon keresztül, akár közvetlenül, a Magyar Királyság adminisztrációs rendszerének kiterjesztésével. A szemük előtt egy új (dalmáciai) tengeri kikötő lebegett, ami lehetőséget teremtett volna a magyar export dinamikus fejlesztésére, ehhez azonban egy vasút kellett.

Az erőteljesebb balkáni magyar jelenlét gondolata és a magyar imperializmus egyik fő képviselőjének Havass Rezső tekinthető, aki kimondta, hogy Dalmáciát – lehetőség szerint – közvetlenül a Magyar Királysághoz kell csatolni, és amennyiben ennek „ára” Fiume lenne, akkor a magyar államnak ezt az árat

¹⁰⁷ Tengeri hajózásunk és Dalmácia. Magyar Tengerpart, 1903. augusztus 26. 1.; Hogy hódítsuk meg Dalmáciát? Uo. 1903. november 17. 1.

¹⁰⁸ KN 1902–1905, VI. 109. országos ülés, 1902. máj. 9. 359–360.

¹⁰⁹ A dalmát kérdés. Magyar Tengerpart, 1905. augusztus 24. 1–2.

kötelessége megfizetni.¹¹⁰ Vélekedése szerint „nekünk kiváló gazdasági érdekünk, hogy a szomszéd Dalmáciával szorosabb érintkezésbe lépjünk, mert bárhova is fog tartozni Dalmácia politikailag, gazdasági területben ránk nézve mindig nagy jelentőséggel fog bírni”.¹¹¹

Még kritikusanban gondolkodott Polgár Iván, aki az 1907. évi gazdasági kiegyezést, majd Bosznia és Hercegovina annektálását követően megjelent írásaiban Fiumét további bővítésre alkalmatlannak tartotta. Ezért – szerinte – Magyarországnak Spalatóra és Sebenicóra kellene koncentrálnia ahelyett, hogy a szűkös kikötővárosra milliókat veszteget, valamint, hogy kereskedői ne Fiumén, hanem Spalaton keresztül bonyolítsák a (tengeri) külkereskedelmet.¹¹² Erre a következtetésre jutott Gönczy Béla és Fodor Ferenc is, akik számos szacikkben népszerűsítették a dalmát összekötő vonal megépítésének ügyét.¹¹³ Igaz, ők nem Spalato és Sebenico, hanem Gravosa felkarolását szorgalmazták.¹¹⁴

Bár a bemutatott elképzelések különböztek egymástól, mind megegyeztek abban, hogy azok elsősorban Magyarország közös birodalmon belüli pozícióinak erősítésére, gazdasági és kereskedelmi kapcsolatainak fejlesztésére irányultak. Jóllehet, miután a Koalíció a hatalomra jutás érdekében az 1906. április 6-i paktummal elfogadta Bécs feltételeit és lemondott eredeti programjáról, a helyzet jelentősen megváltozott.¹¹⁵

A városi horizont

A fumei városvezetést domináló Autonóm Párt városatyái különös szimpátiával viszonyultak a függetlenségi és '48-as hagyományokhoz, valamint Kossuth Ferenc hatalomra jutó csoportosulásához. Abban bíztak, hogy a Koalíció képes lesz a Monarchián belüli pozícióját megerősíteni, és így a kikötőváros számára is előnyösebb politikát folytatni. Rövidtávon Fiume infrastrukturális, forgalmi és raktározási viszonyainak fejlesztését és szabadkikötői státusza visszaszerzését szerették volna elérni. Hosszabb távon viszont önálló magyar vámterületben, a magyar vámhatáron belüli autonómia konzerválásában, valamint egy kiterjedt

¹¹⁰ Dalmáciáról VI. Magyar Tengerpart, 1906. január 5. 1.; *Havas Rezső*: A magyar–dalmát összekötő vasút jelentősége. *Földrajzi Közlemények* 39. (1911) 1. 67–85.

¹¹¹ Fiume és Dalmácia. *Magyar Tengerpart*, 1905. szeptember 13. 1–2.

¹¹² Új vasút az Adriához. *Budapesti Hírlap*, 1909. május 1. 51–52.; *Polgár Iván*: Bosznia vasútja az Adriához. *A Tenger* 1. (1911) I. 444–449.

¹¹³ *Gönczy B.*: A magyar–dalmát vasút i. m.; *Fodor Ferenc*: Kapcsolatunk az Adriával a háború után. *A Tenger* 6. (1916) IV–V. 145–169.

¹¹⁴ Hercegovina és Dalmácia. *Budapesti Hírlap*, 1909. november 18. 16.

¹¹⁵ *Dolmányos István*: A koalíció az 1905–1906. évi kormányzati válság idején. Bp. 1976. 282–301.

gazdasági hátország megteremtésében, továbbá általános és titkos választójogban gondolkodtak. Elviékben (!) e célok szerepeltek a Koalíció programjában is.¹¹⁶

Nem véletlen, hogy 1905 októberében a kikötőváros adott helyet a horvát, szerb és magyar ellenzéki pártok közti rezolúció megkötésének, és az sem, hogy Fiume parlamenti mandátumát Batthyány Tivadar jóbarátja, az autonomisták vezére, Riccardo Zanella nyerte el 1905-ben, majd 1906-ban is.¹¹⁷

Mindennek ismeretében a fumeieket kényelmetlenül érinthette a Koalíció programfeladása és az, hogy érdeküket a kereskedelmi professzori végzettséggel rendelkező Zanella sem védte meg a parlamentben. Ő előszeretettel felszólalt a szabadkikötővel, a szabadhajózással, a raktárakkal és a választójoggal kapcsolatban, de – érdekes módon – sem az Ogulin–(Otočač–Gospić–Gračac–Mala-Popina–Pribudic–)Knin vonalvezetés, sem az okkupált tartományok megszállása ellen nem emelte fel a szavát.¹¹⁸

A jegyzőkönyvek tanúsága szerint a dalmát vasút és az annexió kínos témáit nemcsak Zanella,¹¹⁹ de a kamara, a Rappresentanza, valamint a helyi olasz nyelvű *La Bilancia* és a *La Voce del Popolo* napilapok is kerültk.¹²⁰

A Koalíció 1910. évi bukásával jelentős fordulat ment végbe. Hieronymi Károly, Beöthy László és Lukács László kereskedelemügyi minisztersége alatt a városatyák nyíltan bírálták Wekerle Sándor kabinetjének politikáját, és elítélték korábbi intézkedéseiket. Így vált 1910 végére a bosnyák és dalmát vasutak témája ismét a kamara, valamint a Rappresentanza vitafórumainak fontos tárgyává.¹²¹ A vasúti vonalvezetés kérdése viszont 1911 decemberében sem dőlt el, ezért a két testület 1912 tavaszán közös küldöttséget menesztett Budapestre. A delegáció célja az volt, hogy az eredetileg szorgalmazott és preferált Ogulin–Bihać,¹²² valamint a kevésbé előnyös (Bihaćot érintő szárnyvonallal rendelkező) Ogulin–Knin vonal ügyét megsürgessék.¹²³ A fumeiek retorikájában sokatmondó változás

¹¹⁶ *Dolmányos I.*: A koalíció i. m.

¹¹⁷ Zanella Rikárd programja. Magyar Tengerpart, 1906. április 27. 1–3.

¹¹⁸ Lásd a KN vonatkozó részeit.

¹¹⁹ A deputató nem csinál semmit. A Tengerpart, 1908. május 10. 2.; I regali del ministero della coalizione. La Bilancia, 1911. május 8. 1.

¹²⁰ DARI 7, Ált. 417. d. 7480/1908 (XXIII. 2. 21. a. sz.). A Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara jegyzőkönyve, 1908. szept. 23.; Uo. 446. d. 1251/1909 (XXIII. 2. 21. a. sz.). A Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara jegyzőkönyve, 1909. jan. 27.; Uo. 446. d. 5268/1909 (XXIII. 2. 21. a. sz.). A Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara jegyzőkönyve, 1908. jún. 24.

¹²¹ DARI 7, Ált. 472. d. 7434/1910. A Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara jegyzőkönyve, 1910. nov. 10.

¹²² DARI 7, Ált. 526. d. 2187/1912 (XXIII. 2. 21. a. sz.). A Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara jegyzőkönyve, 1912. márc. 6.; Uo. 552. d. 1134/1913 (XIII. 1. 4. a. sz.). A Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara felirata a bosnyák vasutak tárgyában, 1913. febr. 20.

¹²³ DARI 7, Ált. 526. d. 1209/1912 (XXII. 2. 21. a. sz.). A Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara jegyzőkönyve, 1912. jan. 11.

következett be. Míg 1910 novemberében Smoquina a kamara nevében úgy nyilatkozott, hogy „ha az Ogulin–Knin vonal nem is lesz hasznos Fiume számára, legalább kevésbé fogja az érdekeit károsítani”,¹²⁴ addig 1912 elején a *La Bilancia* cikkei már azt hangoztatták, hogy a koncepció megvalósítása kétségtelenül hátrányokkal jár, de legalább közvetlenül összeköti a kikötővárost az észak-boszniai területekkel.¹²⁵

A vonalvezetés dilemmái továbbra sem Fiume és a magyar kormányok, hanem a Habsburg Monarchia hatalmi helyzete és Balkán-politikája, valamint az egyre intenzívebb német *Drang nach Osten* és az egyre erősödő német befolyás miatt számítottak mielőbb megoldandó problémának. Ezt a közös külügyminisztereknek a vasútépítés iránti feltűnően megnövekedett érdeklődése is bizonyítja. Sőt, 1910 és 1912 között Burián István, majd Leon Bilinski osztrák–magyar közös pénzügyminiszterek ugyancsak sürgetni kezdték a bosnyák vasúthálózat bővítését. Jellemző, hogy Bilinski a boszniai Gabelát az országhatárral és Szarajevót a keleti határral összekötő vasút finanszírozásához szükséges összeg egy részét a delegációktól kívánta volna megszerezni és a munkálatokat mielőbb megkezdeni. Hiszen – szögezte le – a bosnyák tartományi költségvetés egyes kiadásai elsősorban nem a tartományok, hanem Ausztria és Magyarország hadászati céljait szolgálják.¹²⁶

A magyar kormány azonban az 1880. évi VI. tc.-re hivatkozva, államjogi okokból elutasította a javaslatot. Először is azért, mert az roppant költségterhellet eredményezett volna, és az osztrákoknak és a tartományoknak kedvezett. Másodszer azért, mert a hivatkozott törvény kimondta, hogy a „Boszniában vasúti célokra szükséges beruházások csak egyetértőleg hozott törvények által engedélyezhetők”. Az osztrák kormány belpolitikai konfliktusai miatt viszont ez a konszenzus elvi szinten sem jöhetett létre.¹²⁷ A felek végül abban állapodtak meg, hogy Boszniát kötelezik a vonalak saját költségen való kiépítésére, amelyhez Ausztria és Magyarország 60 éven át – kvótaarányosan – 4,8 millió koronával járul hozzá.¹²⁸ Az osztrákok a magyar áldozatvállalásért cserébe a Šamac–Doboj vonal létrehozásáról biztosították a budapesti kormányt.¹²⁹

¹²⁴ DARI 7, Ált. 472. d. 7434/1910. A Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara jegyzőkönyve, 1910. nov. 10.

¹²⁵ I regali del ministero della coalizione. *La Bilancia*, 1911. május 9. 1.; Per la costruzione ferroviaria in Bosnia. Uo. 1912. február 27. 3.; Una deputazione fiumana alla capitale. Uo. 1912. február 15. 1.; La deputazione fiumana dal Ministro del Commercio. Uo. 1912. február 28. 1.

¹²⁶ MNL OL K 26, 952. cs. 1912, XXXVI. t. 2613 (68. a. sz.). A közös pénzügyminiszter a bosnyák vasúthálózat kiépítésének biztosítására vonatkozó újabb javaslatról, 1912. ápr. 19.

¹²⁷ Uo.

¹²⁸ MNL OL K 26, 952. cs. 1912, XXXVI. t. 2692 (68. a. sz.). A kereskedelmi miniszter a bosnyák helyi vasutak kiépítése tárgyában, 1912. ápr. 30.

¹²⁹ A vonalról még az 1902. évi XIII. tc. rendelkezett.

A tárgyalások során – az Ogulin–Knin koncepción túl – egy újabb vonalvezetési alternatíva, a Novi–Bihać–Knin útirány is megjelent,¹³⁰ amelyhez a fiumei városatyák nagy reményeket fűztek. 1911 és 1914 között ifj. Antonio Vio, Fiume parlamenti képviselője élénk kampányt folytatott a delegációban e vonal kiépítéséért. Miként a kamara és a Sirius szabadkőműves páholy, Vio is úgy gondolta, hogy a Šamac–Doboj vasútvonal csak a Magyar Királyságnak kedvez, a kikötővárosnak nem. Vio kiemelte, hogy Fiume még mindig nem rendelkezik összeköttetéssel Bosznia és Hercegovina irányában, és így nem tehet semmit az ellen, hogy az osztrákok a bosnyák forgalmat a dalmát kikötők felé tereljék.¹³¹

Vio egy olyan vasútpolitika folytatását követelte a magyar kormánytól, ami kölcsönösségen és egyenlőségen nyugszik, valamint harmóniában áll a Monarchia összes államának közgazdasági érdekeivel. Ezért tiltakozott a Bihaćot nem érintő Ogulin–Knin vonal létrehozása ellen,¹³² és ezért érvelt úgy, hogy a szakasz kiépülésével Fiume természetes Hinterlandját – Boszniát – Dalmáciába integrálják.¹³³ Vio 1913 decemberében a képviselőházban is ugyanabban a szellemben szólalt fel.¹³⁴ Ekkor az országgyűlés figyelmét arra hívta fel, hogy a Bihać–Novi reláció közös költségen való létrehozása némileg ellensúlyozhatná azt a veszteséget, ami a folyamatban lévő Banja Luka–Jajca vonal kiépítése – tehát *de facto* Bécs és Szarajevó közvetlen összekötése – miatt éri a kikötővárost.¹³⁵ Vio szerint viszont, ha ez nem történik meg, Fiume elveszíti földrajzilag természetes hátterét, exportlehetőségei többségét, és a Magyar Királyság elsőrangú kikötője Spalato lesz.¹³⁶

A fiumeiek olykor ellentmondásosnak tűnő állásfoglalásaiból jól látszik, hogy a város vezetői fokozatosan adták alább az igényeiket. Ez oda vezetett, hogy 1913 végére már mindegy volt számukra, hogy a bosnyák vasút milyen vonalvezetéssel valósul meg, csak Fiume ne szigetelődjön el teljesen.¹³⁷

¹³⁰ DARI 7, Ált. 472. d. 5805/1910 (XXIII.2. 21. a. sz.). A Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara jegyzőkönyve, 1910. szept. 21.; La ferrovia dalmata nei riflessi di Fiume. La Bilancia, 1910. november 9. 2.; MNL OL K 26, 952. cs. 1912, XXXVI. t. 2317 (68. a. sz.). A kereskedelmi miniszter a magyarálmát határszéli vasúti összeköttetésekről, 1912. ápr. 6.

¹³¹ Per i nostri interessi commerciali. Un discorso del deputato di Fiume alle Delegazioni ungheresi. La Bilancia, 1912. október 9. 1.

¹³² DARI 7, Ált. 552. d. 1134/1913 (XIII. 1. 4. a. sz.). A Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara felirata a bosnyák vasutak tárgyában, 1913. febr. 20.

¹³³ Il discorso del dott. Vio alla Delegazione ungariche. La Bilancia, 1912. november 16. 3.

¹³⁴ DARI 7, Ált. 552. d. 1134/1913 (XIII. 1. 4. a. sz.). A Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara felirata a bosnyák vasutak tárgyában, 1913. febr. 20.

¹³⁵ MNL OL Z 41, 233. cs. 2108. t. 2267.bb./VII. Információ, 1910. aug. 25.

¹³⁶ Az 1910. június 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházi naplója I–XLI. Bp. 1910–1918. (a továbbiakban KN 1910–1918) XX. 487. országos ülés, 1913. dec. 16. 496–500.

¹³⁷ KN 1910–1918, XX. 487. országos ülés, 1913. dec. 16. 498.

A Novi–Bihać összeköttetésről sem akkor, sem később nem született törvényi megállapodás. Thallóczy Lajos és Bilinski sürgető nyomására¹³⁸ hamarosan megkezdődött a Šamac–Doboj, valamint a Banja Luka–Jajca vasútvonalak közgazgatási bejárása,¹³⁹ és 1912 nyarán megtörtént az „Ogulintól Knin irányában létesítendő államvasut megépítéséről” szóló törvénycikkely legfelsőbb jóváhagyása (1912. évi XLVIII. tc.). Az erőviszonyokról sokat elmond, hogy a megépítendő fő- és a szárnyvonalak Bihać-ot messze elkerülték.

Pénzügyi kérdések, költségvetési tényezők

A birodalmi, az állami és a lokális érdekek ellentétein túl – a vasútépítés ügyében – egyéb tényezők is komoly nehézséget okoztak. Valódi kihívásnak számítottak a különböző pénzügyintézményekkel kötött szerződésekből eredő kötelezettségek, aszimmetriák, finanszírozási és ütemezési dilemmák. Tekintve, hogy piaci alapon működő, profitorientált intézményekről van szó, joggal vetődik fel a kérdés, hogy a bankok milyen szerepet töltek be a bosnyák vasút megépítésével kapcsolatos egyeztetésekben. A kérdést az teszi különösen izgalmassá, hogy – bár az állam és a pénzügyintézetek érdekei számos alkalommal összefonódtak – egy-egy beruházás során komoly érdekellentétek merülhettek fel. Így nem számított ritkaságnak, hogy a haszonmaximalizáláskor és a rizikóvállalás mérlegelésekor a bankok „lojalitása” és együttműködési hajlandósága lecsökkent.

Az ambivalens állapotot jól érzékelteti Lahene (Lähne) Hugó 1905 májusában tett interpellációja, amiben Tisza István kormányának gazdaságpolitikáját, valamint a bankok fiumei dominanciáját bírálta.¹⁴⁰ Noha kritikáját az önálló magyar bank- és vámterület kérdésére hegyezte ki, Fiume felemlegetésével egy további problémára, a bankintézetek és helyi kirendeltségeik túlzott befolyására is rámutatott. A kikötővárosban számos fiumei és országos pénzügyintézet működött, sőt a századfordulóra szinte valamennyi országos bank helyi fiókot is fenntartott. Ez alól a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank (PMKB) képezett kivételt, amely csak 1914 nyarán nyitott saját fiókintézetet Fiumében.¹⁴¹ A látszólagos megkésetttség mégsem jelentette azt, hogy a PMKB könnyen viszonyult volna a fiumei vagy a balkáni piacokhoz. Sőt, a PMKB kiemelt regionális érdeklődéséről tanúskodik,

¹³⁸ MNL OL K 26, 952. cs. 1912, XXXVI. t. 3075 (68. a. sz.). A közös pénzügyminiszter és a két kormány között létrejött egyezmény tervezete, 1912. máj.

¹³⁹ MNL OL K 26, 952. cs. 1912, XXXVI. t. 4610 (68. a. sz.). A közös pénzügyminiszter a Šamac–Doboj közti vasútról, 1912. júl. 30.; Uo. 5056 (68. a. sz.). A közös pénzügyminiszter a Banja Luka–Jajca vasútvonalak közgazgatási bejárásáról, 1912. aug. 22.

¹⁴⁰ 1905. évi február hó 15-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója I–II. Bp. 1905–1906. I. 32. országos ülés, 1905. máj. 30. 380.

¹⁴¹ A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Fiumében. Magyar Kereskedők Lapja, 1914. július 4.

hogy a bank igazgatóságát már 1897 óta foglalkoztatta a bosnyák és dalmát vasút kiépítésének lehetősége, és úgy vélték hogy „egyfelől Fiumének a dalmát kikötők versenyé elleni megóvása, másfelől az osztrák átmeneti forgalom szabályozhatása érdekében a magyar állam részére az átmeneti forgalom díjszabása tekintetében korlátlan, illetve diszkrecionális díjszabási hatalmat kell biztosítani”.¹⁴²

Hasonló következtetésekre jutott a *Javaslat* címet viselő irat szerzője, aki a gazdasági vonatkozások mellett kulturális, valamint az állami hatalomra és tekintélyre hivatkozó érveket is felsorakoztatott. A PMKB ebben a dokumentumban Dalmáciát nemcsak az állam közgazdasági gyarapodása szempontjából, de a magyar nemzet kultúrmissziós kötelezettségei miatt is kiemelt területnek minősítette.¹⁴³ Mindennek figyelembe vételével szinte természetes, hogy 1906. augusztus 30-án az Ogulin–Knin vonalról szóló megegyezést – Sztérényi József kereskedelemügyi államtitkár, a német érdekeltségű Magyar Agrár és Járadékbank Részvénytársaság, a bécsi Union Bank, valamint a Magyar Helyi Érdekű Vasutak Részvénytársaság képviselői mellett – Lánczy Leó, a PMKB elnökgazdátja is aláírta. Innentől kezdve a PMKB vezető szerepet töltött be a bankcsoportban.¹⁴⁴

1906 nyarán a szerződő felek három lényeges kérdésben állapodtak meg. Először is abban, hogy Bosznia és Dalmácia összekötését helyi érdekű vasúttal valósítják meg. Másodszor, hogy a fővonalat Ogulin–Ljubica–Otočac–Gračac–Knin irányába (Dalmácia), a mellékvonalat pedig Ljubica–Zavalja–Bihać felé vezetik (Bosznia). Az építési költségeket hozzávetőlegesen 62,5 millió koronában határozták meg, amiből 35% készpénzben terhelte az államot. Harmadszor, döntés született arról, hogy a bankkonzorcium a vasúti terveket két éven belül elkészíti, és azokat legkésőbb 1908. augusztus 18-ig a kereskedelemügyi minisztérium rendelkezésére bocsájtja. Negyedszer pedig, a felek kikötötték, hogy „A tervező pénzintézetek öt éven belül az adott vonalra sem más vállalkozók nem fognak vasútépítési engedélyt kapni, sem pedig az állam nem fog ott saját vasutat vagy vállalatot létesíteni.”¹⁴⁵

A kikötéssel a Koalíció kimondottan előnytelen pozícióba került a pénzintézetekkel szemben, de helyzete különösen az osztrák–magyar gazdasági kiegyezés alapján 1907. október 8-án megkötött osztrák–magyar vasútépítési megállapodás után vált szorulttá. Wekerle kormánya ekkor – osztrák nyomásra – ahhoz

¹⁴² MNL OL Z 41, 233. cs. 2108. t. 2267.bb./III. Memorandum a dalmáciai összekötő vasút tárgyában, d. n.

¹⁴³ MNL OL Z 41, 233. cs. 2108. t. 2267.bb./V. A dalmát vasút tárgyában, d. n.

¹⁴⁴ Erre vonatkozóan lásd MNL OL Z 41, 232. cs. 2106. t. 2267. Levelezések a dalmát vasút ügyében, 1906–1912.

¹⁴⁵ Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának irományai X–XXV. Bp. 1910–1918. (a továbbiakban: FI 1910–1918) X. kötet. 418. iromány (29. ülés, 479. jegyzőkönyvi pont) 120.

is hozzájárult, hogy a dalmát vonalat Ogulin–Otočac–Gospic–Gračac–Mala Popina–Pribudić–Knin között szabályos nyomtávú vasútként hozzák létre. Továbbá megígérte, hogy az építkezések 1908-ban megkezdődnek és azok az ország területén 1911-ig befejeződnek. A két szerződés közti nyilvánvaló ellentmondás és az osztrákoknak tett vállalás a kormányt a bankcsoporttal kötött 1906. augusztus 30-i egyezmény revideálására kényszerítette. A Koalíció azt akarta elérni, hogy a konzorcium mondjon le a kétéves tervelőkészítési, vagy az öt éves, kizárólagos építési előjogáról. Tehát vagy terjessze be előbb a terveket, hogy a munkálatok mielőbb megindulhassanak, vagy járuljon hozzá ahhoz, hogy a vonalat az állam más vállalattal, esetleg maga építhesse meg.¹⁴⁶

A konzorcium ragaszkodott az eredeti egyezményhez, hiszen azon túl, hogy a kormány szorult helyzetéből további hasznot remélt, az építési vállalkozókkal kötött szerződése a konzorcium mozgásterét is leszűkítették. A kormány és a konzorcium közti viták olyannyira elmérgesedtek, hogy a kormány még a kincstári jogüggyek igazgatóságának véleményét is kikérte, hogy milyen következményei lennének, ha az ügy peres útra terelődne. Az igazgatóság véleménye több mint lesújtó volt: a bankcsoportnak igazat adva figyelmeztette a kormányt, hogy egy esetleges per kedvező eredmény helyett csak komoly pénz-, idő- és presztízvesztést okozna az államnak.¹⁴⁷ A konzorcium végül – az eredeti ütemezés szerint – 1908. augusztus 6-án valóban beterjesztette a terveket, amit az építkezések kivitelezéséről szóló költségszámítás benyújtása követett 1909 júliusában.

A kereskedelemügyi minisztériumot viszont újabb meglepetés érte. A bankcsoport az építési költségek végösszegét – az 1906. évi jegyzőkönyvi megállapodásban rögzített, hozzávetőlegesen 62,5 millió korona¹⁴⁸ helyett – 226 millió koronára becsülte. Ebből az összegből az Ogulin–Knin fővonal megvalósítására 175 millió, az Ogulin–Jezero–Bihać–Vrhovine–Otočac szárnyvonalra pedig 51 millió korona jutott. A bankcsoport a tekintélyes költségnövekedést azzal magyarázta, hogy Kereskedelemügyi Minisztérium műszaki osztálya nem számolt a felmerülő építési nehézségekkel. Nevezetesen a terület vízhiányos jellegével, a sziklás talaj kötött, kemény konzisztenciájú adottságával, vagy azzal, hogy az anyagszállításra külön utakat kell építtetni és építési forgalmi eszközökről is kell gondoskodni.¹⁴⁹ A PMKB szerint a költségek emelkedése annak is köszönhető, hogy – az egyébként vasútmérnöki diplomával rendelkező Kossuth Ferenc kereskedelemügyi miniszter

¹⁴⁶ Uo. 115–150.

¹⁴⁷ MNL OL K 26, 941. cs. 1912, VII. t. 1975. 2207. eln. sz. minisztertanácsi előterjesztés, 1912. márc. 13.; A dalmát vasút. Budapesti Hírlap, 1913. március 27.

¹⁴⁸ Az 1874. évi Mollináry-koncepció alapján.

¹⁴⁹ MNL OL Z 41, 233. cs. 2108. t. 2267.d. Információ, 1910. aug. 25.; Uo. 2267.bb. d./III. Memorandum a dalmáciai összekötő vasút tárgyában, d. n.

szorgalmazására – a Koalíció a tervezési munkálatok során eltért az eredeti tervtől. Mi több, a Koalíció a vonalat nem a helyiérdekű vasúti szabványok szerint, hanem a drágább, másodrangú fővasutak kritériumainak megfelelően kívánta kiépíttetni azzal a céllal, hogy minél élénkebb forgalom lebonyolítására legyen képes.¹⁵⁰

A Koalíció bukását követően a kereskedelmi tárca élére ismét kinevezett Hieronymi Károlyt nem győzte meg a konzorcium érvelésére, és jogosulatlan nyereszkesedés gyanújával elrendelte a költségterv felülvizsgálatát.¹⁵¹ Noha a kapott összegek az 1906. évi számításnál még mindig magasabbra rúgtak, az eredmény jelentős mértékben eltért a korábban megállapítottól. A minisztériumi revizorok az Ogulin–Knin fővonal költségeit csupán 84, mellékvonalaiét pedig 24,8 millió koronára taksálták. Tehát a két összeg együttesen sem érte el a 109 millió koronát.¹⁵² A tőke meghatározása körüli ambivalenciák a minisztérium és a konzorcium megegyezésének kudarcát is előrevetítették.

Megoldásként Hieronimy az elkészített tervek állami megvásárlását javasolta, és kezdeményezte, hogy a vasutat állami költségen építsék meg. Emellett szólt, hogy ily módon a kormány kedvezőbb teherviselési, forgalmpolitikai, köz- és üzemgazdasági feltételekhez juthatott, egységes díjszabást alkalmazhatott, ráadásul a közvetlen magyar–dalmát összeköttetés is megvalósulhatott.¹⁵³ Ez azt is jelentette, hogy az állam gazdasági és kulturális expanziós törekvései is nagyobb teret nyerhetnek. A vasút államvasútként való megépítése azonban mélyen sértette a hitelezők, vagyis a pénzüzetek érdekeit, hiszen az szigorú állami felügyeletet és komolyabb elszámolási kötelezettséget is jelentett. Feltehetően ebből a kényelmetlen helyzetből fakadhatott az a frusztráció, aminek következtében az 1911. június 14-én tartott ülésről készült jegyzőkönyvre a PMKB részéről valaki piros irónnal, óriási betűkkel az alábbi szöveget róttá: „Államépítés első nyoma!”¹⁵⁴

Az ügy végül Beöthy László minisztersége alatt zárult le, mikor 1912 tavaszán a bankok és a kereskedelemügyi miniszter megállapodtak abban, hogy a vasutat államköltségen, a másodrangú főpályák szabványai szerint, rendes nyomtávval, hat és fél év alatt építik meg. Az újabb elképzelés alapján a fővonal az Ogulin–Plaski–Blata–Vrhovine–Gospic–Gračac–Pribudic¹⁵⁵–Knin megállókat fogja érinteni, a mellékvonalat illetően pedig kimondták, hogy „a károlyváros–fiumei vonalból

¹⁵⁰ MNL OL Z 41, 233. cs. 2108. t. 2267.bb./I. Pro memoria, 1910. szept. 2.; Uo. 2267.d. Információ, 1910. aug. 25.

¹⁵¹ MNL OL Z 41, 233. cs. 2108. t. 2267.bb./IV. A Dalmáciába vezető összekötő vasút tárgyában, d. n.

¹⁵² FI 1910–1918, X. 418. iromány (29. ülés, 479. jegyzőkönyvi pont). 115–150.

¹⁵³ *Hegedűs Lóránt: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története II. 1892–1897.* Bp. 1917. 271.

¹⁵⁴ MNL OL Z 41, 232. cs. 2106. t. 2267. 41/1911. XLVIII. Jegyzőkönyv a magyar–dalmát vasút banksoportjának üléséről, 1911. jún. 4.

¹⁵⁵ A tervezett vonal szerint a vasút Pribudicnál közelítette meg legjobban a bosnyák határt.

Ostarije közelében kiágazólag az Ogulinból kiágazó új vonalig egy vágányösszeköttetés és ugyanott egy forgalmi kitérő is lesz létesítendő azért, hogy szükség esetén az új vasúton Károlyváros felől közvetlen vonatok is legyenek járathatók”.¹⁵⁶

A két vonal összesen 206,7 kilométert tett ki, és az építési költségekre 97,5 millió koronát irányoztak elő. Ezt az összeget további költségek is kiegészítették, amelyek miatt még 118 millió koronát különítettek el. Ezen kívül más kérdésekről is döntés született. Először is arról, hogy a bankcsoport lemond az 1906. augusztus 30-i jegyzőkönyvben foglalt előjogairól, és minden műszaki művellet tulajdonjoga a kincstárra száll. Másodszer arról, hogy a konzorcium – a hatékonyabb és a gyorsabb munkavégzés céljából – 40 millió koronás alaptőkével, Ogulin–Országhatárszéli Vasutat Építő Rt. néven részvénytársasággá alakul. A részvénytársasági forma komoly megszorításokkal járt együtt, többek között azzal, hogy az alaptőke kizárólag a vasút építésének biztosítását szolgálhatta,¹⁵⁷ és a kormány szigorú ellenőrzést gyakorolt a társaság felett.¹⁵⁸

Az építkezések 1913 tavaszán indultak meg. A munkálatok a körülményekhez képest viszonylag jó ütemben haladtak; a fővonalon – még a békeidőben – csaknem 10–15 000 munkás dolgozott.¹⁵⁹ A világháború azonban megtörte a lendületet, mivel a katonai behívások komoly munkaerőhiányhoz vezettek, és a kivitelezést a vonal mentén előforduló horvát–szerb (!) katonai csapatok közti összeütközések is nehezítették.¹⁶⁰

A 27 kilométeres Ogulin–Plaški vonalrészlet csak hónapokkal később, 1913 októberében adhatták át a közfoglalomnak.¹⁶¹ A késedelem ekkor nem okozott nagyobb problémát. Sőt, az átadásra – a háború ellenére – még a szerződés lejárta előtt sor került, és az elszámolások szerint a társaság az 1913-as első munkaévet „nullszaldósan”,¹⁶² a másodikat némi nyereséggel zárta.¹⁶³ Ez a helyzet 1915 őszére alapjaiban megváltozott: Becz Mihály, az Ogulin–Országhatárszéli Vasutat Építő Rt. főkönyvelője és Heim Sándor, a PMKB igazgatósági tagja már a kifizetések növekedéséről, a teljesítmények rohamos csökkenéséről¹⁶⁴ és a munkálatok szüneteltetéséről számoltak be.¹⁶⁵

¹⁵⁶ FI 1910–1918, X. 418. iromány (29. ülés, 479. jegyzőkönyvi pont). 125.

¹⁵⁷ MNL OL Z 41, 235. cs. 2114. t. 2267.h-XXXVI. Az Ogulin–dalmát határszéli Vasutat Építő Rt. alapszabályai, 1912. dec. 2.

¹⁵⁸ FI 1910–1918, X. 418. iromány (29. ülés, 479. jegyzőkönyvi pont). 115–150.

¹⁵⁹ Hegedűs L.: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank i. m. 121.

¹⁶⁰ MNL OL Z 41, 235. cs. 2115. t. 2267.j-XXX-11. Becz Mihály Hollós Ödön igazgatónak, 1914. júl. 30.

¹⁶¹ Az ogulin–knini vasút. Világ, 1914. szeptember 27. 11.

¹⁶² MNL OL Z 41, 235. cs. 2116. t. 2267.k. Becz Mihály jelentése, 1915. márc. 26.

¹⁶³ A dalmát vasút első mérlege. Az Est, 1914. június 11. 11.; MNL OL Z 41, 235. cs. 2116. t. 2267.k. Becz Mihály jelentése, 1915. márc. 26.

¹⁶⁴ MNL OL Z 41, 235. cs. 2116. t. 2267.k. Becz Mihály jelentése, 1915. márc. 26.

¹⁶⁵ MNL OL Z 41, 235. cs. 2115. t. 2267.j-XXIX-4. Jelentés az Ogulin–dalmát határszéli vasút építésének ügyében, 1915. okt. 1.

Epilógus

A kormányok és a pénzüzetek folyamatos taktikázása, de főleg a háborús állapot beállta érzékenyen érintette Fiumét. Bár a fegyveres összetűzések elkerülték a kikötővárost, az ellátási gondok és annak súlyos következményei már a háború első heteiben megmutatkoztak. A jegyzőkönyvek alapján mégis úgy tűnik, hogy sem a Rappresentanza, sem a kamara, sem a Fiumei Kereskedelmi Tőzsde nem tanúsított kitüntetett érdeklődést a vasúti építkezések iránt. A téma tárgyalásának elmaradása a testületi gyűléseken azonban nem jelentett egyet a fiumei elitcsoportok közönyével vagy érdektelenségével. Ez a Sirius szabadkőműves páholy ülésein is megmutatkozott, ahol a vasút releváns és aktuális témának számított. Mindez jelzi, hogy a fiumeiek érzékelték, hogy helyzetük kritikussá vált, és válságkezelési stratégia kidolgozásán gondolkodtak. A városatyák azzal is tisztában voltak, hogy korábbi elképzeléseik – jelesül az Adria-csatorna vagy az Ogulin–Bihać vasúti összeköttetés kiépítése – az adott körülmények közt irracionálissá váltak. E felismerés hozzájárult lehetőségeik átértékeléséhez és nagyszabású igényeik redukálásához.

1916 júniusában Nemes Ármin, a MÁV mérnöke a Fiume–Ogulin közti szakasz létrehozásáról tartott előadást a fiumei Sirius-páholyban.¹⁶⁶ Ugyanebben az évben látott napvilágot Garády-Gauss Viktor hírlapíró-tanár *Fiume és a „középeurópai” mozgalom* című értekezése, amelyben – a Duna–Adria-csatorna, az újabb hajójáratok indítása és Fiume telekterületének kibővítése mellett – már a Fiume–Budapest vonal második sínpár koncepciója is helyet kapott.¹⁶⁷

A hadi és a politikai események azonban mind Nemes, mind Garády-Gauss elképzeléseit lehetetlenné tették. 1917 szeptemberében a hadügyminiszter stratégiai okokból megsürgette a vasúti építkezéseket, s ez két fő következménnyel járt. Egyrészt azzal, hogy az Ogulin–Országhatárszéli Vasutat Építő Rt. és az állam közt 1912 nyarán létrejött szerződést – a háborús körülmények okozta *vis majorra* hivatkozva – felbontották. Másrészt pedig azzal, hogy az államnak vállalnia kellett, hogy 1918 nyaráig jóval nagyobb anyagi áldozatokkal legalább a plaški–vhrvinei,¹⁶⁸ de lehetőleg a vhrvine–knini vonalat is megépítteti.¹⁶⁹ Noha a vhrvine-országhatárszéli szakasz jelentős része elkészült, a munkálatokkal egy

¹⁶⁶ MNL OL P 1083 Magánlevéltárak. Egyesületek. Szabadkőműves szervezetek levéltára. Magyar Symbolikus Nagypáholy. I. sorozat. 38. tétel. Ügyviteli iratok. LXVI. (Sirius). Fiume szállítási forgalmának előmozdítása, 1916.

¹⁶⁷ Fiume és a „középeurópai” mozgalom. Gazdasági Mérnök, 1916. szeptember 1. 2.

¹⁶⁸ Az ogulin–határszéli vasút. Vállalkozók és Iparosok Lapja, 1918. június 22. 1.

¹⁶⁹ MNL OL Z 41, 235. cs. 2115. t. 2267.j-XXVII. Jegyzetek, 1917. szept. 15.; Uo. 236. cs. 2118. t. 2267.m./I-1. A kereskedelemügyi miniszter az Ogulin–Országhatárszéli Vasutat Építő Rt.-nak, 1917. szept. 19.

időben felgyorsult a Monarchia összeomlása is, Horvátország 1918. október 28-i elszakadásával pedig okafogyottá vált a Részvénytársaság fenntartása.¹⁷⁰

A fordulat a részvénytársaság, a bankok és az építkezési vállalkozók számára egy csaknem tíz éven át húzódo felszámolási eljárás kezdetét jelentette, amit a háborút követő impériumváltások tovább bonyolítottak.¹⁷¹ A hatalmi átrendeződések Fiume viszonyait és lehetőségeit is átformálták. Az új helyzetben a városi elitcsoportoknak – a különböző vasútvonalakról való gondolkodás helyett – a lakosság mindennapi létszükségeinek kielégítéséről, valamint Fiume jövőbeli helyzetéről és autonómiájának átmentéséről kellett gondoskodnia. Az Ogulin–Knin vasútvonal kiépítését végül a délszláv állam fejezte be az 1920-as években.¹⁷²

Konklúzió

Fiume – mint a Magyar Királyság egyetlen tengeri kikötővárosa – kiemelt gazdasági és nemzetstratégiai szerepet játszott a magyar kormányok politikájában, ezért modernizálása és infrastrukturális fejlesztése alapvető állami érdekekkel kapcsolódott össze. Az állam fontos célkitűzéseként fogalmazódott meg egy önálló külgazdasági politika folytatása, Bécs és Trieszt dominanciájának visszaszorítása, a magyar kereskedelmi érdekek hathatósabb érvényre juttatása, valamint újabb piacok meghódítása.

Az 1880-as évek végére azonban mind nyilvánvalóbbá vált, hogy Fiume kedvezőtlen földrajzi és szűkös fizikai adottságai aligha teszik lehetővé a kikötőváros kellő ütemű és mértékű fejlődését. Egyértelművé vált, hogy Fiume nem lesz képes a *transitor*ól a *properekereskedelemre*¹⁷³ áttérni és tengeri empóriumként kiteljesedni, sőt még saját ellátásáról sem tud gondoskodni. A „helyhiányából” származó problémákat egy „virtuális” hátország biztosításával, elsősorban Bosznia és Hercegovina, valamint Dalmácia termékeinek Fiumébe terelésével és újabb vasútvonalak létesítésével kívánták kezelni. A magyar kormányok képviselői e téren számíthattak a fiumei elitcsoportok támogatására, mivel jó részük számos üzleti kapcsolattal rendelkezett a térségben, és ezért érdeke fűződött a balkáni cikkek olcsó, tömeges beszerzésében.

¹⁷⁰ MNL OL Z 41, 236. cs. 2118. t. 2267.n-I. Hegyeshalmy Lajos az Ogulin–Országhatárszéli Vasutat Építő Rt. felszámolásáról, 1922. márc. 13.

¹⁷¹ MNL OL Z 41, 236. cs. 2118. t. 2267.n. Felszámolás, Ogulin–Országhatárszéli Vasutat Építő Rt., 1928. aug. 25.

¹⁷² Jugoszlávia vasúti politikája a világháború után. Vasuti és Közlekedési Közlöny 65. (1934) 48. sz. 384–386.

¹⁷³ Tehát az átmenő kereskedelmi funkciók ellátásán túllépni és valódi nagy kereskedelmi központtá fejlődni.

A különböző vonalvezetési tervek közül az Ogulin–Bihać vasút felelt meg leginkább a fiumei városatyák, valamint a magyar állam igényeinek. Jóllehet – a közös birodalom részeként – a „bosnyák vasút” dilemmái a Monarchia struktúrájával, egyes területeinek gazdasági, társadalmi, politikai és hadászati értékével és szerepével egyaránt összefüggtek.

Ausztria egy dalmát vasúti alternatívában, illetve Bécs és Szarajevó összekötésében volt érdekelt, valamint a magyar–fiumei törekvéseknek az osztrák politikai, pénz- és hadügyi lobbí, továbbá az eltérő piaci preferenciák sem kedveztek. Világosan mutatja ezt, hogy az osztrák kormányzat 1902-ben a Bugojno–Aržano–Spalato vasútvonal támogatását fogadta el, és kellő taktikázással elérte, hogy a magyar kormányok kihátráljanak a bosnyák koncepció mögül, és így a birodalmi céloknak jobban megfelelő dalmát „megoldást”, az Ogulin–Knin vasútvonal tervezetét karolják fel.

A koncepcióváltás leginkább a fiumei elitköröket sújtotta. Az osztrák részről kiállításba helyezett kompenzációk kizárólag az állam és nem a kikötőváros igényeit voltak hivatottak kielégíteni. Emellett a dalmát vasút kiépítése Ausztria fokozott balkáni expanzióját és kereskedelmi politikájának diadalát jelentette, továbbá azt, hogy Bosznia és Hercegovina, valamint Dalmácia termékei közvetlenül – Fiumét és Budapestet kikerülve – Triesztbe érkeztek. A városatyákat különösen aggasztotta, hogy a dalmát vasút természetesnek vélt Hinterlandjától, Bosznia és Hercegovinától fosztja meg a kis kikötővárost, illetve aggodalommal figyelték azt is, hogy Dalmácia e két tartományt „bekebelezi”, és az osztrákok támogatását élvezve olyan ütemű fejlődésnek indul, amellyel Fiume nem lesz képes lépést tartani. Úgy gondolták, hogy ennek következtében a Magyar Királyság elsőszámú tengeri kikötője előbb-utóbb a dalmát Spalato lesz, Fiume pedig elszigetelődik, és pozícióját veszítve – a magyar gazdasági struktúrában és gondolkodásban – perifériára szorul.

A helyzet egyáltalán nem volt ilyen egyértelmű. A vasútépítés folyamatában ugyanis a tőkét hitelező és a vonal kiépíttetését elvállaló PMKB, a Magyar Agrár- és Járadékbank Rt., az Union Bank, valamint a Magyar Helyi Érdekű Vasutak Rt. által alakított bankkonzorcium is részt vett. Ezek – szigorúan profitorientált intézményként – saját érdekeiket tartották szem előtt, miközben maguk is számos kötelezettséggel rendelkeztek, ami komoly vitákat eredményezett a magyar állam és a bankok között, és tovább nehezítette a vasútvonalak megépülését. A konfliktusok tehát horizontálisan az egyes érdekcsoportok, sőt még az individuálok között is élesen megmutatkoztak, hiszen a vasútépítés folyamatában a buzgó, hazafias, nemzet- és államépítő tettvágynál vagy a politikai lojalitásnál gyakran mérvadóbbnak bizonyultak a stratégiai szempontok, a környezeti és fizikai akadályok, a materiális csoport- és magánérdekek, valamint a pénzügyi megfontolások.

THE FIUME ELITE GROUPS AND THE DILEMMAS OF THE BOSNIAN
RAILWAY LINE IN THE DUALIST ERA

By Ágnes Ordasi

SUMMARY

Fiume (Rijeka), the only seaport of the Kingdom of Hungary, played a prominent role in the country's foreign trade and economy, so its development opportunities were intertwined with the issue of railway construction from the first quarter of the 19th century. Although the Budapest–Fiume rail link was finally completed by 1873, other line concepts were also considered to facilitate access to the maritime and Balkan regions, which were closely linked to the geostrategic position of the port city, and equally closely concerned the local elite groups. Of the concepts considered, the present paper explores the dilemmas connected to the building of a 'Bosnian railway'. On the one hand, it looks for the arguments that were proposed for and against the creation of a railway line at local, national and imperial levels. On the other hand, it shows when, how and to what extent different priorities intersected, and when, how and to what extent the influential elite circles in Fiume were able to lobby.

Hegedüs Gyula

BEOFODÁS ÉS INTEGRÁCIÓ

Az 1956-os magyar menekültek az Egyesült Királyságban

A mintegy 200 000 magyar menekült közül, akik 1956 novembere és 1957 márciusa között elhagyták Magyarországot, valószínűleg igen kevesen voltak olyanok, akik Nagy-Britanniában képzelték el a jövőjüket. Ennek ellenére az Egyesült Királyság lett az egyik legfontosabb befogadó ország az ötvenhatos menekültek számára, az Egyesült Államok és Kanada után ide érkeztek a legtöbben. Ennek oka elsősorban az volt, hogy a brit kormány gyakorlatilag válogatás nélkül befogadott bárkit. Sárközi Mátýás¹ személyes élményei alapján azt írja, hogy sokan szinte csak véletlenül választották Nagy-Britanniát: „Az ausztriai menekülttáborból mindenki tovább akart kerülni, és leggyorsabbnak az angolok bevándorlási eljárása bizonyult. A repülőgépek sűrűn indultak London felé: »Aki Angliába akar menni, álljon a terem közepére.«”² 1957 tavaszáig összesen körülbelül húsz ezer magyar érkezett az Egyesült Királyságba, és közülük mintegy tizenkétezer végleg a szigetországban telepedtek le.

E tanulmány azt vizsgálja, hogyan reagált a brit kormány a magyar menekülthullámra, milyen módon segítette a brit hivatalos szervek és civil szervezetek a magyar menekültek szálláshoz jutását, munkába állását és beilleszkedését. Áttekintem a legfontosabb problémákat, amelyekkel a menekülteknek, illetve a befogadó országnak szembesülniük kellett, és bemutatom a brit társadalom reakcióját.

Az 1956-os menekültek sorsáról számos munka született az elmúlt években. Ezek közül a legfontosabb a Kecskés D. Gusztáv és Scheibner Tamás által szerkesztett kötet, amely *Egy világraszóló történet. Az 1956-os magyar menekültválság kézikönyve* címmel jelent meg 2022-ben.³ A kötetnek több mint felét kitevő ország-tanulmányok egyike az Egyesült Királyságba érkezett menekültek befogadását foglalja össze.⁴ Kecskés D. Gusztáv akadémiai doktori értekezésében a nemzetközi szervezetek szerepét elemzi részletesen, cikkeiben pedig Franciaország és Svájc választását mutatja be a magyar menekültkérdésre.⁵ E két országon kívül az Egyesült

¹ Sárközi Mátýás (1937–), Nagy-Britanniában élő magyar író.

² *Sárközi Mátýás: Ötvenhatosok Angliában. Új Látóhatár* 32. (1981) 460.

³ *Egy világraszóló történet. Az 1956-os magyar menekültválság kézikönyve*. Szerk. Kecskés D. Gusztáv – Scheibner Tamás. Bp. 2022.

⁴ *Hegedüs Gyula: Egyesült Királyság*. In: *Egy világraszóló történet* i. m. 301–311.

⁵ *Kecskés D. Gusztáv: Az 1956-os magyar menekültek nemzetközi befogadása*. Akadémiai nagydoktori értekezés. Bp. 2021; *Uő: Az 1956-os magyar menekültek és Franciaország*. *Múltunk* 48. (2003) 4. sz. 115–148.; *Uő: Egy humanitárius csoda anatómiája: az 1956-os magyar menekültek nyugati befogadása*.

Államokba, Kanadába és az Német Szövetségi Köztársaságba (NSZK) menekült magyarokról is megjelentek tanulmányok.⁶ Természetesen a magyar menekült-hullám első célországairól, Ausztriáról és Jugoszláviáról is találunk szakirodalmat.⁷ A Nagy-Britannia által befogadott ötvenhatosokról magyar szerzőtől – a korábban említett könyvfejezeten kívül – eddig egyetlen tanulmány jelent meg.⁸ Az angol nyelvű szakirodalomból elsősorban a Kushner–Knox szerzőpáros művét kell kiemelnünk a 20. század nagy menekülthullámairól, valamint Becky Taylor tanulmányát, amely a brit közvélemény szemszögéből vizsgálta a magyar menekültek befogadását.⁹ Jelen tanulmányhoz a brit Nemzeti Levéltárban (The National Archives, London), elsősorban a Külügyminisztérium (Foreign Office), a Belügyminisztérium (Home Office) és a Munkaügyi Minisztérium (Ministry of Labour) iratanyagában végeztem kutatásokat.

A brit kormány és a magyar menekültválság

1956 késő őszén egymást követték a drámai események a világpolitikában. A magyar forradalom kitörése után néhány nappal már a szuezi válságra figyelt a világ. Gamal Abden-Nasszer egyiptomi elnök négy hónappal korábban, 1956 júliusában államosította a Szuezi-csatornát üzemeltető brit–francia vállalatot, ami egy közös brit–francia–izraeli katonai akcióhoz vezetett. Az izraeli csapatok október 29-én indítottak támadást Egyiptom ellen, majd néhány nappal később az Egyesült Királyság és Franciaország légiereje és szárazföldi csapatai is csatlakoztak a hadműveletekhez.

Külügyi Szemle 9. (2010) 4. sz. 158–168.; *Uő*: Az 1956-os magyar menekültek svájci befogadása, Történelmi Szemle 58. (2016) 85–114.; *Uő*: Menekültszállítás és hidegháború. Az Európai Migráció Kormányközi Bizottsága (ICEM) és az 1956-os magyar menekültek. Századok 152. (2018) 145–170.

⁶ *Balogh Balázs*: Az 1956-os menekültek társadalmi integrációja az Egyesült Államokban. Egy néprajzi terep kutatás tapasztalatai. Világtörténet 38. (2016) 469–484.; *Deák Nóra*: „Operation Mercy” – lehetetlennek tűnő küldetés? Az 1956-os menekültek fogadtatása az Egyesült Államokban. Világtörténet 38. (2016) 397–412.; *Dreiszigler Nándor*: The Biggest Welcome Ever. The Toronto Tories, the Ottawa Liberals, and the Admission of Hungarian refugees to Canada in 1956. Hungarian Studies Review 35. (2008) 1–2. sz. 41–83.; *Andreas Schmidt-Schweizer*: „Kiemelt bánásmód”. A magyar menekültek fogadtatása és integrációja a Német Szövetségi Köztársaságban (1956 őszétől 1957 tavaszáig). Történelmi Szemle 60. (2018) 137–152.

⁷ *Cseresnyés Ferenc*: A nemzetközi menekültjog alkalmazása: Ausztria és az ’56-os menekültek. Múltunk 52. (2007) 1. sz. 169–186.; *Murber Ibolya*: Az 1956-os magyar menekültek Ausztriában: menekültlét és integráció. Múltunk 61. (2016) 3. sz. 123–159.; *Kovács Attila*: A magyar menekültkérdés kezelése Jugoszláviában, 1956–1957. Világtörténet 38. (2016) 433–450.

⁸ *Gajdócsi Levente*: Hungarian diplomacy and the Hungarian refugees of the 1956 revolution in Great Britain, 1956–1961. In: Vándorló kisebbségek. Etnikai–migrációs folyamatok Közép-Európában történeti és jelenkori metszetben. Tanulmányok. Szerk. Kupa László. Pécs 2010. 193–198.

⁹ *Tony Kushner – Katharine Knox*: Refugees in an Age of Genocide: Global, National and Local Perspectives during the Twentieth Century. London–Portland 1999; *Becky Taylor*: Their Only Words of English Were „Thank You”: Rights, Gratitude and „Deserving” Hungarian Refugees to Britain in 1956. Journal of British Studies 55. (2016) 120–144.

Az Egyesült Államok és az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) azonnal tiltakozott a brit és francia „gyarmatosító törekvések” ellen. A vártnál jóval határozottabb amerikai reakció hatására London és Párizs leállította a hadműveleteket. A szuezi „kaland” – ahogy a korabeli sajtó elnevezte az eseményeket – súlyos presztízsveszteséget okozott Nagy-Britannia számára, és nagyrészt ez vezettetett Anthony Eden¹⁰ miniszterelnök lemondásához a következő év áprilisában. A szuezi válság jelentős hatással volt arra, ahogyan a brit kormány a magyar forradalomhoz, illetve később a menekültek kérdéséhez viszonyult.¹¹

1956. október 23. után a brit kormány napokig nem reagált a magyarországi eseményekre. London nem adott ki hivatalos nyilatkozatokat, sőt a budapesti követ is hiába küldött részletes beszámolókat a fejleményekről, napokon át alig érkezett válasz a brit külügyminisztériumtól.¹² Annak ellenére, hogy a brit parlament alsóháza október 23. és 31. között minden munkanapon ülésezett, Selwyn Lloyd külügyminiszter csak október 29-én számolt be a magyarországi eseményekről – éppen azon a napon, amikor Izrael elindította katonai akcióját Egyiptom ellen. A külügyminiszter kijelentette, hogy a kormány és Nagy-Britannia népe „mély együttérzéssel és csodálattal figyeli a magyar nép küzdelmét szabadságáért és jogaiért”. A kormány 25 000 font értékben gyógyszeret és élelmiszert ajánlott fel Magyarországnak. A miniszteri beszédet követő vita során több ellenzéki képviselő is felszólalt, támogatásukról biztosítva a magyar népet.¹³ Ezt követően napokig nem került szóba Magyarország az alsóház üléstermében. November 3-án a külügyminiszter bejelentette, hogy Magyarország kilépett a Varsói Szerződés szervezetéből, és a brit kormány nevében ígéretet tett arra, hogy London támogatni fogja az ENSZ-ben Magyarország kérését semlegességének elismerésére.¹⁴ November 5-én Selwyn Lloyd beszámolt arról, hogy a szovjet csapatok bevonultak Budapestre, Nagy Imrét és minisztertársait letartóztatták, majd új kormány alakult Kádár János vezetésével.¹⁵

Amikor 1956 novemberében megindult a magyar menekültek első hulláma Ausztria felé, a brit kormány már jóval gyorsabban reagált a helyzetre, és november 7-én a külügyminisztérium államtitkára bejelentette, hogy a kormány fontolóra veszi 2500 magyar menekült befogadását.¹⁶ Két nappal később

¹⁰ Anthony Eden (1897–1977), az Egyesült Királyság miniszterelnöke (1955–1957).

¹¹ *Egedy Gergely*: Nagy-Britannia története. Bp. 1998. 258–264. A témáról több tanulmány olvasható a következő kötetben: A szuezi válság és Magyarország, 1956. Szerk. Ujváry Gábor. Bp. 2000.

¹² *Békés Csaba*: A brit kormány és a magyar forradalom. In: *Új: Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztútjában, 1945–1990*. Bp. 2004. 200.

¹³ Hansard House of Commons Debates. London 1956. (a továbbiakban: Hansard HC) 558. köt. 1068–1070. (A szövegben található magyar nyelvű idézetek a szerző fordításai.)

¹⁴ Uo. 1182–1183.

¹⁵ Uo. 1946–1948.

¹⁶ Hansard HC, 560. köt. 113. Lord John Hope külügyi államtitkár bejelentése, 1956. nov. 7.

a belügyminisztérium képviselője tájékoztatta a parlament alsóházát arról, hogy megszületett a döntés a magyarok befogadásáról.¹⁷

A brit kormány pontos információkkal rendelkezett arról, hogy Ausztriának milyen súlyos problémákat okoz a menekülthullám. November 22-én ugyanis az osztrák külügyminiszter arról tájékoztatta Geoffrey Wallingert,¹⁸ az Egyesült Királyság bécsi nagykövetét, hogy az elmúlt 30 órában 18 000 magyar lépte át az osztrák határt, és az Ausztriában tartózkodó magyar menekültek száma már meghaladta az 50 000 főt. „Ha továbbra is ilyen számban özönlenek be a menekültek (ami valószínű), a helyzet hamarosan katasztrofálissá válik.” – írta a nagykövet a londoni külügyminisztériumnak küldött táviratában. Az osztrák külügyminiszter az Egyesült Királyság és a Brit Nemzetközösség segítségét kérte a menekültválság megoldásában.¹⁹ Másnap a brit belügyminisztérium bejelentette, hogy „Öfelsége kormánya úgy döntött, eltörli az országba befogadható menekültek számára vonatkozó korlátozást, és egyenkénti meghallgatás nélkül befogadja őket.” A kormány a Brit Menekültsegítő Tanácsot (British Council for Aid to Refugees, BCAR) jelölte ki a menekültekkel kapcsolatos szervezőmunka elvégzésére, szoros együttműködésben a kormányzervekkel és a civil szervezetekkel.²⁰

A magyar menekültek első csoportját szállító repülőgép 1956. november 16-án szállt le a Blackbushe Repülőtéren. A 65 fős csoportot, melyben kisgyermekes családok is voltak, a belügyi államtitkár köszöntötte, és érkezésükről az angol filmhíradó is beszámolt.²¹ A nyomtatott sajtóban lelkes hangvételű cikkek jelentek meg a menekültek fogadásáról: a *The Manchester Guardian* például *Ma érkeznek Nagy-Britannia magyar barátai* címmel tudósított az eseményről.²²

Az első hónapokban a menekültek Ausztriából az Egyesült Királyságba történő szállítását az Európai Migráció Kormányközi Bizottsága (Intergovernmental Committee for European Migration, ICEM) szervezte. Az ICEM 1951-ben alakult meg, majd 1953-ban kezdte meg működését azzal a céllal, hogy a nemzetközi migráció operatív és pénzügyi kérdéseivel foglalkozzon. Eredetileg a munkaerő-felesleggel

¹⁷ Uo. 560. köt. 6W. Douglas Dodds-Parker belügyminisztériumi államtitkár írásbeli válasza Sir Jocelyn Lucas képviselő kérdésére, 1956. nov. 9.

¹⁸ Sir Geoffrey Arnold Wallinger (1903–1979), brit diplomata, budapesti követ (1949–1951), bécsi nagykövet (1954–1958).

¹⁹ The National Archives, London [Nemzeti Levéltár, London] (a továbbiakban: TNA), Home Office [Belügyminisztérium] (a továbbiakban: HO) 352/141. Wallinger bécsi nagykövet 342 sz. rejtjeltávirata a külügyminisztériumnak, 1956. nov. 22.

²⁰ Hansard HC, 561. köt. 1W. Sir Douglas Dodds-Parker külügyminisztériumi államtitkár írásbeli válasza Denis Keegan képviselő kérdésére, 1956. nov. 26.

²¹ First Refugees Arrive. *The Observer*, 1956. november 18. 19.; British Pathé filmhíradó-felvétel, 1956. nov. 17. Lásd <http://www.britishpathe.com/video/hungarian-refugees-arrive-in-england-aka-hungarian> (letöltés: 2024. ápr. 7.).

²² *The Manchester Guardian*, 1956. november 17. 4.

rendelkező országokból (például Olaszország, később az NSZK) a munkaerőhiánnyal küszködő tengerentúli országokba irányuló migráció szervezése volt a feladata. Amikor 1956. november 4-én megindultak a magyar menekültek Ausztria felé, az osztrák kormány azonnal az ICEM-hez fordult, amely vállalta, hogy megszervezi a magyarok továbbutaztatását. Az első menekültek már november 7-én távoztak Ausztriából egy további befogadó országba, a hónap végére pedig naponta mintegy 800 magyar állampolgár hagyta el Ausztriát az ICEM szervezésében.²³

A Nagy-Britanniába irányuló légiszállítás megszervezésére az ICEM a Brit Vöröskeresztet kérte fel. A feszült nemzetközi helyzetben a brit kormány igyekezett elkerülni, hogy a repülőgépforgalom túlságosan megnövekedjen Bécs környékén, ezért a magyarokat autóbusszal Linzbe és Salzburgba szállították, és ott szálltak repülőgépre. Naponta legalább két gép szállt fel, de előfordult, hogy egy nap nyolc járatot is elindítottak. November 16. és december 14. között 7524 magyar menekült jutott el Nagy-Britanniába.²⁴ A légi járatokon kívül vonaton és buszon is érkeztek ide menekültek. Egy kimutatás szerint 1956. december 31-ig a brit földre érkezett magyarok 60%-a légi úton, 35%-a vasúton, 5%-a pedig busszal jutott el a szigetországba.²⁵ 1957. január 25-re az Ausztriából az Egyesült Királyságba szállított menekültek létszáma elérte a 12 615 főt.²⁶

A légiszállítás jelentős költségekkel járt, ami hosszas vitákhoz vezetett az ICEM és a brit kormány között. Bár London 40 000 fonttal támogatta az ICEM-et, magába a szervezetbe nem lépett be. Egy emlékeztető, amely az ICEM-mel tárgyaló brit delegáció számára készült, a következővel magyarázza a brit kormány döntését: „Általánosságban Őfelsége Kormánya hangsúlyozza, hogy az Egyesült Királyság általában véve nem célpontja a bevándorlásnak, ezért – folytatva eddigi politikáját – nem finanszírozza a menekültek szállítását. Őfelsége Kormánya úgy gondolja, hogy jelentős mértékben hozzájárult a magyar menekültek megsegítéséhez, nemcsak azokkal a pénzeszegekkel, melyeket különböző nemzetközi alapítványoknak fizetett, hanem azzal a felajánlásával, melynek értelmében korlátlan számban befogadja őket, és biztosítja megélhetésüket és letelepedésüket az országban.” Ugyanez a dokumentum felsorolja, milyen összegekkel támogatta a brit kormány a magyar menekültekkel foglalkozó számos hazai és nemzetközi szervezetet. Az 1956 novemberére

²³ *Kecskés D. G.*: Menekültszállítás és hidegháború i. m. 148–156.

²⁴ TNA Foreign Office [Külgymisztérium] (a továbbiakban: FO) 371/127706. W. E. Casley (Brit Vöröskereszt) beszámolója. London, 1956. dec. 31.

²⁵ TNA FO 371/127703. Statement of Cost of Movements of Hungarian Refugees from Austria to the United Kingdom, Excluding Miners [Kimutatás a magyar menekültek Ausztriából az Egyesült Királyságba szállításának költségeiről, a bányászok kivételével], ICEM. Genf, 1957. jan. 25. 91.

²⁶ TNA FO 371/127703. Memorandum regarding ICEM movement of Hungarian refugees from Austria to the United Kingdom 1956/1957 [Memorandum az ICEM által Ausztriából az Egyesült Királyságba szállított magyar menekültekről], 1957. jan. 25.

és 1957 februárja között eltelt három hónap során a brit kormány 65 000 fontot utalt át a Brit Vöröskeresztnek, 10 000 fontot a BCAR-nak, 15 000 fontot az ENSZ Főtitkár Magyar Menekültalapjának, 18 000 fontot az Európa Tanács alapjának és 20 000 fontot az osztrák kormány által létrehozott alapnak.²⁷ 1957 márciusáig az ország területére érkezett menekültek támogatására összesen 355 000 fontot fordítottak, melyből 230 000 fontot tettek ki a szálláshelyekkel kapcsolatos költségek.²⁸

A brit kormány által biztosított 183 000 fontra rúgó összeg azonban eltörpült a magánadományok összegéhez képest. A legfontosabb adománygyűjtő London főpolgármestere, Sir Cullum Welch²⁹ volt, aki olyan sikeres kampányt folytatott, hogy végül 2,1 millió font gyűlt össze a magyar menekültek támogatására. További magánadományokat kapott számos más jótékonyági szervezet is: a Brit Vöröskereszt 380 000 fontot, a Mentsük meg a Gyermekeket Alapítvány több mint 100 000 fontot, az ENSZ pedig 70 000 fontot. A magánadományok együttes összege meghaladta a 2,6 millió font összeget.³⁰

1957 januárjában az Ausztria és Nagy-Britannia közötti légiszállításokat ideiglenesen felfüggesztették. Ennek oka részben az volt, hogy beteltek a befogadóállomások és az ideiglenes szálláshelyek, részben pedig az, hogy nem sikerült rendezni a vitákat a brit kormány és az ICEM között a menekültek átszállításának költségeiről. Nyilvántartásuk szerint az ICEM 1957. január végéig összesen 12 615 magyar menekültet szállított át Ausztriából Nagy-Britanniába, aminek költsége összesen 380 641 dollár volt. Ehhez a brit kormány mindössze 40 000 fonttal (112 000 dollárral) járult hozzá. A bányászok szállításáért a brit Országos Széntanács (National Coal Board) kompenzációt ígért az ICEM-nek, de a szervezet így is mintegy 170 000 dollár veszteséget szenvedett.³¹

A brit kormány sokallta az ICEM által szervezett légiszállítás költségeit, ezért az a döntés született, hogy a továbbiakban nem az ICEM által bérelt polgári repülőgépekkel, hanem a Királyi Légierő (RAF) gépeivel szállítják Nagy-Britanniába

²⁷ TNA FO 371/127706. Emlékeztető az ICEM részére, 1957. febr.

²⁸ *Janine Hanson: Sympathy, Antipathy, Hostility. British Attitudes to Non-Repatriable Poles and Ukrainians after the Second World War and to the Hungarian Refugees of 1956.* PhD-disszertáció (University of Sheffield). Sheffield 1995. 279. 1950 és 1967 között 1 angol font 2,80 amerikai dollárnak, illetve hivatalos árfolyamon számolva 32,87 forintnak felelt meg. Lásd <https://www.exchangerates.org.uk/articles/1325/the-200-year-pound-to-dollar-exchange-rate-history-from-5-in-1800s-to-todays.html>; <https://artortenet.hu/angol-font-arfolyamok-magyarorszagon-1754-ota/> (letöltés: 2024. ápr. 7.). Az 1956-os angol font értéke a mai font értékének több mint húszszorososa volt: 1 GBP (1956) = 20,62 GBP (2024). Lásd <https://www.bankofengland.co.uk/monetary-policy/inflation/inflation-calculator> (letöltés: 2024. ápr. 7.).

²⁹ Sir George James Cullum Welch (1895–1980), brit politikus, London főpolgármestere (1956–1957).

³⁰ TNA FO 371/127704. Összefoglaló a brit delegáció részére az ENSZ Menekültügyi Főbiztossággal folytatandó tárgyalásokhoz, d. n. [1957. jan.]

³¹ TNA FO 371/127703. Memorandum regarding ICEM movement i. m. 1957. jan. 25.

a magyarokat. Ehhez természetesen az osztrák kormány beleegyezése is szükséges volt, ami január 30-án meg is érkezett. Bécs azonban kikötötte, hogy a RAF kizárólag fegyvertelen repülőgépeket használhat, a pilóták nem hagyhatják el a repülőteret, és nem viselhetnek katonai egyenruhát.³² Így 1957 februárjától ismét megindultak a járatok Ausztria és a szigetország között, naponta átlagosan 750 fővel.³³

1957 márciusára úgy tűnt, kezd lecsengeni a menekülthullám. Március 16-án a brit belügyminisztérium bejelentette, hogy a kormány további 5000 magyar menekültet vesz át Ausztriától azok helyére, akik Nagy-Britanniából továbbutaztak Kanadába.³⁴ Bár ezt a felajánlást már 1956 decemberében felvetette a belügyminiszter a londoni parlamentben, a márciusi döntés még a külügyminisztériumot is meglepte, a brit külügy ugyanis nagyobb ellenállást várt a belügyminisztérium és a pénzügyminisztérium részéről.³⁵

1957 nyarán a brit kormány újabb gesztust tett: Auguste R. Lindt³⁶, az ENSZ menekültügyi főbiztosa kérésére vállalta, hogy Jugoszláviából is befogad 500 magyar menekültet.³⁷ Ez volt az utolsó magyar menekültcsoport, amely az Egyesült Királyságba érkezett.³⁸ A belügyminisztérium hetente, majd havonta részletes kimutatásokat készített a Nagy-Britanniába érkezett, illetve onnan továbbutazott magyar menekültek létszámáról. 1957 augusztusáig összesen 21 225 magyar menekült lépett Nagy-Britannia földjére. Közülük 5385-en emigráltak tovább egy harmadik országba (a legtöbben Kanadába), 782 fő hazautazott Magyarországra, s így összesen 15 892 magyar menekült maradt az Egyesült Királyság területén. Az 1959. május 31-ei állapot szerint a beérkezők száma az előző összegzéshez képest mindössze 483 fővel nőtt, ugyanakkor 6104-en továbbutaztak (főleg Kanadába, Ausztráliába, és majdnem kétszázán az Egyesült Államokba), 1767-en hazatértek, ezzel a Nagy-Britanniában maradt menekültek száma 13 837-re csökkent.³⁹

³² TNA FO 371/127702. Wallinger bécsi nagykövet 43. sz. távirata a külügyminisztériumnak, 1957. jan. 30.

³³ TNA FO 371/127703. A külügyminisztérium 81. sz. rejtjeltávirata Wallinger bécsi nagykövetnek, 1957. jan. 29.

³⁴ Hansard HC, 566. köt. 209–210W. Richard Austen Butler belügyminiszter írásbeli válasza Christopher Armstrong képviselő kérdésére, 1957. márc. 14.

³⁵ Uo. 562. köt. 1320. Selwyn Lloyd külügyminiszter felszólalása, 1956. dec. 19.; TNA FO 371/127712. Feljegyzés a belügyminisztériumban tartott megbeszélésről, 1957. máj. 21.

³⁶ August Rudolf Lindt (1905–2000), svájci diplomata, az UNICEF elnöke (1953–1954), az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának elnöke (1956–1960).

³⁷ TNA FO 371/127707. J. C. Wardrop (Egyesült Királyság Állandó Delegációja, Genf) 1827/120. sz. feljegyzése P. S. Fallának (külügyminisztérium). Genf, 1957. márc. 6.

³⁸ TNA FO 371/127712. The United Kingdom Contribution to the Hungarian Refugee Problem [Az Egyesült Királyság hozzájárulása a magyar menekültproblémához] című feljegyzés az Európa Tanács üléséhez. London, 1957. jún. 20.

³⁹ TNA HO 352/142. További adatok találhatóak a szerző által összeállított táblázatban: Egy világraszóló történet i. m. 641.

Lakás, munka, információ

A Nagy-Britanniába érkezett magyar menekültekért a BCAR volt a felelős. Ez a szervezet gondoskodott a szálláshelyekről és a menekültek belföldi szállításáról, ezenkívül nyelvtanfolyamokat szervezett, tolmácsokat biztosított, ruhát osztott a menekültek között, és munkalehetőségeket is keresett számukra. Egyfajta ernyőszervezetként működött, összefogva 23 jótékonyági szervezet működését, melyek között megtalálható volt a Rotary Klub, az Üdvhadsereg, a YMCA és számos kisebb-nagyobb egyesület, köztük egyházi, családvédő szervezetek, különféle női egyesületek. Partnerként, illetve tanácsadóként vett részt a BCAR munkájában a Brit Vöröskereszt, a Jeruzsálemi Szent János Lovagrend, a Nemzetközi Szociális Szolgálat (International Social Service), valamint a Női Önkéntes Egylet (Women's Voluntary Service, WVS), amelynek tagjait a köznyelv „zöld ruhás nők”-nek („women in green”) hívta.⁴⁰

A Magyarországról érkezettek beilleszkedését elsősorban a nyelvtudás hiánya hátráltatta. Az egyik befogadóállomás tolmácsa szerint az első 400 menekült közül körülbelül 15–20-an beszéltek valamennyire angolul.⁴¹ A kommunikációs nehézségek megoldása érdekében a belügyminisztérium elkezdte összegyűjteni a Nagy-Britanniában élő magyar–angol tolmácsokat, és 1957 áprilisában már 342 tolmács segítette a hivatalos szervek munkáját, köztük 141-en teljes állásban, de sokan közülük önkéntesként.⁴² A táborokban ingyenes nyelvtanfolyamokat szerveztek, bár több hivatalos dokumentumban előfordulnak megjegyzések arról, hogy ezek látogatottsága változó volt.

Rendkívül fontos volt a magyar menekültek számára, hogy megbízható információkhoz jussanak hozzá. A brit kormány komoly erőfeszítéseket tett ennek érdekében. A BCAR, a WVS és a különböző minisztériumok számos információs füzetet és brosúrát adtak ki angolul és magyarul is. Egy, a Munkaügyi Minisztérium által készített füzet például a következő fejezeteket tartalmazta: 1. Angolnyelvtanulás; 2. Feliratok Nagy-Britanniában; 3. Hol kaphatunk információt? 4. Jogok és kötelezettségek; 5. Vallás – születés, házasság, haláleset; 6. Munka és adózás (adóelőleg); 7. Pénz, súlyok és mértékegységek; 8. Bankok és pénzügyek; 9. Társadalombiztosítás; 10. Egészségbiztosítás; 11. Oktatás; 12. Művészetek; 13. Tudományok; 14. A társadalom – háztartás, munka és

⁴⁰ TNA Ministry of Labour [Munkaügyi Minisztérium] (a továbbiakban: LAB) 21/282. Hungarian Refugees in Great Britain című összefoglaló, 1957. szept.

⁴¹ TNA HO 352/145. Elizabeth Schenck: Report on the Work and Some Experiences as an Interpreter in Haig Lines Crookham Camp near Aldershot [Az Aldershot melletti Haig Lines Crookham menekülttábor tolmácsának jelentése a munkáról és a tapasztalatairól], 1957. jan. 10. 5–7.

⁴² TNA LAB 8/2349. Magyar tolmácsok száma régiókra lebontva.

pihenés; 15. A Brit-szigetek – földrajz, demográfia; 16. Kormányzat és közigazgatás – királyság, parlament, helyi önkormányzat, rendőrség és bíróságok; 17. A Nemzetközösség.⁴³ A hétköznapi, praktikus tanácsok mellett tehát a tájékoztató füzet alapvető állampolgári ismereteket is tartalmazott.

Néhány információs anyagot magyar nyelven is kiadtak, például a társadalombiztosításról szóló füzetet.⁴⁴ A Magyarországról érkezőknek szokatlan volt az adóelőleg rendszere, hiszen otthon nem fizettek jövedelemadót, és sokan nem értették, hogy miért nem kapják meg a teljes fizetésüket. Nehéz volt megszokniuk a brit bankjegyek és érmék bonyolult rendszerét is (font, shilling, penny és a rengeteg féle aprópénz a félkoronástól a farthingig), valamint a font értékével sem mindenki volt tisztában. A heti 8–9 font fizetés pedig kevésnek tűnt nekik. Különösen úgy, hogy a magyar üzletekben megszokottnál jóval szélesebb áru kínálat, a zsúfolt kirakatok látványa felesleges kiadásokra készítetett sokakat. Gyakran plusz költséget jelentett az is, hogy a kint élők az otthon maradottakat is segítették; az egyik menekülttábor alig 1000 lakója naponta átlagosan húsz csomagot küldött haza Magyarországra.⁴⁵

1957. január 15-én egy belügyminisztériumi értekezleten felmerült egy magyar nyelvű hetilap kiadása.⁴⁶ A terv hamarosan meg is valósult, és a *Heti Hírek angliai magyarok részére* című újságot egy éven keresztül több száz példányban terjesztették a magyar menekültek között. A cikkek a heti politikai események ismertetésén túl Nagy-Britanniát, a brit társadalmat, a mindennapi élethez szükséges tudnivalókat is igyekeztek bemutatni. A lapból összesen 47 szám jelent meg 1957. február 1. és december 20. között.

A több mint 10 000 magyar menekült számára néhány hét alatt kellett szálláslehetőséget biztosítani, ami komoly kihívást jelentett a brit hatóságok és civil szervezetek számára. Az ideiglenes befogadóállomásokról a menekülteket különféle szálláshelyekre vitték az ország különböző részeibe. A mintegy 150 létesítmény többségét a BCAR működtette vagy felügyelte. Voltak közöttük a háború után kiürített laktanyák, „hostel” típusú olcsó szállások és kisebb szállodák is.⁴⁷ A menekültek területi eloszlása a munkalehetőségektől is függött, ezért a munkanélküliség által sújtott régiókba (például Liverpool, Lancashire, Warwickshire, valamint Skócia és Wales nagy része) nem kerültek menekültek. Többségük Dél-Yorkshire-ben, Nottinghamshire-ben, Bedfordshire-ben és Londonban kapott szállást, és jó esetben munkát is. 1957 áprilisában a legtöbb magyar menekült (2464 fő) a Birmingham városától északra elterülő Staffordshire-ben élt, többségük

⁴³ TNA LAB 8/2345. *The Hungarian in Britain* című összefoglaló.

⁴⁴ TNA LAB 8/2345. Országos társadalombiztosítás – a brit Munkaügyi Minisztérium kiadványa.

⁴⁵ TNA HO 352/145. Elizabeth Schenck: *Report on the Work* i. m. 1957. jan. 10., 16–25.

⁴⁶ TNA FO 371/127702. A tárcaközi értekezlet összefoglalója, 1957. jan. 15.

⁴⁷ *Kushner, T. – Knox, K.: Refugees in an Age of Genocide* i. m. 54.

a hednesfordi RAF-laktanyából kialakított menekülttáborban. A hivatalos statisztikák szerint Londonban 532, Hertfordshire-ben (Londontól északra) 534, Wiltshire-ben (Londontól nyugatra) pedig 687 magyar menekültet szállásoltak el.⁴⁸

A magyarok többsége igyekezett minél hamarabb lakást bérelni, az ingyenes szálláshelyeken néhány hónap után már főleg csak fiatal, egyedülálló férfiak maradtak, és legfeljebb néhány család. Az angolok csodálkozva látták, hogy a magyaroknak nem nagyon tetszettek a tipikus angol házak, melyek földszintjén nappali és konyha, emeletén pedig hálószobák találhatóak, mert attól tartottak, hogy a magyar lakásokhoz képest jóval drágább fűteni őket. Ráadásul a lakbért is sokallták, mivel az elérhette fizetésük 20%-át is, ami jóval több volt a megszokott – az átlagfizetés nagyjából 5%-át kitevő – magyarországi lakbérnél.⁴⁹ Bizonyára ezek az okok is közrejátszottak abban, hogy 1957 augusztusában még mindig 650 magyar élt táborokban, 2350-en hostelekben, 300–350 fő pedig a YMCA szálláshelyein.⁵⁰ Az év végére azonban a hostelekben élő magyar menekültek száma körülbelül 1500-ra csökkent,⁵¹ 1958 novemberének végére pedig 258-re.⁵²

A brit kormány nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy a menekültek minél hamarabb munkát kapjanak, és a Munkaügyi Minisztérium komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy segítse a menekültek munkához jutását. Egy minisztériumi jelentés számos munkakört felsorolt, amelyekben a magyarokat alkalmazni tudnák szakmunkásként, illetve betanított és segédmunkásként egyaránt. A férfiak főleg a mezőgazdaságban, a gépiparban, a szállodai vendéglátásban, a textil-, bútor- és élelmiszeriparban találtak munkát, a nők számára pedig szállodákban, éttermekben, a textiliparban és kórházakban adódtak munkalehetőségek, de sokan háztartási alkalmazottként helyezkedtek el.⁵³ A minisztérium rendszeresen készített jelentéseket arról, hány magyar menekült talált állást a különböző iparágakban.⁵⁴ (Még a Buckingham Palota is felvett két magyar alkalmazottat: egy pincért és egy fodrászt.⁵⁵)

1957 januárjára 3200 magyar talált munkát, 3500-an pedig regisztrált munkanélküliek voltak. 1957 júniusában már 9000 magyar menekültnek volt munkája,

⁴⁸ *Alexandre G. A. De Aranjó*: Assets and liabilities: refugees from Hungary and Egypt in France and in Britain, 1956–1960. PhD-disszertáció (University of Nottingham). Nottingham 2013. 159–161.

⁴⁹ TNA HO 352/143. Dorothy Richard (Women's Voluntary Service): Visit to Region 10 Re Hungarian Welfare, 25/26th February 1957 [Látogatás a 10-es régióban, a magyarok ellátásáról, 1957. febr. 25–26.] című beszámolója.

⁵⁰ TNA FO 371/127713. May Curwen (British Council Aid to Refugees elnöke) levele K. G. Ritchie-nek (külgügyminisztérium). London, 1957. aug. 2.

⁵¹ *Taylor, B.*: Their Only Words of English i. m. 121.

⁵² TNA HO 352/142. Belügyminisztériumi jelentés, 1958. nov. 29.

⁵³ TNA FO 371/127702. Employment of Hungarian Refugees című jelentés, 1956. dec. 17.

⁵⁴ TNA LAB 21/282. Összefoglaló jelentések a magyar menekültek munkába állásáról, 1957–1958.

⁵⁵ Two Refugees Find Work in Palace. The Manchester Guardian, 1956. december 5. 1.

a regisztrált munkanélküliek száma 3000-re csökkent.⁵⁶ Ezek a számok nem tartalmazták azokat, akik bányásznak jelentkeztek. Az Országos Széktanács összesen 5000 magyar menekültet tervezett felvenni a nagy-britanniai bányákba, és már az ausztriai menekülttáborokban megkezdték a toborzást.⁵⁷ Ennek eredményeként 1957 januárjáig 2500 magyar férfi jelentkezett bányásznak, és júniusig a számuk további 200 fővel nőtt.⁵⁸ A dokumentumokban szereplő számok – a bányászok létszámát illetően – azonban némileg félrevezetőek. Annak ellenére, hogy 2700-an elvégezték a munkavégzéshez szükséges nyelvtanfolyamot és szakmai képzést, a bányák vonakodtak munkát adni a magyaroknak. „Még mindig nem dolgoznak magyarok a brit tárnákban” – jelentette a *The Manchester Guardian* 1957. január 31-én. Hónapokig tartó alkudozás kezdődött ugyanis az egyes bányák, a bányavidékek adminisztratív központjai és az Országos Széktanács között, melynek az lett az eredménye, hogy az egyes bányák dolgozói maguk dönthettek arról, hogy kívánnak-e egyáltalán magyarokkal dolgozni.⁵⁹ Az eredmény lesújtó volt: a yorkshire-i és walesi bányászok nem voltak hajlandók befogadni a magyarokat, még úgy sem, hogy egyes esetekben a munkaerőhiány a bánya bezárásával fenyegetett. Szakszervezeteik azzal érveltek, hogy a magyar bányászok alkalmazása rontaná a brit bányászok alkupozicióit a munkáltatókkal folytatott tárgyalások során.⁶⁰

A *The Manchester Guardian* cikkeinek címadása jól mutatja az angol és walesi bányászok hozzáállását: „A kelet-midlandsi és dél-walesi bányák visszautasítják a menekülteket”,⁶¹ „A yorkshire-i bányászok nemet mondanak a menekültekre”,⁶² „A bányászok nem kérnek a menekültekből”,⁶³ „220-an nem hajlandók menekültekkel dolgozni”,⁶⁴ „A bányászok elutasítják a magyarokat”,⁶⁵ „A magyaroknak elégük van a várakozásból, hogy munkát kapjanak a bányákban”.⁶⁶ 1957 végéig összesen 4186 magyar menekültet képeztek ki bányásznak, de mindössze 731-en állhattak munkába.⁶⁷

A szénbányákon kívül leginkább a mezőgazdaságban lett volna szükség a magyar menekültek munkaerejére, a magyarok döntő többsége azonban nem tudott

⁵⁶ TNA FO 371/127712. The United Kingdom Contribution i. m. 1957. jún. 20.

⁵⁷ TNA FO 371/127702. Employment of Hungarian refugees című feljegyzés. London, 1957. jan. 11.

⁵⁸ TNA FO 371/127712. The United Kingdom Contribution i. m. 1957. jún. 20.

⁵⁹ Individual Pits Must Settle Hungarian Labour Question. *The Manchester Guardian*, 1957. január 23. 11.

⁶⁰ Miners Do Not Want Refugees. *The Manchester Guardian*, 1957. március 11. 14.

⁶¹ Uo. 1957. január 17. 6.

⁶² Uo. 1957. február 12. 8.

⁶³ Uo. 1957. március 11. 14.

⁶⁴ Uo. 1957. május 28. 3.

⁶⁵ Uo. 1957. június 27. 16.

⁶⁶ Uo. 1957. augusztus 7. 2.

⁶⁷ *De Aranjo, A.*: Assets and liabilities i. m. 172.

vagy nem akart a farmokon dolgozni. Egy 1965-ös, BCAR által készített felmérés szerint ekkor már a magyar menekültek 80%-a a gyáriparban dolgozott.⁶⁸

A menekültek társadalmi háttere

A menekültek a magyar társadalom legkülönbözőbb rétegeihez tartoztak.⁶⁹ Ezt a változatosságot igen színesen írja le egy magyar tolmács, aki az egyik befogadóállomáson segítette a brit hatóságok munkáját. Elizabeth Schenck,⁷⁰ aki 1945 után Csehszlovákiából költözött Angliába, részletes leírást adott az 1956-os menekültekről.⁷¹ Jelentésében megállapítja, hogy a menekültek többsége 13–35 év közötti, és a következő társadalmi csoportokba sorolja őket:

a) Egyetemi hallgatók, középiskolások. Sokan közülük részt vettek a harcokban, és azért hagyták el hazájukat, mert félték, hogy megtorlasként a Szovjetunióba vinnék őket. Schenck „jólneveltnek és szerénynek” írja le ezt a csoportot. Némelyikük beszélt angolul, és többségük szerette volna Nagy-Britanniában folytatni tanulmányait.

b) Bányászok, műszerészek, szerszámkészítők, villamosvezetők és -kalauzok, segédmunkások. Többségük részt vett a felkelésben, és a megtorlás elől menekült el Magyarországról. Általában szerények és udvariasak, sokan közülük nagyon jó szakemberek. „Erős, jóképű férfiak,” akik minél hamarabb szeretnének munkába állni.

c) Polgári származású emberek, akik korábban saját vállalkozással vagy műhellyel rendelkeztek Magyarországon, amit a hatalom elvett tőlük. Voltak közöttük olyanok, akiknek rokonaik éltek az Egyesült Államokban, Kanadában vagy Ausztráliában. Általában középkorú, családos emberek, és sokan azért jöttek el Magyarországról, mert a gyermekeiknek akartak jobb jövőt biztosítani. Többen közülük vallásosak voltak, és nem szerették volna, ha gyermekeik a kommunista rendszerben nőnek fel. Schenck ide sorolta a tudományos kutatókat és szakembereket is, akik főleg politikai és kulturális okokból jöttek nyugatra.

d) Szerencselovagok. Ők csupán kihasználták az alkalmat, hogy egy „gazdag országba” jöhessenek. Többen közülük köztörvényes bűnözők voltak, akik a forradalom alatt szabadultak ki a börtönből. Nem akartak dolgozni, de ők voltak a leghangosabbak, amiért nem utazhattak tovább Amerikába. Nem fogadták el a Munkaügyi Minisztérium állásajánlatait. Egyikük egyenesen megmondta neki, hogy „egyáltalán nem akar dolgozni, mert a Vöröskereszt dolga,

⁶⁸ *Kushner, T. – Knox, K.*: Refugees in an Age of Genocide i. m. 254.

⁶⁹ A menekültek összességére vonatkozó adatokhoz lásd *Murber Ibolya*: A menekültek statisztikai jellemzői. In: Egy világraszóló történet i. m. 128–134.

⁷⁰ Elizabeth Schenck, a brit források alapján csehszlovákiai születésű magyar.

⁷¹ TNA HO 352/145. Elizabeth Schenck: Report on the Work i. m. 1957. jan. 10. 5–16.

hogy gondoskodjon róluk”. Sok nő is volt közöttük, akik „lusták, tudatlanok és egyszerűen buták” voltak, és eszük ágában sem volt munkát keresni. Ez a csoport szégyent hozott a magyarokra, és megnehezítette honfitársaik beilleszkedését is.

Schenck szerint az utolsó kategória kivételével a magyar menekültek „intelligensek és szorgalmasak, és minden bizonnyal hasznot hoznak majd az ország számára”. Bár a tolmács összefoglalója nyilvánvalóan nem tudományos igényű szociológiai tanulmány, nagyon érdekes betekintést nyújt az Egyesült Királyságba érkező magyar menekültek társadalmi hátterébe.

Azok, akik közelebbi kapcsolatba kerültek a magyarokkal, előbb-utóbb mind rájöttek arra, hogy egyáltalán nem homogén csoportról van szó. Ahogy a WVS egyik tagja megfogalmazta: „amikor elkezdtuk ezt a munkát, azt vártuk, hogy húszezer hős jön hozzánk, de hamar rájöttünk, hogy hétköznapi emberekkel kell foglalkoznunk, akik között van mindenféle: jó, rossz és átlagos is.”⁷² A magyar menekültek többsége 20 és 30 év közötti egyedülálló férfi volt. A 16 évesnél idősebb menekültek közül 11 500 volt férfi, és mindössze 4000 volt nő.⁷³ Ez a korösszetétel és férfi–nő arány nem csak az Egyesült Királyságba érkező menekültekre volt jellemző, a Központi Statisztikai Hivatal adatai hasonló arányokat mutatnak a menekültek összességére vonatkozóan is.⁷⁴

A Nagy-Britanniába menekültként érkező diákok számáról ellentmondásos adatok állnak rendelkezésre. A Szabad Európa Rádió értesülései szerint a brit hatóságok körülbelül 500 diákkal számoltak, bár diáknak tekintettek minden fiatalembert, aki érettségivel rendelkezett, akár tanult korábban magyarországi felsőoktatási intézményben, akár nem.⁷⁵ Valójában a menekültek között 150–200 olyan diák lehetett, akik nagy-britanniai egyetemeken vagy főiskolákon szeretnék volna elkezdni vagy folytatni tanulmányaikat. A külföldi egyetemi hallgatók tanulmányait szervező World University Service már 1956. december 5-én készített egy előrejelzést, amely szerint a Magyarországról érkező diákok száma meghaladhatja a 150 főt.⁷⁶ Novemberben négy repülőgép érkezett Ausztriából Nagy-Britanniába, összesen több mint 30 diákkal a fedélzetükön. A kormány a Londoni Egyetem rektorát bízta meg azzal, hogy a hallgatók számára kiválassza a számukra megfelelő felsőoktatási intézményt. A rektor rendszeresen tájékoztatta a brit egyetemeket a beérkező magyar diákok számáról, és útmutatást adott

⁷² Taylor, B.: *Their Only Words of English* i. m. 135.

⁷³ Kushner, T. – Knox, K.: *Refugees in an Age of Genocide* i. m. 253

⁷⁴ Murber, I.: *A menekültek statisztikai jellemzői* i. m. 129–130.

⁷⁵ Mi van az Angliába disszidált magyar egyetemistákkal? *Népszabadság*, 1957. január 6. 15.

⁷⁶ TNA Department of Education [Oktatási Minisztérium] (a továbbiakban: ED) 121/875. A. J. Taylor (Co-ordinating Committee for Hungarian Refugees Re-settlement elnöke) levele Gilbert Flemingnek (Oktatási Minisztérium). London, 1956. dec. 5.

arról is, hogyan kell kezelni a beérkező diákok problémáit. A hallgatók tudásáról és korábbi tanulmányaikról nem állt rendelkezésre elegendő információ, és többségük egyáltalán nem is beszélt angolul.⁷⁷ Mielőtt megkezdheték tanulmányaikat valamelyik brit egyetemen vagy főiskolán, a magyar diákoknak el kellett végezniük egy hathónapos intenzív angol nyelvtanfolyamot, melynek végén nyelvvizsgát tettek.

Bonyolult kérdés volt a magyar diákok tanulmányainak finanszírozása is, hiszen – Magyarországgal ellentétben – a brit felsőoktatási intézményekben tandíjat kellett fizetni. Több brit egyetem ösztöndíjakat ajánlott fel a magyar diákoknak, a cambridge-i Trinity College például 10, a King's College pedig 15 magyar hallgatót fogadott be tandíjmentesen.⁷⁸ Nagyobb számban vett fel magyar hallgatókat a Leeds-i, a Birminghami, a Manchesteri és az Edinburgh-i Egyetem, de több más kisebb egyetem és úgynevezett politechnikum is befogadott magyar menekülteket.⁷⁹ Az amerikai Ford Alapítvány 75 diák tandíját vállalta át.⁸⁰ Végül összesen 162 magyar menekült került be brit egyetemekre.⁸¹

Nem mindenki örült azonban annak, hogy hirtelen ilyen sok magyar hallgató jelent meg a brit felsőoktatásban. A külügyminisztérium egyik munkatársa azt írta a bécsi brit nagykövetnek, hogy a hallgatói szervezetek „jelentős ellenállást” tanúsítottak azon ötlet ellen, hogy további diákokat fogadjanak be a magyar menekültek közül.⁸²

„Problémás” menekültek

Számos hivatalos dokumentum és sajtóhír tanúsága szerint a magyar menekültek között voltak szép számmal olyanok is, akiknek a viselkedése nem volt összhangban a „bátor szabadságharcosról” kialakított romantikus képpel. Egyes menekültek nem voltak hajlandók dolgozni, és „antiszociális” módon viselkedtek. Egy angol önkéntes arról panaszkodott, hogy a hostelekben lakó fiatal férfiak nagyon nehezen kezelhetők. „A nap nagy részét ágyban töltik, aztán éjszaka nagyon sokáig fennmaradnak, gyakran verekednek, a heti három alkalommal megtartott angol nyelvórákat

⁷⁷ TNA University Grants Committee [Egyetemi Juttatások Bizottság] (a továbbiakban: UGC) 7/577. John F. Lockwood memorandumai, 1956. dec. 3., 8., 11.

⁷⁸ *Magda Czígány*: „Just Like Other Students”. Reception of the 1956 Hungarian Refugee Students in Britain. Newcastle upon Tyne 2009. 70.

⁷⁹ TNA UGC 7/577. Melléklet John F. Lockwood memorandumához, 1956. dec. 11.

⁸⁰ TNA FO 371/127711. Lyon (belügyminisztérium) levele K. G. Ritchie-nek (külügyminisztérium), 1957. máj. 9.

⁸¹ *Czígány, M.*: Just Like Other Students i. m. 107.

⁸² TNA FO 371/12709. P. S. Falla (külügyminisztérium) levele R. P. Heppelnek, a bécsi brit nagykövetség munkatársának, 1957. ápr. 4.

pedig mindössze ketten látogatják.”⁸³ A nyelvtanulással máshol is adódtak problémák, az egyik 388 fős szálláson mindössze 14-en jártak be az ingyenes nyelvórákra.⁸⁴ Elisabeth Schenck is hosszan fejtegeti beszámolójában, hogy a magyar menekültek különféle módon reagáltak a hirtelen jött szabadságra. Sokan életükben először kerültek olyan helyzetbe, hogy saját maguknak kellett döntést hozniuk sorsukról. Néhányan tökéletesen elégedettek voltak már azzal is, hogy fedél volt a fejük felett, kaptak ételt és némi zsebpénzt, ezért eszük ágában sem volt munkába állni.⁸⁵

Kezdetől fogva nehézséget okozott a menekültek kezelésében az, hogy nagyon sokan átmeneti állomásnak tekintették Nagy-Britanniát, és abban bíztak, hogy minél hamarabb továbbutazhatnak (elsősorban az Egyesült Államokba). Már az ausztriai táborokban elterjedt az a téves információ, hogy bárki továbbmehet Angliából bármely harmadik országba. Geoffrey Wallinger bécsi brit nagykövet kétségbeesetten próbálta elmagyarázni a külügyminisztériumnak, hogy sem ő, sem munkatársai nem adtak félrevezető információt a magyaroknak.⁸⁶ A helyzet tisztázására a belügyminisztérium december 20-án Gwilym Lloyd-George⁸⁷ miniszter aláírásával részletes tájékoztató anyagot adott ki, amelyben felhívta a menekültek figyelmét arra, hogy csak azok utazhatnak tovább Nagy-Britanniából, akiket a harmadik ország befogad. A dokumentum röviden ismertette a főbb célországok bevándorlási politikáját is. Ennek ellenére sok magyar csalódásként élte meg azt, hogy Angliában „ragadt”, és egyes menekültszállításokon az elégedetlenség kezdett problémákat okozni. A brit sajtóban is megjelent például Teilinger Károly⁸⁸ Harold Macmillan⁸⁹ miniszterelnöknek címzett levele, amelyben a magyarok csalódottságának adott hangot: „Ebben a táborban körülbelül 300 menekült van. Közülük mintegy 250 sosem akart Nagy-Britanniába jönni.” Teilinger úgy nyilatkozott, hogy Ausztriában „hivatalosan tájékoztatták” őket arról, hogy Nagy-Britanniából bárhová továbbutazhatnak, amihez a brit kormány és a nemzetközi szervezetek anyagi támogatást nyújtanak.⁹⁰ A Miniszterelnöki Hivatal által küldött válaszban a miniszterelnök kifejezte sajnálkozását a félreértés miatt, de visszautasította azt az állítást, hogy a bécsi Brit Nagykövetség félrevezette volna a magyar menekülteket. A levél ismét hangsúlyozta, hogy a magyarok csak akkor hagyhatják el az Egyesült Királyság területét, ha befogadja őket az az ország,

⁸³ TNA HO 352/143. Dorothy Richard: Visit to Region 10 i. m. 1957. febr. 25–26.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ TNA HO 352/145. Elisabeth Schenck: Report on the Work i. m. 1957. jan. 10. 16.

⁸⁶ TNA FO 371/127706. Wallinger bécsi nagykövet levele Fallának (külügyminisztérium), 1957. febr. 6.

⁸⁷ Gwilym Lloyd-George (1894–1967), brit politikus, belügyminiszter (1954–1957).

⁸⁸ Teilinger Károly Ferenc (1928–?), műszaki rajzoló, magyar menekült.

⁸⁹ Harold Macmillan (1894–1986), brit konzervatív politikus, miniszterelnök (1957–1963).

⁹⁰ TNA FO 371/127706. Teilinger Károly levele Harold Macmillan miniszterelnöknek, 1957. jan. 31.

ahova be kívánnak utazni.⁹¹ Teilinger Károly egyébként Nagy-Britanniában maradt, és 1965-ben megkapta a brit állampolgárságot.⁹²

1957 februárjában a Munkaügyi Minisztérium, az Országos Széktanács, a BCAR és több más szervezet képviselői megbeszélést tartottak a belügyminisztériumban, hogy megtárgyalják a „nem együttműködő” menekültek problémáját. Megállapodtak abban, hogy szankciókat vezetnek be azokkal szemben, akik nem tartják be a szálláshelyek szabályait vagy antiszociális módon viselkednek. A szankciók között olyan intézkedések szerepeltek, mint például a „zsebpénz” megvonása, illetve más, szigorúbb szálláshelyekre való költöztetés.⁹³ A belügyminisztérium részéről még az is felmerült, hogy a leghatékonyabban a rendőrség tudná működtetni a menekülttáborokat, ezt az ötletet azonban elvetették.⁹⁴

A brit sajtóban időről időre megjelentek olyan cikkek, amelyek a menekültekkel kapcsolatos problémákról tudósítottak. 1957 januárjában például több magyar éhségstrájkba kezdett az egyik szálláshelyen, mert elégedetlenek voltak a hostel minőségével és az ügyintézással.⁹⁵ 1957 júniusában pedig a londoni Magyar Klubban tört ki kisebb csetepaté.⁹⁶ Egy magyar család nem fogadott el egy bútorozott házat Bristolban, melyet a WVS és a helyi Rotary Klub ajánlott fel számukra, mert a házban nem volt fürdőszoba. Ezt sokan hálátlanságként értékelték, bár a WVS képviselője elmondta a sajtónak, hogy más családok boldogan elfogadták az adományként kapott lakásokat.⁹⁷

A magyar menekültek által okozott incidensek közül kiemelkedett az 1957 júniusában történt eset az észak-angliai Haverton Hill nevű községben, ahol a hostelben élő magyarok és a helyi lakosság közötti ellentétek erőszakhoz vezettek. A helyiek azzal vádolták a magyarokat, hogy bűncselekményeket követnek el és antiszociális módon viselkednek. A sajtóbeszámolók szerint a mintegy 100 magyar menekült kerítéslécekkel és vasrudakkal támadt a helyiekre, akik ezután kövekkel dobálták meg a szálláshelyüket, sőt még egy Molotov-koktél is előkerült, bár azt végül meggyújtatlanul dobták az épületre. Az összetűzésben többen megsérültek. Éjszaka a helyiek 600 fős csoportja körülvette a magyarok szálláshelyét, de komolyabb atrocitásra ekkor már nem került sor, mert a rendőrség véget vetett az erőszaknak.⁹⁸

⁹¹ *Premiere Replies to Hungarians: Misunderstanding Not Due to Britain.* The Manchester Guardian, 1957. február 28.

⁹² TNA HO 334/1113/84935. Teilinger Károly honosítási iratai, 1965. ápr. 7.

⁹³ *De Aranzo, A.: Assets and liabilities* i. m. 165.

⁹⁴ *Jordanna Bailkin: Unsettled: Refugee Camps and the Making of Multicultural Britain.* Oxford 2018. 164.

⁹⁵ *Trouble at Hostels for Refugees.* The Manchester Guardian, 1957. január 31. 16.

⁹⁶ „Near Riot” at Hungarian Club. The Manchester Guardian, 1957. június 25. 3.

⁹⁷ *Refugees Refuse Furnished Home.* The Manchester Guardian, 1957. augusztus 20. 12.

⁹⁸ *Taylor, B.: Their Only Words of English* i. m. 140.; *Trouble outside Hostel. Twenty-Two Fined.* The Manchester Guardian, 1957. június 27. 3.

A Haverton Hill-i zavargás híre bejárta a brit sajtót, de valójában ez volt az egyetlen komolyabb összetűzés a menekültek és a helyi lakosság között. A bulvársajtó szívesen közölt híreket a menekültek és a helyiek konfliktusairól, és időnként a tekintélyesebb napilapokban is megjelentek cikkek, olvasói levelek a magyar menekültekkel kapcsolatos problémákról. A magyarországi sajtó természetesen örömmel szemezgetett az ilyen tudósítások között, hangsúlyozva, hogy a „disszidensek” között számos bűnöző és szerencselovag is volt, illetve hogy sokan csalódottsággal tapasztalták, hogy a remélt „Eldorádó” helyett Angliában kemény munka és alacsony fizetés várt rájuk.⁹⁹

A menekültek beilleszkedése a brit társadalomba

1957 tavaszára–nyarára úgy tűnt, hogy a továbbutazni kívánóknak sikerült elhagyniuk a szigetországot, a többiek pedig elkezdtek beilleszkedni a brit társadalomba. A brit külügyminisztérium egyik munkatársa már 1957. január végén a következőképpen foglalta össze a helyzetet: „Általában elég jól halad az asszimiláció, bár az Országos Széntanácsnak nehézséget okoz teljesítenie azt a vállalását, hogy 5000 magyarnak munkát adjon a bányákban. Kezdetben volt némi elégedetlenség, mert sok menekült azzal a reménnyel jött ide, hogy azonnal továbbmehetnek Európán kívüli országokba. Ami az Egyesült Államokat illeti, ez a jelenlegi bevándorlási szabályok miatt nem lehetséges. [...] Ausztrália is inkább közvetlenül Ausztriából fogadna bevándorlókat. Az Egyesült Királyságban a menekültek letelepedésével párhuzamosan az elégedetlenség is csökken. Néhányan családi okokból úgy döntöttek, hogy hazautaznak Magyarországra, aminek nincs akadálya, bár a brit kormány nem fizeti a hazaút költségét, és nem fogadja vissza őket, ha ismét meggondolják magukat.”¹⁰⁰

A fentebb már említett brit statisztikák alapján közel 1800 menekült döntött végül úgy, hogy visszatér Magyarországra. A hazatérés okairól nem készült felmérés, rendszerint családi motiváció állhatott a háttérben, de a beilleszkedés nehézségeit sem hagyhatjuk figyelmen kívül némely esetben. A magyar sajtó természetesen rendszeresen beszámolt a Nagy-Britanniába menekült, megtévesztett „disszidensek” sanyarú sorsáról, és lelkesen adott hírt a hazatérni szándékozókrol. A *Népszabadság* 1956. december 25-i számában megjelent egy külügyminisztériumi sajtónyilatkozat, melyben – állítólag – 20 angliai magyar menekült üzent családjának: „Az októberi események időszakában a nyugati rádió csábítgatásainak

⁹⁹ „Túlzott, régényes vágyálmokat szőttek a Nyugatról...” Angol lapok a magyar menekültek nehéz helyzetéről. *Népszabadság*, 1957. január 19. 8.; „Meg kell fékezni a bajkeverőket.” Angol lapok a magyar disszidensekről. Uo. 1957. február 15. 6.; A magyarok nem találták meg az eldorádót Nyugaton. Uo. 1957. március 9. 6.

¹⁰⁰ TNA FO 371/127702. P. S. Falla: Hungarian refugees című beszámolója, 1957. jan. 23.

és ígéreteinek hatására egy életre tanulságul szolgáló meggondolatlan lépést tettünk, és elhagyva hazánkat, Nyugatra jöttünk. Megbántuk cselekedetünket. Jelenleg Angliában vagyunk, és hazatérésünk érdekében megtettük a szükséges lépéseket, amihez a londoni magyar követség segítségét is igénybe vettük. Rövidesen hazatérünk.”¹⁰¹

Néhányan részletesebben is megosztották élményeiket, bár lehetnek kétségeink afelől, vajon e cikkeket valóban a hazatért menekültek és nem a pártlap szerkesztői fogalmazták-e. A *Népszabadság* 1957. július 11-i számában *Ízes kóstoló a kapitalizmus örömeiből, Budapest – barakk (London) – Budapest* címmel jelent meg egy hazatért menekült beszámolója. Leírja, hogy a Szabad Európa Rádió „usztításainak” engedve, 1956. november 5-én átment Ausztriába, 26-án pedig már egy Angliába tartó repülőgép fedélzetén ült. Az első csalódás akkor érte őt, amikor a „beígért” fényes lakás helyett egy fabarakkban szállásolták el, majd amikor munkát kapott, nem tudott a szakmájában elhelyezkedni, hanem takarítóként kellett dolgoznia. A történetben szerepel egy „hájás” gyárigazgató, az angol titkosszolgálat Kocsis nevű ügynöke, valamint egy magyar pap is, aki – állítólag – a londoni magyar követség munkatársainak megverésére biztatta a menekülteket a Mindszenty-klubban. A szerző úgy vélte, hazatérése jó döntés volt: „Elég jól keresek. Munkámmal, életemmel elégedett vagyok”.¹⁰² A cikk tökéletesen illusztrálja a pártpropaganda narratíváját az ötvenhatos „disszidensekről”, felvonultatva a rendszer összes ellenségét a Szabad Európa Rádiótól a kizsákmányoló kapitalistán és a nyugati titkosszolgálaton keresztül a klerikális reakcióig.

Bár kétségtelen, hogy a hazatérők és a „problémás” menekültek esetében nem volt sikeres az integráció, összességében elmondható, hogy a brit kormány, a civil szervezetek és a lakosság anyagi támogatásának, munkájának és pozitív hozzáállásának köszönhetően a magyar menekültek döntő többsége viszonylag gyorsan és könnyen integrálódott a brit társadalomba. Egy 1959. évi BCAR-jelentés szerint „a magyarok döntő többsége jól beilleszkedett a brit közösségekbe, és élnek a brit munkásosztálybeli állampolgárok normális életét az iparvárosokban”.¹⁰³ A Kushner–Knox szerzőpáros által készített interjúk azonban valamelyest árnyalják a képet: a magyar menekültek közül sokan nem angolokkal, hanem más nemzetbeli menekültekkel (például lengyelekkel) tartottak fenn kapcsolatokat. A menekültek gyermekei azonban már tökéletesen integrálódtak a brit társadalomba.¹⁰⁴

¹⁰¹ A Külügyminisztérium sajtónyilatkozata külföldön tartózkodó magyarokról. *Népszabadság*, 1956. december 25. 10.

¹⁰² *Népszabadság*, 1957. július 11. 8.

¹⁰³ Kushner, T. – Knox, K.: *Refugees in an Age of Genocide* i. m. 259–260.

¹⁰⁴ Uo. 260.

1981-ben Sárközi Máttyás az *Új Látóhatár* folyóiratban foglalta össze az angliai magyar menekültek életét. Bár elsősorban olyanokról írt, akikkel személyes kapcsolatban állt – kutatókról, orvosokról, értelmiségiekről –, és nem vizsgálta a munkásosztályból, illetve az alsó középosztályból származó menekülteket, írásában érdekes összefoglalót nyújt arról, hogyan éltek az emigráns magyarok Nagy-Britanniában 25 esztendővel a forradalom után. A legtöbbjük öt év elteltével megszerezte a brit állampolgárságot, sokan angol házastársat választottak, és szinte mindannyian biztos egzisztenciát teremtettek maguk és családjuk számára.¹⁰⁵

Összefoglalás

A mintegy 20 000 menekült befogadásával Nagy-Britannia kiemelkedő szerepet játszott a magyar menekültválság megoldásában 1956–1957-ben. Ennek a pozitív hozzáállásnak számos oka volt. A legnyilvánvalóbb és leggyakrabban említett ok politikai jellegű volt: azzal, hogy a brit kormány nagylelkűen segítette a magyar menekülteket, és sokat tett a második világháborút követő időszak legkomolyabb menekültválságának megoldásában, az Egyesült Királyság megtépzott presztízsét is igyekezett helyreállítani. Az 1956-os szuezi válság következményeként Anthony Eden miniszterelnök lemondásra kényszerült, a brit-amerikai kapcsolatok régen látott mélypontra zuhantak, és világszerte megintgott a brit külpolitika tekintélye. Londonban bizonyára örömmel látták, hogy a közvélemény figyelme mind a szigetországban, mind a tengerentúlon a magyar forradalom leverése és a menekültek sorsa felé fordult. A magyar menekültek látványos befogadásával Nagy-Britannia egyrészt európai szövetségeseit segítette, másrészt demonstrálhatta humanitárius elkötelezettségét. Természetesen voltak egyéb gyakorlati megfontolások is abban, hogy ilyen jelentős számú magyar menekültet engedtek be az országba. A menekültekkel próbálták megoldani például a brit bányákban a munkaerőhiányt. Az Országos Széntanács toborzókampánya sikeresnek bizonyult, az már más kérdés, hogy a brit bányászok ellenállása miatt a vártnál jóval kevesebben kezdtek el dolgozni a tárnákban.

A pozitív hozzáállást elősegítette, hogy a magyar menekültek egy olyan időszakban érkeztek Nagy-Britanniába, amikor az ország már túl volt a háború okozta gazdasági nehézségeken, a Munkáspárt által elindított lakásépítési programnak köszönhetően megszűnt a lakáshiány, a gazdaság egyes szektoraiban és az ország bizonyos térségeiben pedig munkaerőhiány alakult ki. Az országnak így nem okozott különösebb nehézséget az, hogy az alig 12 000 magyar menekültnek viszonylag gyorsan lakhatást és munkalehetőséget biztosítson.

¹⁰⁵ Sárközi M.: Ötvenhatosok Angliában i. m. 459–465.

A politikai és gazdasági tényezők mellett nem feledkezhetünk el a kulturális hagyományokról sem. A britek büszkék voltak országuk befogadó kultúrájára. A kormányhivatalnokok és különösen az önkéntesek boldogan és büszkén nyújtottak segítséget a rászoruló menekülteknek.¹⁰⁶ A lakosság is lelkesen adományozott pénzt, ruhát, könyveket, berendezett lakásokat. Az egyetemek ösztöndíjakkal, a helyi önkormányzatok és a civil szervezetek pedig a legkülönbözőbb módokon segítették a menekülteket.

A brit közvélemény hozzáállását jól szemlélteti Mark Colville¹⁰⁷ 1957. májusi felszólalása a Lordok Házában, melyben a következőket mondta: „Ha arra nincs is módunk – és sajnos ez az igazság –, hogy jelen pillanatban bármilyen módon segítsünk Magyarország népén, legalább a magyar menekülteken [...] tudunk segíteni. Márpedig ők olyan sokan vannak, hogy a nekik nyújtott támogatás szükségyszerűen jelentős mértékű segítség lesz. De valójában többről van itt szó, mert úgy vélem, hogy az általunk felkínált segítség nem csupán humanitárius gesztus: voltaképpen azt mutatja meg, hogyan viszonyulunk Európa keleti feléhez. Hiszen azáltal, hogy hatékonyan és önzetlenül segítjük őket, nemcsak szavakban, hanem tettekben is megnyilvánul az a törekvésünk, hogy támogatjuk mindazokat, akik a vasfüggönyön túl élnek, és szabadságra vágynak. Hitelességünk annak függvényében fog növekedni vagy csökkenni, hogy milyen aktív lépéseket teszünk annak érdekében, hogy a menekülteket befogadjuk, lakhatást, munkát és megélhetést biztosítsunk nekik, és egy országot is, melyhez lojalisak lehetnek.”¹⁰⁸

RECEPTION AND INTEGRATION

The 1956 Hungarian Refugees in the United Kingdom

By Gyula Hegedüs

SUMMARY

The study offers a comprehensive overview of the reception of Hungarian refugees in the UK after the 1956 Hungarian Revolution. The British government provided considerable assistance in solving the refugee crisis in Europe from the outset, and some twelve thousand of the twenty thousand refugees who arrived on British soil were permanently settled there. The study details the efforts made by the UK government, agencies, NGOs, local authorities and individuals to provide accommodation and employment for the refugees. It also talks about the difficulties (lack of language skills, problems of integration) that Hungarians faced in their new country. In addition to Hungarian and English-language literature, the author's research has also drawn on archival sources in London as well as British press articles.

¹⁰⁶ A „nemzeti öngratuláció” jelenségéhez lásd *Taylor, B.*: Their Only Words of English i. m., különösen 132–134.

¹⁰⁷ John Mark Alexander Colville (1933–2010), Colville of Curloss 4. vikomtja.

¹⁰⁸ Hansard House of Lords Debates. London 1957. 204. köt. Mark Colville felszólalása, 736–737.

Bartha Ákos

MAGYARORSZÁG (ÚJRA) FELFEDEZÉSE

Egy szociográfiai sorozat indulása a Kádár-korszakban*

A berendezkedő Kádár-rendszer nemcsak az írók támogatására, de a (társadalom) tudományos legitimációra is igényt tartott,¹ aminek következtében már az ötvenes évek második felében újjáéledhetett a szociográfia – 1948 és 1956 között háttérbe szorított, a szocialista beszédmódhoz idomított – műfaja.² 1957-ben útjára indult a *Magyar világ* sorozat, melyben klasszikus népi munkák és új szociográfiai-ák egyaránt napvilágot láttak,³ a következő évben pedig elindulhatott a dokumentarizmust nevében is vállaló *Valóság* folyóirat.⁴ A „szocialista szociográfia” felvirágzását megerősítette a Szovjetunió Kommunista Pártjának XXII. kongresszusa 1961-ben, amikor is direktívává emelkedett, hogy a „szocialista hazafiasságot” elsősorban nem régmúlt idők osztályharcos hőseivel, hanem a közelmúlt küzdelmeivel és a rendszerhűvé formált lokális identitások megerősítésével kell népszerűsíteni. Ez az újfajta múltelbeszélés szükségszerűen a lehetőségek kitégítésével járt, s a hatalom nem is volt képes minden esetben kontrollálni az általa kreált polifóniát.⁵ A hatvanas évek derekán ráadásul – Lengyelországhoz és Jugoszláviához hasonlóan – Magyarország irányába is megélenkültek a nyugatról érkező kulturális transzferek.⁶ A magyar szociográfiára elsősorban a kortárs dokumentumirodalom sikere, például Peter Weiss svéd drámaíró és Truman Capote amerikai író munkássága hatott élenkítően.⁷

* Készült az MTA-BTK Lendület Munkaformák Kutatócsoport kutatásának keretében.

¹ Vö. *Pál Zoltán*: Társadalomtudomány a diktatúrában. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete (1966–1989). Bp., 2021. 45–49.

² A szociográfia műfajelméleti kérdéseit részletezem: *Bartha Ákos*: Tudomány, irodalom és közélet mezsgyéjén – a népi szociográfia és a korabeli magyar falukutatás. *Hitel* 32. (2019) 2. sz. 105–120.

³ *Szönyei Tamás*: Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet, 1956–1990. I–II. Bp. 2012. I. 359–362.; II. 525.

⁴ A tanulmányban említett szerzők közül László-Bencsik Sándor, Zám Tibor és Végh Antal is a *Valóság*ban tűnt fel először szociografikus írásokkal.

⁵ *Horváth Sándor*: A helytörténetírás mint „szürke zóna” és kulturális ellenállás a szocialista korszakban. In: *Az ember helye a hely embere. Emberközpontú történetírás helytörténeti kutatás. A helytörténetírás módszertani kérdései*. Szerk. Lengvári István – Pilkhoffer Mónika – Vonyó József. Bp.–Pécs 2019. 88–93. Az új direktíva a Szovjetunióban is a népi tematikák és írók („village prose writers”) népszerűségének emelkedését hozta magával. – *Victoria Donovan*: “How Well Do You Know Your Krai?” The Kraevedenie Revival and Patriotic Politics in Late Khrushchev-Era Russia. *Slavic Review* 74. (2015) 470.

⁶ *Apor Péter*: Hungary. In: *The Handbook of COURAGE. Cultural Opposition and its Heritage in Eastern Europe*. Eds. Apor Balázs – Apor Péter – Horváth Sándor. Bp. 2018. 139.

⁷ Feljegyzés a „Magyarország felfedezése” szociográfiai sorozat helyzetéről és perspektíváiról (1972). Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár (a továbbiakban: RETÖRKIL) X.5. Magyar

Magyarországon a szociográfia elsősorban a népi írók munkásságával kapcsolódott össze, így nem különösebben meglepő, hogy a népiek oroszlánrésztt vállaltak a műfaj felélesztéséből a hatvanas években. Ennek politikai akadályja sem volt ekkor már.⁸ *A Hazai kis tükör* című 1961-es kötetben például Illyés Gyula, Féja Géza, Szabó Pál, Németh László, Erdei Ferenc és Boldizsár Iván is közölt szociografikus írást,⁹ két évvel később pedig Féja Géza (*Sarjadás*, 1963) és Kodolányi János (*Baranyai utazás*, 1963) jelentkezett önálló szociográfiaával (utóbbi fiával együtt jegyezte munkáját). A népi írók immáron szépkorúvá lett első vonala mellett időközben a fiatalabb generáció körében is teret nyert a valóságírodalom. Közülük kiemelkedik Csák Gyula *Mélytengeri áramlása* (1963), valamint – a Csáknál kritikusabb – Csoóri Sándor *Tudósítás a toronyból* (1963) című munkája.¹⁰

A szociográfia újbóli feltűnését nem mindenki fogadta pozitívan: egyesek időszerűtlen „burzsoá” pótcselekvésnek tartották az ellenzékieskedő műfaj újbóli térnyerését.¹¹ A szellemet azonban már nem lehetett visszazárni a palackba, és a hatalomnak voltaképpen ez nem is állt érdekében. Olyannyira nem, hogy a reaktívalódott műfaj 1967-ben intézményes kereteket kapott a *Magyarország felfedezése* című szociográfiai sorozattal. Tanulmányomban e sorozat első hat évét tekintem át a megjelent munkák, a vonatkozó levéltári, *oral history* és sajtóforrások, valamint a rendelkezésre álló szakirodalom alapján.¹² Legfontosabb kútfőim a kéziratokról készült lektori jelentések és egyéb szerkesztőbizottsági anyagok voltak, melyeket a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltárban (a Magyar Írók Szövetsége iratanyaga), valamint a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (a Szépirodalmi Könyvkiadó iratanyaga) kutattam. Forrásaimból elsősorban arra a kérdésre kerestem választ, hogy az elemzett Kádár-kori szociográfusok hogyan használták ki saját lehetőségeiket a harmincas évekbeli „hőskor”

Írószövetség iratai (a továbbiakban: X.5.) 29. doboz, 1. dosszié.

⁸ A népiek és a hatalom bonyolult viszonyához a Kádár-korszakban lásd *Papp István: A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Bp. 2012. 245–273.

⁹ Hasonló, szociografikus gyűjteményes kötetek a hatvanas évekből: A valóság vonzásában I–II. Szerk. Gondos Ernő. Bp. 1963; Tájak, gondok, emberek. Szerk. Gondos Ernő. Bp. 1965; Szemmértékkel. Vál. Szabó József. Bp. 1967.

¹⁰ *Babosi László: „Üzenet” az „Állóvíz”-ből*. A Penészlek-vita (1968–1969). Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 51. (2016) 2. sz. 34.; *Pap Milán: Tudósítások a toronyból*. A népiek és a kádári szövetkezésítés. In: A népi gondolat a 20. században. Szerk. Novák Attila – Pap Milán. Bp. 2022. 133–142.

¹¹ *Kiss László: Állóvízi vihar*. Valóság 44. (2001) 9. sz. 65–66.

¹² A tanulmány időkeretét politikai és személyi okok magyarázzák. Politikai szempontból lényeges, hogy az új gazdasági mechanizmus 1968-ban elindult reformkísérlete, mely a Magyarország felfedezésének is egyfajta medre lett, 1972-re megfeneklett. Nem kevésbé fontos, hogy 1971-ben Erdei Ferenc, 1973-ban pedig Darvas József távozott az élők sorából a sorozat szerkesztőbizottságából. Mindez átrendeződést eredményezett; ekkor került be a szerkesztőbizottságba az új nemzedéket képviselő Huszár Tibor szociológus is.

teljesítményének fényében: munkásságuk behódolásként, valóságfeltárásként vagy esetleg ezek egyfajta sajátos keverékeként értékelhető. Az áttanulmányozott iratokat a korabeli nyilvánosság szerkezetére és működésére vonatkozóan is elemeztem.

A sorozat indulása

A *Magyarország felfedezése* című sorozatot 1967-ben a Darvas József elnökölte Magyar Írók Szövetsége indította útjára, kifejezetten az 1937-es, Sárközi György által megálmodott és szerkesztett sorozat utódjaként. Sárközi, az Athenaeum Kiadó második világháború idején elpusztított lektora így fogalmazott céljaikról 1937-ben: „A kötetek tulajdonképpen nem tudományos szociográfiák kívánnak lenni [...], hiszen ehhez évtizedes előmunkálatokra volna szükség, hanem elsősorban írói munkák. [...] Az írók nyíltan vállalják, hogy [...] széleskörű közönség érdeklődését kívánják ráirányítani a legégetőbb magyar sorskérdésekre, és ebben a törekvésükben minden érdekre való tekintet nélkül a tiszta igazságot akarják feltárni”.¹³ Sárközi tíz íróval kötött szerződést, miután egy térképen „vastag kék vonalakkal” felosztatta velük a megírandó régiókat.¹⁴ A nagyszabásúként induló vállalkozás végül tiszavirág-életűnek bizonyult, és 1938-ban – kül- és belpolitikai okok miatt – el is halt. Mégis, ebben a sorozatban látott napvilágot Féja Géza *Viharsarok* című munkája, Erdei Ferenc *Futóhomokja* és Szabó Zoltán *Cifra nyomorúsága*, vagyis három emblematicusá váló és a maga korában nagy vihart kavaráó, Féja esetében bírósági eljárást is eredményező szociográfia.

Az új sorozat résztvevői tehát egy Horthy-kori civil kezdeményezést kíséreltek meg újjáéleszteni a konszolidálódott Kádár-korszak puha diktatúrájában. A körülmények a tekintetben is eltérőek voltak, hogy 1921 és 1939 között Magyarországon nem volt előzetes cenzúra, jöllehet több népi író a saját bőrén tapasztalhatta meg, hogy mindez nem jelentett teljes sajtószabadságot, és az ügyészség – más hatóságok mellett¹⁵ – árgus szemekkel figyelte a „nemzeti keresztény” (dis)kurzushoz nem illő

¹³ Idézi *Borbándi Gyula*: A magyar népi mozgalom: a harmadik reformnemzedék. New York 1983. 225.

¹⁴ *Féja Géza*: Szabadcsapat. Életregény. Bp. 1965. 382. A térképek nem csupán a nagypolitika színpadán játszottak különleges szerepet a két világháború közti korszakban. A pángermán agitációtól tartók – így például Sárközi és népi író barátai – kedélyeit a Harmadik Birodalomból érkező, térképekkel ellátott (propaganda)anyagok borzolták a harmincas években. Vö. *Bartha Ákos*: Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet. Bp. 2019. 234. A térképek kitüntetett szerepéhez a két világháború közti közép- és kelet-európai határregiókban lásd *Peter Haslinger*: Visions of Stability and Anxiety. The Mediatic Building of Nations and Border Regions, 1918–1930. In: *The Mediatization of War and Peace: The Role of the Media in Political Communication, Narratives, and Public Memory (1914–1939)*. Eds. Christoph Cornelissen – Marco Mondini. Berlin–Boston 2021. 215–239.

¹⁵ Lásd például Darvas József „csendőrkartonját”. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) K 150 Belügyminisztériumi levéltár, Általános iratok, VII-9/b.

megnyilvánulásokat.¹⁶ Bár hivatalosan a Kádár-korszakban sem volt cenzúra, számos intézmény és hivatal(osság) szűrte – akárcsak Jugoszláviában, Bulgáriában és az NDK-ban – még a megjelentetés előtt a szocialista felfogástól idegen, vagy tabukat érintő cikkeket, könyveket és egyéb szellemi alkotásokat. Mindez változó szigorral történt, ami – hasonlóan a második világháború alatti előzetes cenzúrához¹⁷ – állandó bizonytalanságot eredményezett a szerzők és a szerkesztőségek körében.¹⁸ Könyvek esetében a legfontosabb Kádár-kori ellenőrzőszerv a Kiadói Főigazgatóság volt. A főigazgatóság általában nem a teljes kézirat, hanem csupán egy rövid „szerkesztői jelentés” alapján döntött, ám kényesebb ügyekben bekérte (het)te magát a kéziratot is, melyet bizalmas lektorokkal, „tekintélyes kritikusokkal, éles szemű irodalmárokkal” ellenőriztetett.¹⁹ Ez történt például Végh Antal később tárgyalandó szociográfiájával is.²⁰

Darvas – Sárközihez hasonlóan – azt tervezte, hogy az országot elsősorban földrajzi tájak szerint osztják fel maguk között az írók,²¹ ám a térbeli tematika mellett bizonyos országos ügyeket (például gyerekvállalás, ökológia, erdők) is boncolgattak a Kádár-kori sorozatban. Ahogyan az 1937-es, úgy az 1967-es sorozat is politikai indíttatású volt, ám míg Sárköziék célja – némi leegyszerűsítéssel – a radikális földreform melletti ellenzéki kampányolás volt, addig Darvasék elsősorban az úgynevezett „épülő szocializmus” legitimációjára törekedtek, még hozzá hivatalos intézményi háttérrel. Erről tanúskodnak a vállalkozás *spiritus rector*ának nyilvános megnyilatkozásai, például 1968. április 3-i rádióinterjúja, melyben hírt adott az induló sorozatról. Darvas szerint a két világháború közti irodalmi szociográfia „ellenzéki műfaj volt”, ám „ma egy sokkal tárgyilagosabb felmérés a cél”. Azt is hozzátette azonban, hogy az írószövetség és a vállalkozást támogató párt- és állami szervek azt várják el a – szerinte a *Puszták népével* vagy Nagy Lajos *Kiskunhalmával* versenyre kelő – írótól, hogy „az igazat, illetve a valóságot írják, minden körülmények között. Még akkor is, ha ez nem mindig

¹⁶ Vö. Paál Vince: Sajtószabályozás és sajtószabadság a Horthy-korszakban. In: Magyar sajtószabadság és -szabályozás 1914–1989. Szerk. Paál Vince. Bp. 2013. 7–20.

¹⁷ Vö. Nem engedélyezem! A cenzúra bizottság dossziéjából. Szerk. Márkus László – Szinai Miklós – Vásárhelyi Miklós. Bp. 1975. 5–49.

¹⁸ Epp Lauk – Petr Šámal – Teodora Šek Brnardić: The Protean Nature of Communist Censorship: The Testimony of Collections. In: The Handbook of COURAGE i. m. 329.; Horváth Attila: A cenzúra működési mechanizmusa Magyarországon a szovjet típusú diktatúra időszakában. In: Magyar sajtószabadság i. m. 80.

¹⁹ Bart István: Világirodalom és könyvkiadás a Kádár-korszakban. Bp. 2002. 42.

²⁰ Sánta János: Feljegyzés Végh Antal Homokország c. irodalmi szociográfiai írásának kéziratáról (1970. február 23.). In: Írók pórázon. A Kiadói Főigazgatóság irataiból, 1961–1970. Szerk. Tóth Gyula. Bp. 1992. 464–467.

²¹ A Darvasék által felrajzolt, a feldolgozandó területeket jelölő Magyarország-térképhez lásd RE-TÖRKIL X.5. 28. doboz, 1. dosszié. A tárgyalt időszakban a térbeli tematikából Komló, Szeged és vonzáskörzete, Szatmár, Sárköz, Bács-Kiskun és a Balaton-vidék szociográfiája készült el a sorozatban.

a leghízelgőbb.”²² Darvas ősszel már egyenesen „kormánypárti” szociográfiáról beszélt, melynek az a feladata, hogy a jelenlegi állapotokat történelmi kontextusba helyezve beszélje el az elért sikereket, kudarckokat és teendőket. „Ma az átalakult társadalmi struktúra természetessé teszi, hogy ez a jelenlegi sorozat már nem kizárólag a falu, a parasztság helyzetének felmérése lesz, hanem jelentős arányban helyet kapnak a várost, a munkásosztály problémáit vizsgáló munkák is” – ígérte.²³ A történelmi szempontok fontosságát és – ehhez kapcsolódóan – az elvárt ideológiai keretezést egyaránt érzékelteti, hogy a köteteknek Magyarország „felszabadulásának” 25. évére, vagyis 1970-re kellett volna megjelenniük. A határidőt később meghosszabbították a 30. évfordulóig, majd – miután a kötetek sikeresnek bizonyultak – a szerkesztők a lovak közé dobták a gyeplőt és határozatlan idejűvé minősítették át a vállalkozást. A sorozat ma is létezik.

A lehetséges szerzőkkel és a Művelődésügyi Minisztériummal való tanácskozás után alakult meg a szerkesztőbizottság. Az elnök Darvas József lett, mellette Erdei Ferenc és Boldizsár Iván személye is a szociográfia nagy korszakát idézte meg a vállalkozásban. Erdei volt a legképzettebb és leggazdagabb életművel rendelkező népi szociográfus,²⁴ Darvas 1937-ben jelentette meg *A legnagyobb magyar falu* címmel Orosháza szociográfiáját,²⁵ Boldizsár pedig a *Magyarország felfedezésével* akkoriban párhuzamosan futó másik sorozat, a Cserépfalvi Kiadó gondozásában megjelentetett *Szolgálat és Írás Munkatársaság könyveit* szerkesztette a harmincas években (többek között: Kovács Imre *A néma forradalmát*, vagy Szabó Zoltán *A tardi helyzetét*). Helyet kapott a *Magyarország felfedezése* szerkesztőbizottságában Ortutay Gyula is, akit az egyik, róla jelentő ügynök a hatvanas évek derekán nem minden ok nélkül tartott a néprajztudomány opportunistá urának,²⁶ valamint az immáron reformerré lett Hegedüs András, akit 1968-ban politikai okokból távolítottak el az Akadémia szociológiai kutatócsoportja éléről.²⁷ Darvasra, Erdeire, Boldizsárra, Ortutayra és Hegedüsre egyaránt igaz, hogy erősen kompromittálták magukat a Rákosi-rendszerben, melynek vezető

²² Ungvár Mária: Új szociográfiai sorozat indul. Tiszatáj 22. (1968) 575.

²³ Bársony Éva: Szabolcsi utazás Magyarország felfedezése. Darvas József az írók nagy vállalkozásáról. Esti Hírlap, 1968. szeptember 21. o. n.

²⁴ Vö. Bognár Bulcsu: Népi szociográfia és társadalomtudomány. Írások Erdei Ferenc szociográfiáinak (1931–1944) társadalomszemléletéről. Bp. 2011.

²⁵ Darvas József: A legnagyobb magyar falu. Bp. 1937.

²⁶ „Sárdi” jelentése, 1966. júl. 1. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára 3.1.2. A központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek dossziéi, Munka dosszié (1949–1989). M-35897, 43. A Sárközi-féle sorozatban eredetileg Boldizsár Iván és Ortutay Gyula is közölt volna könyvet. – V. L.: Mit hoz a budapesti tavaszi könyvpiac? Magyar Nap, 1937. február 25. 4.

²⁷ Hegedűshöz lásd Szabari Vera: A magyar szociológia főbb korszakai (1900–2010). Folytonosság vagy megszakítottság? In: (Disz)kontinuitások. A magyar szociológia 1960 és 2010 között. Szerk. Szabari Vera. Bp. 2020. 28.

funkcionáriusaiként tevékenykedtek, hogy aztán a Kádár-korszakban az elsővonalbeli politikától hátrébb lépve irodalompolitikussá (Darvas), tudománymenedzserre és lobbistává (Erdei), szerkesztővé (Boldizsár), valamint tudóssá (Ortutay, Hegedüs) profilozzák át/vissza magukat. Mivel a köteteket a Szépirodalmi Könyvkiadónál tervezték megjelentetni, a plénumba Illés Endre, a Szépirodalmi igazgatója és a szociográfiákkal ekkor már hosszú évek óta foglalkozó Gondos Ernő, a kiadó felelős szerkesztője is bekerült. Mindent összevetve, a szerkesztőbizottság tagjait olyan mediátoroknak tekinthetjük, akik többirányú kötődéseikkel a politika, a tudomány és az irodalom világa közti együttműködést segíthették.

Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága már a kezdet kezdetén fantáziát látott a *Magyarország felfedezésében*, ám „különösen fontosnak tartotta a sorozat »eszmei-politikai koncepciójának biztosítását»”.²⁸ Ehhez minden lehetőség adott volt. A sorozathoz a Művelődésügyi Minisztérium Irodalmi Osztálya biztosított anyagi keretet, ami természetesen egyúttal kontrollt is jelentett. A szerkesztőbizottsági üléseken részt vett a Művelődésügyi Minisztérium képviselője, a lektorok által befogadott kéziratokat pedig – jóváhagyás végett – beküldték a minisztériumba. Innen rendelkeztek a pénzkiutalásokról is. Akinek a szinopszist elfogadták, 9–12 hónapon keresztül 2500 forintos ösztöndíjat kapott, mely összeg valamivel felette volt az egy keresőre jutó korabeli bruttó havi átlagbérenek.²⁹ Az írószövetség és a minisztérium „megbízó levelet” is adott az íróknak, melyben arra kérték „az illetékes párt- és állami szervek vezetőit, hogy segítsék az írókat az anyaggyűjtésben, az eredmények s a valóságos problémák valóságshű feltárásában, a szükséges adatok, dokumentációs anyagok megszerzésében”.³⁰ A vállalkozást mintegy legitímálta az írószövetség nagy médiafigyelmet kapó 1968. június 6-i választmányi ülése, melyen Kádár János is megjelent, és felszólalásában támogatta az írók munkáját, sőt szövetséget ajánlott számukra.³¹

Az első fecskék – miképp Sárköziék esetében is – meghívásos alapon kerültek a sorozathoz, ám rajtuk kívül másokkal is szerződtek még 1968-ban. Az alábbi

²⁸ Óvári Miklós az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály, Tudományos, Kulturális és Közoktatási Osztály vezetőjeként 1967. nov. 30-án kelt javaslatát idézi *Standesky Éva: Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. Bp. 2005. 283.

²⁹ Ez 1970-ben 2222 Ft volt. – *Valuch Tibor: Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből Magyarországon a második világháborútól az ezredfordulóig*. Bp. 2013. 39. Az ösztöndíj folyósítását vis maior esetén megszakíthatták, illetve felfüggeszthették. Ez történt például Csoóri Sándorral, akinek drámai élethelyzetekről szóló – a vállalkozásból valóban eléggé kilógó – anyagát a szerkesztőbizottság nem tartotta alkalmasnak a sorozatban való közzétételre, ezért az író ösztöndíját „megszüntették”. – Feljegyzés a „Magyarország felfedezése” című sorozat résztvevőiről, 1968. szept. 11. RETÖRKIL X.5. 28. doboz, 2. dosszié.

³⁰ *Darvas József: „Magyarország felfedezése”*. Kortárs 12. (1968) 1349.

³¹ Vö. *Feitl István: Kiegészítés vagy fegyverszünet? Kádár János 1968-ban az Írószövetségben*. Múltunk 53. (2008) 4. sz. 150–195.

írók csatlakozásáról tudunk ebből az évből: Berkovits György, Bertha Bulcsu, Csák Gyula, Cseres Tibor, Csoóri Sándor, Fábíán Zoltán, Galgóczi Erzsébet, Gáll István, Gergely Mihály, Gerő János, Gondos Ernő, Kertész Ákos, Kamondy László, Kemény István, Kunszabó Ferenc, László B. Sándor, László Gyula (író), Márkus István, Mocsár Gábor, Molnár Géza, Sükösd Mihály, Thierry Árpád, Tüskés Tibor, Urbán Ernő, Varga Domokos, Vekardi László, Végh Antal és Zám Tibor. 1969-től azonban már jelentkezők közül is válogathatott a szerkesztőbizottság, jöllehet ezeket a jelentkezéseket több esetben informális bátorítás előzte meg. Ekkor kapott felkérést Boldizsár Iván, Darvas József, Dobozy Imre, Erdei Ferenc, Féja Géza, Garai Gábor, Gyurkó László, Karinthy Ferenc, Lázár István, Moldova György és Tóth Béla. Összesen tehát közel negyven szerzővel állapodtak meg ezekben az években; döntő többségük ösztöndíjat is kapott.³² Az ösztöndíjasok jó része azonban nem küldte be határidőre a kéziratot, tekintélyes hányaduk pedig örökre adós maradt a kötettel. A helyzetre jellemző, hogy 1972-ig csak hatan adták le a vállalt munkát.³³

Bár a szerkesztőbizottságnak eleinte nemcsak a megbízhatatlan szerzőkkel, de a könyvek terjesztésével is akadtak gondjai,³⁴ a megjelent munkák hamar népszerűvé váltak, többet után is nyomtak. A sikernek természetesen az is előfeltétele volt, hogy a kötetek el is jussanak az olvasóközönséghez. Mocsár Gábor *Égő aranya* például 8600 példányban, Varga Domokos *Erdőkerülőben* című kötete 9700 példányban, Erdei Ferenc *Város és vidéke* 8800 példányban jelent meg, míg Moldova György *Tisztelet Komlónak* című szociográfiája nem kevesebb, mint 16 800 példányban jött ki,³⁵ vagyis ez az előfeltétel adott volt. „A magas példányszámokból futotta a kemény borításra, a szociofotókra. Ha meg nem, ott volt az állam bácsi és fizetett” – olvashatjuk az önironikus és alighanem őszinte szavakat a sorozat honlapján.³⁶ A siker másik pillére a kötetek promotálása volt, vagyis az a már említett propaganda, ami – az irányított nyilvánosság jellegéből adódóan – az esetek döntő többségében magával hozta az elismerő sajtoreflexiókat és recenziókat is.

³² A szerkesztőbizottság tagjai – Gondos Ernő kivételével – nem kaptak ösztöndíjat. Gondosnak nyolc hónapon át 2000 Ft ösztöndíjat utaltak ki „az írószövetség vezetősége által megadott” feladatok elvégzésére.

³³ Az 1970-es emlékévre végül kettő, az 1975-ösre pedig tizenhárom kötet jelent meg. Az adatokhoz, nevekhez és szerződésekhez lásd RETÖRKIL X.5. 28. doboz, 1. dosszié.

³⁴ Egy, a hatvanas évek végén írt feljegyzés szerint „a terjesztő vállalatok meglehetősen közömbösséget tanúsítanak a vállalkozás iránt”. – Feljegyzés a „Magyarország felfedezése” szociográfiai vállalkozásról, d. n. RETÖRKIL X.5. 28. doboz, 1. dosszié.

³⁵ Feljegyzés a „Magyarország felfedezése” szociográfiai sorozat helyzetéről és perspektíváiról (1972). RETÖRKIL X.5. 29. doboz, 1. dosszié. Moldova György kötetének példányszáma tehát közel a duplája Erdei Ferenc posztumusz könyvének, holott Erdei volt a szerkesztőbizottság legnagyobb tekintélyű tagja, aki 1970–1971-ben immáron másodjára töltötte be a Magyar Tudományos Akadémia főtítkári posztját.

³⁶ Lásd <https://magyarorszagfelfedezese.hu/az-alapitvanyrol/> (letöltés: 2023. okt. 10.).

Politikai kontroll

A fennmaradt szinopszisok arról tanúskodnak, hogy az előszűrésnél nem játszottak szerepet politikai szempontok, vagyis a rostálás a már beérkezett pályamunkákkal kezdődött. Így történt ez az iratokból jól rekonstruálható két – *de facto* – visszautasítás esetében is. Vekerdi László 1968. szeptember 27-i keltezéssel küldte be *A honi tudomány kis tükré* című, visszafogott hangvételű szinopszist, mely a tartalma alapján nem fenyegetett semmiféle botrányal. 1971. december 8-án ugyanő közölte a szerkesztőbizottsággal, hogy kötetét 1972 áprilisában fogja leadni, s egyúttal jelezte azt is, hogy a munkába bevonta Bakos Istvánt,³⁷ aki ekkoriban az ELTE szociális kérdésekkel foglalkozó diákmozgalmának aktivistája volt.³⁸ A beérkezett, immáron a *Kutatók kaleidoszkópban* címet viselő kézirat – ilyen előzmények után – váratlanul nagy vihart kavart. Pedig a szerzőpáros nem tömegeket érintő szenzitív kérdésekről, hanem a tudományos kutatók élethelyzetéről festett – igaz, meglehetősen borús – helyzetképet. „Közös munkánk során másfél év alatt mintegy félszáz kutatóhelyen jártunk az országban. Egyéni és csoportos interjúk keretében mintegy ezer kutatóval konzultálva készítettük el a magyar tudománylátéletét, tehetségeit tékozló rendszerét. [...] Szociográfiánkat 800 oldalas kézirat formájában 1972 őszén adtuk át a Szépirodalmi Kiadónak. Fölbolydította a sorozat szerkesztőit. [...] Szociográfiánk hűen közvetítette a kutatók véleményét” – fogalmazott utóbb Bakos.³⁹

A kézirat egyik bírálója Ortutay Gyula volt, aki élete legnehezebben megírt lektorijának nevezte bírálatát. Szerinte ezt a csodálatosan izgalmas anyagot minden tudománypolitikusnak olvasnia kellene, ám a mű jelenlegi formájában kiadhatatlan. „Olyan politikai és szakmai vihart keverhetne (sic), amely messze túlmutat határainkon. [...] a kötet szinte provokatívan az egész, a fölszabadulása óta volt tudománypolitikának csak hibás, visszahúzó kártékony vonásait látja” – fogalmazott Ortutay, aki kellő óvatossággal az MTA vezetőségének és Köpeczi Bélának közvetítette volna ki a véleményezést.⁴⁰ Meglátásainak lényegi részét osztotta Gondos Ernő, aki egyrészt méltatta a kézirat „kritikus szellemiségét”, másrészt számos szerkezeti problémát jelzett, harmadrészt ideológiai

³⁷ RETÖRKIL X.5. 28. doboz, 1. dosszié; uo. 29. doboz, 1. dosszié.

³⁸ *Apor Péter – Josip Mihaljević – Cristina Petrescu: Collections of Intellectual Dissent: Historians and Sociologists in post-1968 Hungary, Romania and Yugoslavia.* In: *The Handbook of COURAGE* i. m. 383.

³⁹ *Bakos István: Hazánk, Európa...* Hítel 28. (2015) 2. sz. 187.

⁴⁰ Köpeczi Béla ekkoriban a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottságot vezette, mely szervezetet „a társadalomtudományi kutatások pártirányításának állami vonalon való érvényesítésére, illetőleg hatékony állami irányításának és koordinálásának elősegítésére” hoztak létre. – *Pál Z.: Társadalomtudomány a diktatúrában* i. m. 45.

kritikáját is nyújtotta a szövegnek. Mindenekelőtt hiányolta a munkából a történetiséget, s – figyelemre méltó módon – helyütt nem csupán a Horthy-korszak elmarasztalását várta volna el, de arra is hivatkozott, hogy a munka meg sem említi: a Rákosi-korszak intézetalapítási „autarkiais megalomániáját” nyögi még mindig a tudományos intézményhálózat.⁴¹ Az óvatoskodó lektori vélemények érdemben visszautasítást jelentettek, sőt Bakos szerint meg is hurcolták a kényelmetlen témákat feszegető szerzőpárost.⁴²

A másik eset Csalog Zsolttal történt meg, aki 1973 tavaszán juttatta el Mohácsi Bálintnéval közösen jegyzett, *Édesanyám, nyissa ki az ajtót* című, huszonöt íves kéziratát a Szépirodalmi Könyvkiadóhoz. A Tiszaroffon élő Mohácsi Bálintné Muka Eszter Csalog egyik legismertebb munkájának, az először 1978-ban megjelenő *Parasztregénynek* az adatközlője, a Szépirodalmi Könyvkiadónak beküldött kézirat pedig e mű egyfajta nulladik verziója volt.⁴³ Ami a szerzőt illeti, a katolikus mozgalmi és ötvenhatos múlttal is rendelkező Csalog, aki írói szárnypróbálgatásai idején (1965 és 1968 között) még az állambiztonság ügynökeként tevékenykedett, éppen 1973-tól került kapcsolatba, majd barátságba olyan rendszerellenzéki írókkal, költőkkel, mint Petri György. Eközben – Vekerdihez és Bakoshoz hasonlóan – állami hivatalokban, akadémiai kutatóintézetekben és egyetemi tanszékeken (is) dolgozott.⁴⁴

Csalog kézírata eredetileg nem a *Magyarország felfedezése* sorozatba készült. Ez a lehetőség csak utóbb merült fel,⁴⁵ alighanem a kiadónál, ahol korábban nem tapasztalt feszültségeket szült az alkotás. Gondos Ernő szavaival: „eddig gyakorlatunkban nem fordult még elő ilyen poláris nézetkülönbség a Szerkesztő Bizottságon belül”.⁴⁶ A problémákat részben az okozta, hogy a szöveg nem volt más, mint a Mohácsinéval készített, hatvanórányi magnófelvétel fonetikusán rögzített leirata. Ekképp a lektoroknak komoly (a sorozat szempontjából érthető)

⁴¹ Ortutay Gyula (1972. aug. 8.) és Gondos Ernő (d. n.) lektori véleménye. RETÖRKIL X.5. 28. doboz, 1. dosszié.

⁴² „Az MTA korifeusainak és a pártállami tudománypolitika irányítóinak megtorlása lett a tiszteltédjünk. A Kutatómunkások című könyvünk megjelenését a Pártközpont betiltatta... Ő [Vekerdi László – B. Á.] a Matematikai Kutatóintézetből a MTA Könyvtár szerzeményezési osztályára került. Én a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsának lettem a kulturális tanácsnoka.” – *Bakos I.*: Hazánk, Európa i. m. 187.

⁴³ Soltész Márton levele a szerzőhöz, 2023. okt. 16., illetve a Csalog Zsolt kézírataira vonatkozó dokumentumok. MNL OL XXIX-I-34-b Szépirodalmi Könyvkiadó Vállalat, Irodalmi Főosztály (a továbbiakban: XXIX-I-34-b), 14/1. tétel A „Magyarország felfedezése” című sorozattal kapcsolatos iratok: szinopszisok (a továbbiakban: 14/1. tétel).

⁴⁴ Csalogot nemcsak íróként, de szociológusként, néprajzusként, grafikusként és régészként is számon tarthatjuk. – *Soltész Márton*: Csalog Zsolt. Bp. 2015. 45–77. Még szélesebb látókörű egyéniség volt Vekerdi, akit bátran nevezhetünk polihisztornak.

⁴⁵ Réz Pál lektori véleménye Csalog Zsolt–Mohácsi Bálintné *Édesanyám, nyissa ki az ajtót* című kéziratáról, 1973. máj. 28. RETÖRKIL X.5. 29. doboz, 1. dosszié.

⁴⁶ Gondos Ernő jelentése a Csalog–Mohácsiné-kéziratról és a kézirat körüli vitáról, d. n. MNL OL XXIX-I-34-b, 14/1. tétel.

formai, stiláris fenntartásai voltak a munkával szemben, jóllehet mindannyian támogatták annak megjelentetését – bizonyos korrekciók árán. Ezek azonban már nem csupán stilisztikai jellegű változtatásokra irányultak. Gondos szerint a gazdagparaszti mentalitást képviselő Mohácsiné „konzervatív” gondolatmenetei helyenként „egyenesen reakciósak” voltak, ami szerinte egyrészt a parasztság Horthy-korszakról alkotott, túlzottan pozitív véleményében öltött testet, másrészt például abban, hogy „a tsz-ről, az ötvenes évek elejéről csak negatívumokat [...], a falu új vezetőiről csak rosszat” mondott. Gondos csak úgy tartotta kivitelezhetőnek a megjelentetést, ha a „kirívó részeket” kihúzzák, Csalog pedig egy vonalvezetőként szolgáló bevezetőt („valóságos statisztikai elemzést”) ír az interjú elé, melyben kitér az adatközlő „társadalmi meghatározottságaira” is.⁴⁷

Az 1973-ra szerzőből szerkesztőbizottsági taggá és lektorra avanzsáló Mocsár Gábor nem osztotta Gondos véleményét, és a mű sorozaton kívüli megjelentetését javasolta, még hozzá „tapintatos, de olykor tapintatlan megszerkesztés után”. A meglehetősen összeférhetetlen természetű⁴⁸ irodalmár magyarázata szerint „amikor a sorozatot néhányan elterveztük, útnak indítottuk, célzatosan választottuk a sorozat címéül a két háború közti sorozat címét – ez a választás egyúttal a régi sorozat erkölcsi elkötelezettségének, mondhatjuk bátran osztályharcos hevéletének elvállalása is volt. [...] Nem vállalhatjuk, hogy ma, a szocializmusban olyan kötetet iktassunk be, épp a mi sorozatunkba, Magyarország felfedezése címen, amely társadalmi érdekű fejezeteiben még a Horthy-korszakban megjelent művek társadalom-etikai osztályszemléleti szintjét sem érik el. Joggal tehetnének szemrehányást élők és holtak egy értékes örökség hűtlen kezelésével” – fogalmazott a szegénysorba (nyírségi vákáncsos⁴⁹ családba) született Mocsár, aki – ezek szerint – egy s más megőrzött az ötvenes évekbeli, keményvonalas felfogásából.⁵⁰ Végül a párt szava döntött. Az MSZMP KB tudományos, közoktatási és kulturális osztálya Mocsár véleményét fogadta el, így a kézirat a sorozaton kívül, átdolgozást követően jelent meg, öt évvel később.⁵¹

⁴⁷ Gondos Ernő lektori véleménye Csalog Zsolt–Mohácsi Bálintné Édesanyám, nyissa ki az ajtót című kéziratáról, 1973. jún. 8. RETÖRKIL X.5. 29. doboz, 1. dosszié.

⁴⁸ A szerző interjúja Tóth Pál Péterrel, 2024. jan. 8. A szerző tulajdonában.

⁴⁹ Nincstelen erdőtelepítő munkás, aki a facsemeték között saját szükségletére kapásnövényeket termesztetett.

⁵⁰ Mocsár Gábor lektori véleménye Csalog Zsolt–Mohácsi Bálintné Édesanyám, nyissa ki az ajtót című kéziratáról, 1973. júl. 27. RETÖRKIL X.5. 29. doboz, 1. dosszié. Vö. pl. Mocsárnak a Szovjetunió kolhozairól írt lelkesült cikkével. – *Mocsár Gábor*: „Kommunista világitótorony”. Szabad Nép, 1951. szeptember 2. o. n. 1956 után Mocsár a népi írókhoz közeledett, és az Alföld-et „merészen polemizáló szellemű havi folyóirattá fejlesztette”. Meg is kellett válnia a főszerkesztői stallumától 1964-ben. Ezután a Tiszatáj szerkesztőségében kapott helyet. – *Szőnyei T.*: Titkos írás. i. m. I. 359–362., II. 527.

⁵¹ Csalog Zsolt kézírataira vonatkozó dokumentumok. MNL OL XXIX-I-34-b, 14/1. tétel.

A politikai–ideológiai korlátok ugyanakkor egyáltalán nem eredményeztek teljes kritikátlanságot. Sőt, a szerkesztőbizottság kifejezetten igényelte a hibákra történő rámutatást, a „konstruktív kritikát”, annak demonstrálását, hogy a szocializmusban lehet és érdemes szabadon írni. Erre vonatkozóan fontos forrásnak számít két datálatlan, 1971 végén vagy 1972 elején keletkezett szerkesztőbizottsági jelentés, melynek szerzői nyugtázták ugyan a sorozat eddigi jó sajtóvisszhangját, ám a hiányosságokról is referáltak. „Ismeretes, hogy a harmincas években megjelent művek között is csak egy sorolható a remekművek közé, ezért nem róható fel a mi sorozatunknak, hogy a remekmű még késik. Az azonban igen, hogy a sorozat eddigi kötetei nem olyan érdekesek, mint amilyenek lehetnének. Tagadhatatlanul »felfedeznek«, de kissé óvatosak. Szerzőik, a szerkesztőkkel együtt, meggyőződéssel mondanak le az ellenzékiéségből adódó olcsó népszerűségről, de a sikeresen előrehaladó szocialista építés gondjainak és nehézségeinek ábrázolása az eredmények felmutatása mellett, nem ellenzékiésé. A higgadt társadalomkritikai hangra ennek a sorozatnak szüksége van, egyebek között a sorozat hitele megőrzéséért is.”⁵² A hőskor hagyatéka – érezhető módon – frusztrálóan hatott a szerkesztőbizottságra, melynek tagjai nem akartak szembenézni azzal a ténnyel, hogy míg a *Puszták népe* tartós sikerét annak kiemelkedő irodalmi minősége szavatolta, addig Illyés népi szociográfustársait sok minden jellemezte, de „higgadt társadalomkritikai hang” bizonyosan nem. Sőt, éppen lázadó hangvételüknek köszönhatték sikerüket, s ebből a perspektívából nézve a Művelődésügyi Minisztérium által szponzorált „felfedezés” nehezen minősíthető másnak, mint fából vaskarikának.

„Az a baj, hogy a kritikusabb hangvételű kéziratok útja nagyon körülményes. Realizálódásuk ideje igen elhúzódik” – tette hozzá mindehhez szomorkásan a fent idézett jelentés névtelen szerzője,⁵³ aki (az írók szövetségéhez méltatlan, hivatali bikkfanyelven írt) megjegyzésével a megyei pártapparátus ellenállására utalt. A közigazgatás alsóbb szintjeinek viselkedése e tekintetben igen hasonlított az 1945 előtti idők kapcsán gyakorta emlegetett szolgabírói mentalitáshoz. A sorozatszerkesztők már 1968 májusában arra panaszkodtak, hogy „tapasztalataink szerint a Művelődésügyi Minisztériumban aláírt megbízó levél nem sokat segít. Hathatósabb segítségre van szükség.”⁵⁴ Zám Tibor esete azt példázza, hogy Darvas tekintélye a bajok megszüntetéséhez nem volt elég „hathatós”. Zám

⁵² A „Magyarország felfedezése” sorozat szerkesztő bizottsága a sorozat hogyan állásáról, d. n. RETÖRKIL X.5. 28. doboz, 1. dosszié. Tartalmilag megegyezik ezzel a Művelődésügyi Minisztérium irodalmi osztálya által bekért jelentés. Vö. Feljegyzés a „Magyarország felfedezése” szociográfiai sorozat helyzetéről és perspektíváiról (1972). Uo. 29. doboz, 1. dosszié.

⁵³ A „Magyarország felfedezése” sorozat szerkesztő bizottsága a sorozat hogyan állásáról, d. n. RETÖRKIL X.5. 28. doboz, 1. dosszié.

⁵⁴ Feljegyzés a „Magyarország felfedezése” sorozat ügyében, 1968. máj. 2. RETÖRKIL X.5. 28. doboz, 1. dosszié.

eredetileg a bihari Ártándról akar írni, mely település „a Trianon által átvágott nagyváradai gazdasági térséghez tartozott, s ezért sérült község, ugyanakkor ezt emlegetni a szomszédsági béke sérelme nélkül nem lehet” – foglalta össze a probléma lényegét a szerkesztőbizottság.⁵⁵ Ártánd községi tanácsának elnöke meg is tagadta az írótól a szükséges adatok átadását, sőt az egész vállalkozást eltanácsolta a faluból. A helyi korifeus Darvas megkeresése ellenére sem változtatta meg elhatározását, és kitartása végül sikerrel járt.⁵⁶ Zám megunta a huzavonát, és Hajdú-Biharból Kecskemétre költözött, ott újságíróként helyezkedhetett el, majd megírta és 1973-ban meg is jelentette *Bács-Kiskunból jövök* című szociográfiáját.⁵⁷ Cseres Tibor szintén „politikai jellegű problémákba ütközött”, amikor a magyarok, románok, szlávok, németek és zsidók által lakott délkelet-alföldi régió népmozgását vizsgálta (volna) az 1944 és 1947 közti időszakban.⁵⁸ Nem is készült el a kézírata.

A megjelent munkák (kálváriája)

A legkeményebb és legtartósabb ellenállással az 1956-as múltja miatt a megtorlások során három és fél hónapra internált Végh Antalnak kellett megküzdenie.⁵⁹ Az ő esete azért is érdekes, mert tervezett szociográfiája minden nehézség dacára végül megjelenhetett. Végh először (1968 áprilisában) *Állóvíz: Jelentés Penészlekről, egy elmaradott faluról* címmel jelentetett meg szociografikus riportot az Ortutay Gyula által is felügyelt *Valóságban*, általános nyomorról, alkohollal bódított, tetves gyerekekről és tétlenkedő faluvezetőkéről számolva be a tekintélyes fórumon.⁶⁰ Az írásból országos botrány kerekedett: a községet csomagokkal kezdték el bombázni ismeretlen jötevők, amatőr dokumentumfilmesek szálltak ki Penészlekre,⁶¹ a Szabad Európa Rádió pedig részleteket közölt Végh művéből.⁶² A cikk híre persze

⁵⁵ Feljegyzés Végh Antal leveléhez, d. n. MNL OL XXIX-I-34-b, 14/2. tétel. A „Magyarország felfedezése” című sorozattal kapcsolatos iratok (a továbbiakban: 14/2. tétel).

⁵⁶ *Darvas J.*: „Magyarország felfedezése” i. m. 1349.

⁵⁷ *Zám Tibor: Bács-Kiskunból jövök*. Bp. 1973. Vö. Feljegyzés a szociográfiai sorozat ügyében, 1968. jún. 3. RETÖRKIL X.5. 28. doboz, 1. dosszié; Jelentés a Magyarország Felfedezése sorozat Szerkesztő Bizottságának Zám Tibor Szociográfiai vállalkozásáról, d. n. Uo. 29. doboz, 2. dosszié.

⁵⁸ *Menyhért Jenő: Tájékoztató a Magyarország felfedezése c. sorozat 1968–1969. óra késő kötetéről* (1974 vége, 1975 eleje). RETÖRKIL X.5. 29. doboz, 1. dosszié. Innen értesülünk, hogy Galgóczi Erzsébettől „is megtagadtak bizonyos információkat a járási vezetők”. – Uo.

⁵⁹ Végh internálásához lásd *Szőnyi T.*: Titkos írás i. m. II. 517.

⁶⁰ *Végh Antal: Állóvíz: Jelentés Penészlekről, egy elmaradott faluról. Valóság* 11. (1968) 4. sz. 41–53. A cikk átengedését az is motiválhatta, hogy Penészleken – miként azt Végh is jelezte – nem volt tépsz.

⁶¹ Az 1968-as felvételekből hosszabb részleteket közölt a tíz évvel későbbi *Vannak változások* című dokumentumfilm, mely szintén Gulyás Gyula és Gulyás János nevéhez köthető.

⁶² *Végh Antal: Emlékeim egy ember közelségéből. Valóság* 18. (1975) 11. sz. 46. A vasfüggönyön túli hírverés az államhatalom számára hasonlóan kellemetlen lehetett, mint amikor a Horthy-kori szociográfiákat a kisantant-országok sajtója szemlélte. Vö. *Bartha Ákos: Falukutatás és társadalmi önismeret:*

azonnal eljutott Szabolcs-Szatmár-Bereg megye vezetőihez – nekik egyébként is begyűltek lehetett már ekkor az író, korábbi szabolcsi riportjai miatt.⁶³ A megyei pártbizottság végrehajtó bizottsága 1968. április végén első napirendi pontként tárgyalta a penészeleki írást, melynek szerzője „szándékosan igyekszik a megye gyenge pontjait megszéllőztetni” – fogalmaztak a megyei vezetők, akik ezért – élükön Orosz Ferencsel, az MSZMP Szabolcs-Szatmár megyei bizottságának első titkárával – többfrontos harcot indítottak Végh ellen. A *Kelet-Magyarországban* ironikus hangvételű, lejárató cikkek láttak napvilágot, sőt egy ellencikksorozat is megjelent.⁶⁴

Darvas József igyekezett menteni a menthetőt. Orosszal és Véghgel kiszállt Penészelekre, ott a helyi vezetőkkel feszült hangulatú megbeszéléseket folytatott, majd tapasztalatait a *Kortárs* 1968. évi szeptemberi számának legelején hozott írásában összegezte. Ismét erőteljesen hangsúlyozta vállalkozásuk „kormánypartiságát”, konstruktivitását és „marxista tudatosságát”, mely szerint szemben áll az egyébként elődjükként tisztelt Sárközi-féle sorozat ellenzékiességével, parasztcentríkusságával és riportszerűségével. A szociográfiák történeti megközelítésmódjának (vagyis múlt és jelen összehasonlításának) fontosságát hangsúlyozva igyekezett védeni Véghet, miközben azért nehezményezte, hogy a szerző előzetesen nem tájékozódott a járási pártbizottságnál. Hangot adott abbéli aggodalmainak is, hogy „az Állóvízben vannak kisebb-nagyobb pontatlanságok, túlzások, ellenőrizetlen adatok, túlzó általánosítások és felesleges dramatizálások”.⁶⁵ Összességében azonban inkább a megyei vezetők (túl)érzékenységét kifogásolta.

Darvas óvatos kiállása nem sokat használt.⁶⁶ Végh október végén írt feljegyzésében arról számolt be, hogy a megyei pártvezetés továbbra is gáncsolja a szerinte a párt politikáját szolgáló kutatói munkáját. „Ezt a szolgáltatást én csak őszinte szóval, igaz beszéddel tudom elképzelni, még akkor is, ha esetleg eddigi írásaimban, vagy akár szemléletemben valahol hibáztam. Azt a bélyeget azonban, amit Megyei

A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai. Sárospatak 2013. 263.

⁶³ 1965-ben szabolcsi riportjainak „egyoldalúsága, negativizmusa” miatt vonták meg Végh miniszteri-umi ösztöndíját. – *Szönyi T.*: Titkos írás i. m. II. 518.

⁶⁴ *Babosi L.*: „Üzenet” az „Állóvíz”-ből i. m. 34–36.

⁶⁵ *Darvas J.*: „Magyarország felfedezése” i. m. 1347–1360. Darvas 1969-ben drámát írt a penészeleki ügytől ihletetten A térképen nem található címmel, mely szintén kisebb vihart keltett. (A művet színre vitték, a rádióban és a tévében is adták.) – *Babosi L.*: „Üzenet” az „Állóvíz”-ből i. m. 40–41.

⁶⁶ „[...] már jeleztek, hogy írásom több helyen csak fokozta a gyanakvást a sorozattal szemben” – *F. J.*: Darvas József: „Mégmérgezve” közületi szenvedéllyel. Csongrád Megyei Hírlap, 1968. október 13. o. n. Darvasnak az ügyben játszott feszültségoldó szerepéhez részletesen lásd *Végh A.*: Emlékeim i. m. 45–52. A „megyei ellenállás” felpuhítását szolgálhatta az is, hogy decemberben több megyei lap is hozott egy Darvással készített – megnyugtató hangvételű – interjút, ugyanazzal a címmel. – *Pl. Sz. n.*: Magyarország felfedezése – Az „Olvasó népért” Beszélgetés Darvas Józseffel, az írószövetség elnökével. Tolna Megyei Népiújság, 1968. december 8. o. n.; Békés Megyei Népiújság, 1968. december 15. o. n.; Orosházi Hírlap, 1968. december 15. o. n.

Pártbizottság hónapok óta lépten-nyomon rám akar sütni, hogy szemléletem torz, szocialistaellenes, idegen a fennálló társadalmi rendszertől – nem vállalom” – fogalmazott az író, aki szerint a pártbizottság a pártszervezeteknek küldött körlevelek által igyekezett ellehetetleníteni szabolcsi „szolgálatát”.⁶⁷ Sőt, „lépten-nyomon azzal fogadnak, hogy ki vagyok tiltva a megyéből, a megyéről nem írhatok” – panaszkodott a kiutasítás gyakorlatára, ami az 1945 előtti vidéki közigazgatást valóban jellemezte (elsősorban választások idején, az ellenzéki kortesekkel szemben). Végh dühösen csapongott: egyrészt elvárta volna, hogy felülről vessenek véget zaklatásának, másrészt hajlandónak mutatkozott arra is, hogy újra leüljön a megyei vezetéssel megbeszélni a „félreértéseket”.⁶⁸ A helyzet súlyosságát érzékelteti, hogy Végh (és Zám) ügyével kapcsolatban a sorozatszerkesztők Aczél Györgyöt is tájékoztatták.⁶⁹

Bizonyára Aczél jóváhagyása is kellett hozzá, hogy a konzultációra nem informális megbeszélésként, hanem az országos pártlap hasábjain közzétett nyilvános vita keretein belül került sor. A *Népszabadság* karácsonyi számában – illusztris résztvevőkkel⁷⁰ – megrendezett szociográfia-kerekasztalon Végh elismerte szövegének esetenkénti pontatlanságait, ami azért figyelemre méltó, mert „a korabeli penészeleki községi tanácsai és MSZMP végrehajtó bizottsági, valamint a nyírbátori járási és a megyei tanácsülési jegyzőkönyvek, jelentések” azt bizonyítják, hogy „Végh valótlan dolgot nem írt le művében”.⁷¹ A nyilvános önbírálat gesztusán túlmenően a szerző ígéretet tett arra is, hogy készülő kötetében – a szükségszerű korrekciókon túl – Penészelek „ellenpólusaként” Szabolcs-Szatmár fejlődő községeit (például a prosperáló Vaját) is bemutatja majd. „Szeretném nagyon becsületesen megírni ezt a könyvet, de a megyei pártbizottság segítségével aligha megy. Ezért kérem a megyei vezetők, különösen pedig Orosz Ferenc elvtárs támogatását a leghatározottabb formában” – fogalmazott. Orosz elvtársnak azonban határozott elvárásai voltak a támogatásáért cserébe: „ha a szabolcsi emberek olvassák a róluk szóló kötetet, szeretnénk, ha magukra ismernének, megkedvelnék

⁶⁷ A „szolgálat” a szociográfia régi értelmezési kerete, amint azt a korábban említett Szolgálat és Írás Munkaközösség neve is érzékelteti.

⁶⁸ Végh Antal feljegyzése a „Magyarország felfedezése” szerkesztő bizottságának, 1968. okt. 25. RETÖRKIL X.5. 28. doboz, 1. dosszié.

⁶⁹ Jegyzőkönyv a „Magyarország felfedezése”-sorozat szerkesztő bizottsági üléséről, 1968. nov. 5-én. RETÖRKIL X.5. 29. doboz, 1. dosszié.

⁷⁰ Darvas József, Erdei Ferenc, Végh Antal és Orosz Ferenc mellett a rendezvényen részt vett Györi Imre (az MSZMP Csongrád megyei Bizottságának első titkára), Pándi Pál (a Népszabadság szerkesztő bizottságának tagja), Sipos Gyula költő és Urbán Ernő író. A vitát Gosztonyi János, a Népszabadság főszerkesztője vezette.

⁷¹ Korabeli levéltári források alapján: *Babosi L.*: „Üzenet” az „Állóvíz”-ből i. m. 35. Végh saját állítása szerint a Valóság-cikk kéziratát annak idején megküldte a Hazafias Népfrent helyi elnökének, a penészeleki iskolaigazgatónak és a párttitkárnak véleményezés céljából. Ők azt írták vissza, hogy „sajnos, minden szó igaz”. A Darvassal közösen megejtett kiszálláson aztán „letagadtak mindent”. – *Végh A.*: Emlékeim i. m. 50.

a kötetet, és az abban feltárt történelmi eredmények, meglevő nehézségeink és hibáink mellett is lelkesítenék őket további sikerek elérésére. Mi ezt várjuk a Magyarország felfedezése sorozattól. Ezt a feladatot véleményünk szerint semmiképpen sem lehet »ellenzéki« oldalról megközelíteni. Azt óhajtjuk, hogy velünk együtt drukkoljon az író, velünk együtt érezze a sikert és a sikertelenséget is. Munkálkodjunk együtt, hogy jól fedezzük fel Szabolcs megyét, jól fedezzük fel Magyarországot” – fejtette irodalompolitikai gondolatait a párttitkár.⁷²

Végh tehát összességében a nyilvánosság előtt Canossát járt, a színpalak mögött azonban elérte célját: az *Állóvíz* megjelenése után a Penészleki Községi Tanács a szociográfia által felvetett problémákat szinte pontról pontra megtárgyalta (az író nevének említése nélkül), s később – talán részben ennek a szembenézésnek köszönhetően is – az életfeltételek is lassú javulásnak indultak a faluban.⁷³ Mindeközben Orosz Ferenc távozni kényszerült posztjáról, és 1972 őszén már a szófiai Magyar Kulturális Intézet igazgatójaként építhette tovább a szocializmust.⁷⁴ Véghnek ugyanakkor nehezen bocsátottak meg: a megyei sajtó jó ideig következetesen hallgatott a Véghhez bármilyen módon kapcsolódó (országos hírű) eseményekről,⁷⁵ a megyei pártapparátus pedig hevesen tiltakozott a formálódó könyvkézirat ellen is (amit Végh maga juttatott el hozzájuk). A megyei vezetők hol megpróbálták lekenyerezni az íróat, hol pedig „elmenekültek” előle.⁷⁶ Tartottak tőle. Szerintük Végh elfogult, hibás szemléletű, rosszindulatú, „szubjektivista”, hiteltelenek a forrásai, a tényeket pedig tendenciózusan csoportosítja⁷⁷ – sorolták ugyanazokat a kritikákat, melyeket az *Állóvíz* esetében is megfogalmaztak, s amelyeket 1937-ben Féja Géza és Kovács Imre is megkapott a bíróság előtt.⁷⁸

A kiadó is óvatos volt. Az 1970-ben elkészült könyvkéziratot csak két évvel később, Aczél György jóváhagyását követően jelentették meg, *Erdőháton, Nyíren* címmel.⁷⁹ A mű nyitó fejezete a kibővített Penészlek-tanulmány lett. A szerkesztők a közlési engedélyért folyamodó levelükben erősen bizonygatták, hogy „az eredeti kézirat sértő felhangját (pl. a vezetőkkel szemben eleve elfogult kitételeit)

⁷² A Népszabadság kerekasztala. Népszabadság, 1968. december 24. o. n.

⁷³ Babosi L.: „Üzenet” az „Állóvíz”-ből i. m. 35–36. 43.

⁷⁴ Magyar Hírlap, 1972. október 17. 3. Orosz szerint távozásra nem hozható összefüggésbe a Penészlek-üggyel. Erről beszél: *Vannak változások* (1978), 46–50. perc. Lásd <https://videa.hu/videook/film-animacio/vannak-valtozasok-peneszlek-drama-film-filmszinhaz-QBmXunjSRo413RZy> (letöltés: 2024. jan. 15.).

⁷⁵ Babosi L.: „Üzenet” az „Állóvíz”-ből i. m. 35–42.

⁷⁶ Végh Antal: Akkor is, ha egyedül maradok. (Riporter: Sáfrán István) Bp. 1988. 178–179.

⁷⁷ Sánta János feljegyzése Végh Antal „Homokország” c. irodalmi szociográfiájának kéziratáról. Nyíregyháza, 1970. febr. 23. RETÖRKIL X.5. 28. doboz, 3. dosszié.

⁷⁸ Lásd pl. A néma forradalom a bíróság és a parlament előtt. Kovács Imre igazgatási és nemzetgyalázási pere. Bp. 1937.

⁷⁹ Végh A.: Akkor is i. m. 216.

a korrektség határai közé szorították”,⁸⁰ és Végh is hangsúlyozta jószándékát a kötet lapjain. Helyenként finomított is szövegének élén (a „gyengeelméjű” gyerekek gyenge teljesítményűek lettek, a sanyarú állapotok fő okává pedig a régi tanács lépett elő), az összkép azonban – meglepő módon – még komorabb lett a négy évvel korábbinál. A gyerekek italozásáról és tetvességéről új részek kerültek be a műbe, ahol helyet kapott a lelketlen orvos, a babonás pap és a hangsúlyosan nemtörődöm országgyűlési képviselő is. A szerző külön foglalkozott a helyi gyilkosságokkal és öngyilkosságokkal, 350 analfabéta helyett pedig immáron 400-at talált a községben. Végh hangsúlyozta, hogy a történelmi gyökerű elmaradottság nem lehet magyarázat a sanyarú jelenre. „A huszonnegyedik órában járunk ahhoz, hogy magunkba nézzünk: mit mulasztottunk”⁸¹ – állapította meg a népiek nemzethalál-víziójának szellemében.⁸² Általában véve is igyekezett „olyan keretbe ágyazni munkáját, amely tisztán felidézi a két világháború közti hagyományokat, a *Viharsarkot*, *A néma forradalmat* és más műveket. [...] Szövege egyszerű és szókimondó” – olvashatjuk Kiss László tanulmányában.⁸³

Az író sajátos módon tartotta be az ellenpólusra vonatkozó ígéretét is könyvének *Vaja gazdag, de...* című fejezetében, ahol az egyik alfejezetének *A lakosság elmarasztalása* címet adta – a tartalomhoz illően, csibészes őszinteséggel. Végh a mátészalkai szeméthegekről, illetve a hírhedt „fekete vonat” analfabéta munkásairól felskiccelt vitriolos riportjaiban is elemében volt: „Bűz és szenny mindenfelé. Részegek hánynak a váróterem kövére; fojtó füst terjeng. Itt várakoznak kisgyermekekkel, csecsemőkkel az utazó anyák is” – festett nonkonform képet a „munkás-paraszt kormány” által szimbolikusan piedesztálra emelt munkás-parasztokról,⁸⁴ semmiben sem maradvány el – például – Tarr Sándor nyolcvanas évekbeli prózájának naturalizmusától.⁸⁵ Végh kritikus megjegyzéseiből bőven jutott a – szerinte – saját pecsenyéjüket sütögető újfehértói KISZ-kádereknek, az alkalmatlan téveszelnököknek, valamint a korruptnak és műveletlennek beállított helyi vezetőknek.⁸⁶ Kendőzetlenül írt továbbá saját családjának nem éppen osztályharcos vonásairól, a földjének elvesztését megsínylő édesapjáról, és – helyiként – még egy túri orvhalászatra is el tudott jutni. „Az állami gazdaságnak

⁸⁰ Szerkesztői jelentés Végh Antal Erdőháton, Nyíren c. munkájáról, n. n. 1971. dec. 3. MNL OL XXIX-I-34-b, 14/1. tétel.

⁸¹ *Végh Antal*: Erdőháton, Nyíren. Bp. 1977. [1972.] 9. Vö. uo. 20–48.

⁸² A népiek nemzethalál-víziójához lásd *Bartha Ákos*: Populizmus, népiség, modernizáció: Fejezetek a kelet-közép-európai politikai gondolkodás 20. századi történetéből. Bp. 2017. 162. 183.

⁸³ *Kiss L.*: Állóvízi vihar i. m. 67.

⁸⁴ *Végh A.*: Erdőháton, Nyíren i. m. 93., 99. Idézet: uo. 132.

⁸⁵ Lásd pl. az A 6714-es személy és A te országod című novellát. – *Tar Sándor*: A te országod. Válogatott és új novellák. Bp. 1993. 7–16., 266–291.

⁸⁶ Ezek a részek Kovács Imrénének a falusi „kultúrközéposztályra” vonatkozó harmincas évekbeli kritikájára emlékeztetnek. – *Kovács Imre*: A néma forradalom. Bp. 1937. 109–111., 132.

terem kétoldalt a föld! De a hal a miénk!” – adta egyik rapsictársának szájába a zavarba ejtő szavakat.⁸⁷ S bár természetesen helyet szorított a jól gazdálkodó mintaszövetkezeteknek, és a mű az 1970-es árvíz kapcsán megtapasztalt összefogás patetikus képeivel zárult, összességében mégis azt mondhatjuk: Végh Antal nyírségi szociográfiája méltó folytatása a harmincas évekbeli elődök munkáinak – mindenekelőtt a bátorsága miatt. Az sem elhanyagolható szempont, hogy hosszú távon – akár a népiek – ő is jól járt a botránnyal: neve országosan ismertté vált, a könyv rövid időn belül több kiadást is megért, szerzője pedig korábban sohasem látott volumenű honoráriumot zsebelhetett be művéért.⁸⁸

Már az eddigiek során is láthattuk, hogy a szerkesztőbizottság egyfajta puffer szerepet töltött be a nagypolitikai elvárások, a magukat kiírtnak érző megyei vezetők és a szabadságukban korlátozott szerzők között. Erről tanúskodik az első megjelent szociográfiának, vagyis Mocsár Gábor *Égő aranyának* a sorsa is. Mocsár a magyar olajtermelés múltját és jelenét vetette papírra, s bevezető fejezetében részletesen tárgyalta az 1948-as MAORT-pert is, mely során az amerikai érdekeltségű vállalatot szabotázzsal vádolták, és Papp Simont, a Magyar–Amerikai Olajipari Részvénytársaság nyugalmazott igazgatóját koncepciós perben halálra, majd életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, a vállalatot pedig végül államosították. Mocsár kéziratának első verziója – ennek megfelelően – nagy riadalmat váltott ki a *Magyarország felfedezése* szerkesztőbizottságában.⁸⁹ Darvas zavarodottan kereste a „vonalat”,⁹⁰ ám sem a Legfőbb Ügyészség politikai osztályának szakvéleménye, sem pedig az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának kísérőlevele nem volt teljes mértékben megnyugtató e tekintetben. A szabotázs minősítést „nagymértékben erőltetettnek” találó ügyészség szerint a fennmaradt iratok alapján „nem lehet határozottan megállapítani, hogy az ítéletet koholt vádak

⁸⁷ *Végh A.*: Erdőháton, Nyíren i. m. 226–234. Idézet: uo. 230.

⁸⁸ Végh saját emlékei szerint az egyik új kiadásért nyolcvanezer forintot kapott. – *Végh A.*: Akkor is i. m. 217.

⁸⁹ A történetet utóbb kisebb pontatlanságokkal, de a lényeget tekintve a korabeli forrásokkal megegyezően adja elő a Szépirodalmi Könyvkiadó egyik szerkesztője. – *Domokos Mátvás*: Leletmentés. Könyvek sorsa a „nemlétező” cenzúra korában, 1948–1989. Bp. 1996. 233. Hogy a MAORT-per még a nyolcvanas években is érzékeny téma volt, azt a „szabotázs” regénybe szövő Galgóczi Erzsébet Vidravas című munkájának keletkezéstörténete illusztrálja. – *Magyar irodalmi művek, 1956–2016*. Főszerk. Falusi Márton – Pécsi Györgyi. Bp. 2021. 448–450.

⁹⁰ „Mocsár nem mondja ki, de az egészségből mégis az derül ki, hogy MAORT-szabotázs – legalábbis a szó leegyszerűsített, büntetőjogi értelmében – nem volt. Az világos, hogy a MAORT amerikai vezetői, az adott politikai körülmények között nem akarták emelni a termelést. Ha tetszik: »elszabotálták« azoknak az új, nagy anyagi befektetéseket is igénylő erőfeszítéseknek a megtételét, amelyekkel a termelést fokozni lehetett volna. De az adott a meglevő körülmények között, »objektíve« a kizsárolástól védtek az olajforrásokat. [...] Ennek a résznek feltétlenül benne kellene maradnia a könyvben, – de az illetékes politikai és szakmai vezetőkkel mégis konzultálni szükséges”. – Darvas József lektori véleménye Mocsár Gábor *Égő arany* című könyvkéziratáról”, d. n. RETÖRKIL X.5. 28. doboz, 1. doszsié. (Darvas emellett szerkezeti problémákat is jelzett.)

alapján hozták-e”, vagyis a MAORT-per megítélésének revidálására még vártott magára. Sőt, az állampárt vezetése az ügyészség által jelzett, politikailag problémásnak tartott részek javítását is kérte.⁹¹ Az esetet, s általa – *pars pro toto* – az egész vállalkozás gúzsba kötöttségét illusztrálja Darvas lektortársának, az „olajosok” rehabilitálásában bízó Gondos Ernőnek az őszinte kitárulkozása, akit „a szöveg meggyőzött arról, hogy az amerikai vállalat nem szabotált. A kérdés most már az: leírhatjuk-e ezt, ha igen van? Én el tudom képzelni, hogy igen.”⁹²

Mocsár végül kínos logikai döccenők árán ugyan, ám minden elvárásnak eleget tett: az amerikai „imperialista” céget (melynek munkásbarát cégpolitikáját és demokratikus szakembernevelését nem hallgatta el, sőt részletezte művében) „cápaként” jelenítette meg, a magyar szakembergárdát tisztára mosta a szabotázs vádja alól,⁹³ miközben emberi viszonyokra koncentrált tablót festett a Horthy-kori summások és kubikosok utódairól, vagyis a „vándormadár” olajmunkásokról. A legnagyobb gondot azonban nem is ezek a szövegrontó kompromisszumok okozták, hanem az, hogy a MAORT-pert, vagy a kőolaj kialakulásának és ki-termelésének a műben kérdezz-felelek-formába egyszerűsíteni próbált rejtjelmeit, esetleg a földgáz és a termálfvíz ügyét senki sem tartotta „nemzeti sorskérdésnek”. Még akkor sem, ha Mocsár szerint „a föld alól jövő energiák hasznosítása [...] a magyar mezőgazdaság és állattenyésztés számára a nagyüzemivé váló átszervezéssel lesz egyenrangú fontosságú folyamat.”⁹⁴

Egy évvel Mocsár „olajos” kötete után, 1971-ben rukkolt elő Komlóról írt szociográfiájával Moldova György, az elmúlt fél évszázad alighanem legolvasottabb magyar írója, aki két évvel korábban 35 000 példányban jelentette meg *Az elbocsátott légió* című (siker)kötetét.⁹⁵ A *Magyarország felfedése* példányszámai alapján egyértelmű, hogy a Szépirodalmi Könyvkiadó szociográfusként is bízott az íróban. Bár Moldováról a rendszerváltozásig több mint negyven ügynök írt jelentéseket,⁹⁶

⁹¹ Garamvölgyi József levele Darvas Józsefnek, 1969. nov. 19. RETÖRKIL X.5. 28. doboz, 1. dosszié; A Legfőbb Ügyészség politikai osztályának észrevételei Mocsár Gábor Égő arany című könyvkéziratáról, 1969. nov. 1. Uo.

⁹² Uo. (Gondos emellett több szerkezeti és stiláris problémát is jelzett.)

⁹³ Vö. „[...] a szakmai alapkérdésekben nem az amerikaiaknak, vagy a MAORT-osoknak, hanem a műszaki szakembereknek volt igazuk” és ezt a különbségtételt a műben „végig kell vezetni” – Tóth Dezső levele Darvas Józsefnek, 1969. máj. 9. MNL OL XXIX-I-34-b, 4/18. tétel. Mocsár Gábor.

⁹⁴ *Mocsár Gábor*: Égő arany. Bp. 1970. 297. Mocsár logikája másutt is megbicsaklik. Ekképp a kőolajiparba áramló vidéki munkások sorsa azt példázza számára, hogy „az átszerveződés, amely ezeket az embereket kidobta a faluból, mégsem volt annyira megszenvedtető”. – Uo. 111. A tézesítésekhez kapcsolódó erőszakra számos példát hoz *Ó. Kovács József*: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában: a vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete: 1945–1965. Bp. 2012.

⁹⁵ *Papp István*: Szemek a láncban. Játsszák a magyar állambiztonság történetében. Bp. 2015. 239.

⁹⁶ Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára Facebook-bejegyzése 2022. jún. 13-án. Lásd https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid0Uo83MUyxqc4PApKyKhn6is7j4g6zQYUUVshAhU8Bd8BJX3299dDRK1X5tb4Uq1Aal&id=121560831247609 (letöltés: 2023. okt. 25.).

a kortárs értékelés – sok más kritika (például felületesség, rasszizmus, másságellenesség) mellett – rendszerhűségét, vagyis „kritikai szervilizmusát” hangsúlyozza, mely hasonló szelepfunkciót töltött be, mint amit például Hofi tevékenysége a szórakoztatóiparban.⁹⁷ Gondos Ernő lektori véleményéből is efféle viszonyulás szűrődik ki: „Moldova kritikus szellemiségű író, és [...] nem tesz lakatot a szájára. Az azonban pillanatig sem lehet kétséges, hogy szemlélete történelmi, s hogy a szocializmust, minden bajjal és jajjal együtt előrelépésnek tekinti ezen a történelmi úton.”⁹⁸ Valóban tarthattak az említett szabadszájúságától, mivel öten is véleményezték kéziratát. Mindannyian annak megjelentetése mellett tették le a garast, ám a szövegbéli „tapintatlanságok” törlését kérték, mint például annak megemlítését, hogy „amióta bejött a téesz, parlagon hever a fél határ” Kisbattyánban.⁹⁹ Ortutay véleménye szerint Moldova „független”, „provokatív” és „tapintatlan” író, aki nem rest szóvá tenni az ÁVH viselt dolgait, Vas Zoltán komlói ámokfutását vagy éppen a szovjet katonák „törvénytelenégeit”.¹⁰⁰ „Másutt sem tartom szerencsésnek a szovjet reláció idehozását” – tette hozzá ingerülten a fentiekhez Pándi Pál.¹⁰¹

Moldova ebben a szerkesztési folyamatban nyitottnak mutatkozott ugyan,¹⁰² de nem lett szervilis. A kisbattyáni téeszésítéssel kapcsolatos „parlagi” megjegyzése ma is olvasható kötetében, megspékelve a „»Mecsek Gyöngye«, vagy ahogy Komlón mondják, a „»Mecsek Gyöngye« termelőszövetkezeti csoport” vitriolos kritikájával. A szövegből nem kerültek ki sem a Komlóra száműzött, levitézlett ÁVH-sok, sem pedig Vas Zoltán visszaemlékezése, mellyel kapcsolatban az író ugyan nem foglalt állást, ám a kínosan önmentegető–öntömjenező vallomás nem is különösebben igényelte ezt. Ráadásul az író „egyszerű emberek” megszólaltatásával ellenpontozta Vas nézőpontját. Ez utóbbi látószög dominált a bányászoknál is, akik közül – saját bevallása szerint – nem a helyi sztáremlékezőket kereste meg, hanem „azokat az öregeket [...], akik élték a komlóiak életét”.

⁹⁷ Révész Sándor: Kritikai szervilizmus – Moldova György pályaképe I. Magyar Narancs 25. (2013) 48. sz. 28–30.; Dupcsik Csaba: A magyar szociológiai gondolkodás története 1990-ig. Bp. 2022. 352.

⁹⁸ Gondos Ernő lektori jelentése Moldova György: Tisztelet Komlónak című művéről, d. n. RETÖRKIL X.5. 28. doboz, 3. dosszié.

⁹⁹ Rátkai Ferenc lektori véleménye Moldova György: Tisztelet Komlónak című művéről, 1970. jún. 15. RETÖRKIL X.5. 28. doboz, 3. dosszié.

¹⁰⁰ Észrevételeinek elbírálását ezúttal a kiadóra hárította volna az óvatos néprajztudós. – Ortutay Gyula lektori véleménye Moldova György: Tisztelet Komlónak című művéről, 1970. febr. 20. RETÖRKIL X.5. 28. doboz, 3. dosszié.

¹⁰¹ Pándi Pál lektori véleménye Moldova György: Tisztelet Komlónak című művéről, 1970. márc. 26. RETÖRKIL X.5. 28. doboz, 3. dosszié. Az ötödik bíráló, Boldizsár Iván is melegen támogatta Végh Antal kötetének megjelentetését. – Boldizsár Iván lektori véleménye Moldova György: Tisztelet Komlónak című művéről, 1969. aug. 30. Uo.

¹⁰² „A riportot jelen formájában első fogalmazványnak tekintem. Szívesen veszek akár lényegyet, akár részleteket illető hozzászólásokat. M. Gy.” – A Tisztelet Komlónak című kézirat összevetése a Kortársban olvasható fejezettel, d. n. MNL OL XXIX-I-34-b, 14/18. tétel. Moldova György.

Moldova munkamódszere itt is kényelmesen reflektálatlan, ám 1971-ben aligha lehetett volna reflektáltan (hitelesen) megjeleníteni a szociáldemokrata–kommunista konfliktust, a mindenkori kormánypárt, valamint a negyvenes évek eleji Nyilaskeresztes Párt bányászokra gyakorolt delejező hatását, illetve a mindezen pártok közti átjárásokat – egy-egy karrieren belül, de a misztikussá növesztett „year zero”-t (1945) mindenképpen átívelően. A szerző olvasatokat kínált fel akkor is, amikor egy társadalombiztosítási követelésekkel fűszerezett Horthy-kori bérharc kapcsán az egyik „öreg” szájába adta a lázító mondatot: „Nem azért mondom, de ezekért a célokért ma is indulhatna sztrájk.” A némi ötvenhatos múlttal rendelkező Moldova 1956-ot „októberi politikai robbanásnak”, az események résztvevőit pedig „felkelőknek” nevezte, tudatosan kerülve az ellenforradalom kifejezést, s még az „ideiglenesen” a Szovjetunió „hadizsákmányává” lett Pécs-környéki bányák története is benne maradt kötetében.¹⁰³

Elsősorban nem kritikát, hanem egy komplex reformtervet fogalmazott meg élete utolsó – éppen a *Magyarország felfedezése* sorozat keretében megjelenő – könyvében Erdei Ferenc. A legnagyobb tekintélyű magyar szociográfus a Kádár-korszakra szakított 1943 előtti munkásságának több, fontos ideologikus sarokkövével (etnicista látásmódjával és az alföldi tanyás mezővárosi fejlődés országos modelljének víziójával),¹⁰⁴ élete utolsó éveiben pedig talán saját ötvenes évekbeli politikai múltját is igyekezett némiképp jóvátenni.¹⁰⁵ Nem elhanyagolható mozzanat, hogy Erdei a halálos kór szorításában egyre kevésbé érezhette szükségét a megfontoltságnak, a kivárásnak, emellett stabil (akadémiai főtitkári) pozíciója is lehetővé tette számára, hogy olyan tabutémákról és kényes ügyekről beszéljen, mint például a magyarországi szegénység problémája.¹⁰⁶ Erdei élete alkonyán – az akadémiai átalakulás ügyvitele mellett – visszakanyarodott régi nagy témájához, a közigazgatási reformhoz, s éppen a halála utáni napon jelent meg a *Magyarország felfedezése* sorozatban a *Város és vidéke* című szociografikus

¹⁰³ *Moldova György*: Tisztelet Komlónak. Bp. 1971. 19., 23–27., 31., 157–191., 177., 213–214. Egy másik ’56-os szociográfus az „1956-os buli” kifejezést adta egyik munkásadatközlője szájába. – *László-Bencsik Sándor*: Történelem alulnézetben. Bp. 1973. 217. László-Bencsik múltjához lásd *Hovanyecz László*: Mit hagy maga után egy öreg afrikai? Népszabadság, 1997. január 18. 27.

¹⁰⁴ *Bognár Bulcsu*: Az önfeladástól az új gazdasági mechanizmus kidolgozásáig. Erdei Ferenc útja a Város és vidéke szociográfiáig. In: 1971. Egy tipikus kádári év? Szerk. Papp István. Bp.–Pécs 2022. 222–225. Erdei szociográfusként 1943-tól, politikusként 1945-től a központi irányítású, felülről levezényelt reformok híve lett, ám az idő múlásával egyre inkább eltávolodott utópisztikus ideáljaitól és a valósággal való szembenézés, valamint a politikai lehetőségeken belüli mozgástér kezdte el foglalkoztatni. – *Bartha Ákos*: Erdei Ferenc. Több szerepben nyomot hagyva. In: A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai. Szerk. Szilágyi Adrienn. Bp. 2023. 340.

¹⁰⁵ *Varga Zsuzsanna*: Egy hiányzó fejezet Erdei Ferenc életútjából. In: Közép-európai arcképcsarnok, 20. század. Szerk. Lukács István – Majoros István. Bp. 2018. 397–404.

¹⁰⁶ Az 1970. szept. 22-i rendkívüli elnökségi ülés jegyzőkönyve. Akadémiai Levéltár 151. b. Elnökségi ülések, 1970. szept.–okt. kötet, 45.

reformterve.¹⁰⁷ Ebben – miközben megrajzolta Szeged, Hódmezővásárhely, Makó, Szentes és Csongrád „arcélét” – immáron egy alulról szerveződő, szakszerűen menedzselte, versenyre kész gazdasági és társadalmi berendezkedés mellett tett hitet, a lehetőségekkel és a regionális különbségekkel is számot vetve.¹⁰⁸

Erdei nemcsak szerzőként, hanem szerkesztőbizottsági tagként és lektorként is szerepet vállalt a *Magyarország felfedezésében*, s ebbéli feladatait nagy lelkesedéssel látta el. Egyik (nyolcoldalas) bírálatában például szóvá tette, hogy Kunszabó Ferenc Sárközről írt kéziratában „megrendítő leírások” vannak a „»kulákidőkről« és a kollektivizálásról” – kritikai észrevételei azonban mégsem ezeknek a kényes részeknek a korrigálására irányultak. Sőt, mint az alábbi észrevételéből láthatjuk, az idősebb Erdi képes volt a látens önkritikára is: „A 310. oldalon van egy megdöbbentő tétel, ami azonban, ha jól meggondoljuk, igaz. Hogy tudniillik, ha 1952–1953-ban az egész parasztság hallgatott volna a szóra és belépett volna a termelőszövetkezetekbe, a népgazdaság is, az egész rezsím is válságba került volna. Minél többet gondolkozom rajta, annál inkább elfogadom ezt a megállapítást is. De így, kurtán odavetve mégis emészthetetlen. Ajánlom, valaminő vázlatos, utalásszerű kifejtését.”¹⁰⁹ A Rákosi-korszak földművelésügyi minisztere tehát nem törlésre, hanem kifejtésre ajánlotta a Rákosi-kori kollektivizálást élesen kritizáló gondolatmenetet.

Erdei „lelkesen” támogatta Fekete Gyula *Éljünk magunknak?* című kötetének kiadását is, pedig lektori véleményében maga sem rejtette véka alá, hogy a kézirat szerzője „nem viszi a témát a marxista terminológia hálózatára”.¹¹⁰ Ez a mű ráadásul jóval kényesebb témát tárgyalt, mint a tudományos kutatók, az olajmunkások vagy éppen a Sárköz helyzete, mivel Fekete a *Nők Lapjában* lefolytatott – kétezer olvasói levelet eredményező – gyerekvállalási vitából ollózott össze egy kötetre valót. A vita sikerét jórészt a második demográfiai átmenetnek nevezett jelenség összetársadalmi megtapasztalása magyarázza, mivel ebben a folyamatban a termékenységi visszaesés összekapcsolódott a család szerepének átalakulásával, a társadalmi normák megváltozásával és az egzisztenciális igények növekedésével.¹¹¹ Magyarországon ráadásul ezek a folyamatok egy előregedő társadalomban játszódtak le, ami makroszinten nemzetgazdasági kockázatokkal fenyegetett, mikroszinten pedig leginkább

¹⁰⁷ Magyar Nemzet, 1971. május 13. 6.; *Erdei Ferenc: Város és vidéke*. Bp. 1971. (Gondos Ernő dátum nélküli lektori véleménye formalitás volt. Vö. RETÖRKIL X.5. 28. doboz, 3. dosszié.)

¹⁰⁸ *Bognár Bulcsu: A társadalmi terek újragondolásával város és vidéknek egységéért*. Erdi Ferenc 1945 utáni koncepciójának alakulásairól. *Tér és Társadalom* 36. (2022) 2. sz. 38–43.

¹⁰⁹ Erdi Ferenc lektori véleménye Kunszabó Ferenc: „Tengernyi csepp” című írásáról, 1970. okt. 19. RETÖRKIL X.5. 29. doboz, 2. dosszié. Vö. *Kunszabó Ferenc: Sárköz*. Bp. 1972.

¹¹⁰ Erdi Ferenc lektori véleménye Fekete Gyula „Éljünk magunknak?” című kéziratáról, 1971. ápr. 9. RETÖRKIL X.5. 28. doboz, 1. dosszié. Támogató volt Gondos Ernő lelkesült lektori is, d. n. Uo.

¹¹¹ *Koloh Gábor: A demográfiai átmenet problematikája: egy globális folyamat értelmezésének lehetőségei*. *Korall* 22. (2021) 85. sz. 30–31.

a dolgozó anyák nehézségeiben öltött testet. Bár a „népben-nemzetben” gondolkodó Fekete több helyütt invokálta a népieket, ebben az újfajta, többdimenziós demográfiai válságdiskurzusban már csak a „gondok függelékeként” jelent meg az „egyke”,¹¹² mely jelenség tematizálása a két világháború között egészen a nemzethalál víziójáig nőtt, nem utolsósorban a népi írók munkái nyomán. S míg a Horthy-kori egykevitának néplélektani, gazdasági, felekezeti és etnikai olvasata is volt,¹¹³ ebből a Kádár-korszakra már csak az első két szempont maradt releváns. A „kicsi vagy kocsi”-vita árnyékában alig maradt valami a két világháború közti nagy egykepolémiából – de ez nem is meglepő. Míg ugyanis a 20. század első felében értelmiségi férfiak vitáztak közéleti fórumokon erről a „nemzeti sorskérdésről”, addig a Fekete által közölt levelekben lényegében a saját problémáit boncolgatta igen sokféle ember. Sokféle, de nem mindenféle. Mert bár a hatvanas években Magyarországon a homoszexualitás már nem volt – *de jure* – büntetendő, azokra, akik nem voltak heteroszexuálisok, utalás sem történt az egyébként a nők hangja által dominált válogatásban. Az *Éljünk magunknak?* összességében jelentékeny visszhangot váltott ki, újabb vitákat generált, a szerkesztőbizottság pedig egyenesen úgy gondolta, hogy „Fekete Gyula könyvének része van abban, hogy a kormányzat újra elővette ezt a nagyfontosságú kérdést”.¹¹⁴

Az újraindított *Magyarország felfedezése* sorozat első öt évének legnagyobb visszhangot kiváltó kötete mégsem Fekete Gyula munkája, hanem László-Bencsik Sándor 1973-ban megjelent könyve, a *Történelem alulnézetben* lett. Ez a mű valóban unikális volt, mivel egy munkásbrigádhoz szegődött értelmiségi szerző tapasztalattörténetét beszélte el, s közvetlen élményekkel még a két világháború közti szociográfusok sem rendelkeztek az általuk leírt világról (mivel oda legfeljebb gyerekkori emlékek kötötték őket).¹¹⁵ A munkáskönyv jelentős sajtóvisszhangja egyrészt – kissé abszurd módon – a téma viszonylagos ismeretlenségéből adódott, másrészt viszont a kiemelt médiaérdeklődést a politikai

¹¹² *Fekete Gyula*: *Éljünk magunknak?* Bp. 1972. 118., 319. A népiek „nemzetföltésére” kevés levélíró hivatkozott a válogatásban. – Uo. 30., 76., 110., 131., 238., 241., 270., 332., 334. Sőt, többen ironizáltak a népiek válságdiskurzusának beteljesületlenségével. – Uo. 123., 203., 228.

¹¹³ *Bartha Ákos*: Egy kevésbé ismert (elő)történet: a magyar szociográfia az 1920-as években. In: *Katklizma felé. Rendészet és mindennapok történései a két háború között. Rendészeti Tanulmányok 4.* Szerk. Alatrach Mohamed Fuad – Jámbor Orsolya Ilona – Tarján G. Gábor. Bp. 2023. 186–196.

¹¹⁴ Feljegyzés a „Magyarország felfedezése” sorozatról (-1973). RETÖRKIL X.5. 29. doboz, 1. dosszié.

¹¹⁵ A népiek antropológiai határhelyzetéhez lásd *Bartha Á.*: Populizmus, népiség, modernizáció i. m. 123–125., 176–177. László-Bencsik kivételes látószögével a lektorok is tisztában voltak: „Ez a pozíció, az ugyanis, hogy László egyszerre látja egészen belülről, brigádtagként az adott kollektívát, másfelől tapasztalt értelmiségiként kívülről is, a maga nemében páratlan lehetőséget nyújt neki. És a szerző erős tudatossággal él is ezekkel a lehetőségekkel.” – Gondos Ernő lektori véleménye László-Bencsik Sándor kéziratáról, d. n. RETÖRKIL X.5. 29. doboz, 1. dosszié.

vezetés is bátorította, mivel ezáltal olyan radikálisabb hangvételű – s ezért üldözött – munkák elől vonhatták el a figyelmet, mint például Haraszti Miklós *Darabbére*, amely éppen 1973-ban keltett országos botrányt.¹¹⁶ A *Történelem alulnézetben* az elvárásoknak megfelelően a szocialista brigádmozgalmat népszerűsítette, ám a sorok között a munkások nehézségei, önszerveződésük akadályozása is felsejlettek. A kompromisszum ára a kényes témák (például a szovjet hadifogság és a fusizás) kerülése volt. László-Bencsik maga arról írt visszaemlékezésében, hogy „az összes stiklit, amit ezrével megírtam, mind ki kellett hagyni, mert rossz fényt vetett az »uralkodó osztályra«”.¹¹⁷ A *Történelem alulnézetben* összességében némiképp hasonló funkciót töltött be, mint a hivatalviselő falukutatók munkássága a Horthy-korszakban: úgy kívánt érvényes képet nyújtani elemzett témájáról, hogy kritikájával nem feszegette a rendszer határait.¹¹⁸

A könyvkéziratról szerencsés módon öt lektori vélemény is fennmaradt, köztük alighanem a szerző által felelgetett „cenzoré” is. „A brigád-tagok teljesen őszintén beszélnek” – írja a bíráló – és „ezek a részek bizony lehangolóak, részben mivel valamiképpen kellemetlenül igazak, részben mivel az egyes személyeket s mai helyzetet kompromittáló butaságok”. Ilyen „igaz butaság” volt például, hogy „sokat beszélnek a szereplők a korrupciókról, lopásokról – eléggé általánosító hangszóval”. A „demoralizáló” részletekről – melyek miatt „húzások, javítások szükségesek” – listája is volt a névtelen lektornak,¹¹⁹ akinek döntő szava lehetett a kézirat sorsát illetően, mivel a szöveg intaktságát Hegedüs András és Gondos Ernő elragadtatott véleménye sem mentette meg.¹²⁰ Pedig egy negyedik (szintén névtelen) lektor éppen a bátrabb hangvételt és a következtések levonását hiányolta, valamint az üres frázisok (például „visszaszorulóban van a régi bérmunkás szemlélet”) kiiktatását javasolta, mivel szerinte az olvasóban gyanú támadhat, hogy az író valamit elhallgat, „hőseinek gondolkodása, politikai beállítottsága túlságosan egységes, túlon túl lojális”.¹²¹ A fő viszonyítási pont mindazonáltal

¹¹⁶ Horváth Sándor: Száz év magány? A magyarországi munkáskutatások nézőpontjai a 20. században. *socio.hu* 12. (2022) 1. sz. 30–31.

¹¹⁷ Varsányi Gyula: Az óriás és a hét törpe. László-Bencsik Sándor a szociográfáról, az ellenzékiéségről és a hetven százalékról. *Népszabadság*, 1990. november 17. 25.

¹¹⁸ „Hivatalos” falukutatóknak nevezhetünk mindenkit, aki a szociográfiai tevékenységet hivatalból üzte, így például a szociális tanácsadókat, a közegészségügyi szakértőket vagy a politikailag pozícionált társadalomtudósokat. Lásd Hivatalos falukutatók. A vidéki Magyarország leírása 1930 és 1940 között. *Társadalomtörténeti forrásgyűjtemény*. Szerk. Bíró Judit. Bp. 2006.

¹¹⁹ Lektori jelentés László-Bencsik Sándor *Történelem alulnézetben* című könyvéről, n. n. 1972. márc. 31. MNL OL XXIX-I-34-b, 14/2. tétel.

¹²⁰ Hegedüs András (1971. nov. 25.) és Gondos Ernő (d. n.) lektori véleménye László-Bencsik Sándor kéziratáról. RETÖRKIL X.5. 29. doboz, 1. dosszié.

¹²¹ Lektori jelentés László-Bencsik Sándor *Történelem alulnézetben* című könyvéről, n. n. 1972. febr. 29. MNL OL XXIX-I-34-b, 14/2. tétel.

az első névtelen lektor lehetett, aki a javított verziót kézbe véve előbb örömmel nyugtázta, hogy „a szerző a túlon túl szókimondó, politikai stb. kijelentéseket következetesen törölte”, majd kérte azt is, hogy a munka elején jelezzék: a „bemutatott jelenségek, folyamatok a hatvanas évek második felében zajlottak, s izgalmas, nehéz átmeneti időszakot jellemeznek”.¹²² László-Bencsik az újabb szövegoperációt is végrehajtotta¹²³ – ezzel pedig a beteg meg is halt. Ha ugyanis már nem az aktuális valóságot kísérelte meg rögzíteni a szerző, történeti munkát alkotott, nem szociográfiát.

Konklúzió

A *Magyarország felfedezése* sorozat első hat évében született szociográfiák népszerű alkotások voltak, melyek jelentős példányszámban láttak napvilágot, és a korszak meghatározó szépirodalmi-kulturális folyóiratainak (például *Alföld*, *Jelenkor*, *Kritika*, *Valóság*) hasábjain kerültek a kritika boncasztalára. Mindez természetesen a korabeli nyilvánosság szerkezetével és irányított működésével is összefüggésbe hozható. A pártapparátus – minden konfliktus dacára – érezhető elégedettséggel nyugtázta a sorozatra költött pénz hasznosulását. „E művek számottevően járultak hozzá a korszerű társadalomszemlélet kialakításához, lényeges társadalmi kérdéseink tisztázásához” – fogalmazott Tóth Gyula az MSZMP 1974-es kongresszusán.¹²⁴ Ez a – nem definiált – „korszerű társadalomszemlélet” azonban csak kéziratok elsüllyesztésével, szerzők (el)üldözésével, illetve szövegcsönkítések árán nyerhetett teret, a „lényeges társadalmi kérdéseket” pedig legfeljebb áttételesen, vagy „ezópuszi nyelven”¹²⁵ lehetett érinteni, de nem tárgyalni (és főképp nem „tisztázni”). A Kádár-kori szociográfiák e tekintetben eltértek

¹²² Lektorai jelentés László-Bencsik Sándor Történelem alulnézetben című könyvéről (Második, javított változat), n. n. 1972. júl. 24. MNL OL XXIX-1-34-b, 14/2. tétel.

¹²³ „Szinte döbbenetes a változás a négy évvel előttihez [1966-hoz – B. Á.] képest” – tette hozzá a munkásfelvétel kapcsán a mű elején. – *László-Bencsik S.*: Történelem alulnézetben i. m. 12. László-Bencsik végül a brigád 1968-as állapotát dolgozta fel. – Uo. 45. A szerző a másik névtelen lektor elvárásának is igyekezett valamiképpen eleget tenni. Vö. pl. „a mi magatartásaink, viszonyulásaink jórésztben még azt a régi bérmunkás mivoltot követik, akaratlanul, öntudatlanul is, sőt, úgy érezzük, hogy reánk még azok az erők vonatkoznak.” – Uo. 70. A Kádár János melletti szimpátia-hitvallásokat is tartalmazó munka (Vö. uo. 318–320.) nem nélkülözi az alkoholizáló munkások és az érdektelen munkáskérderek határozott, valamint a munkáshatalom finom kritikáját sem. Utóbbihoz vö. „Nem azt mondom én, hogy most abban a régi világban él az ember. Az már odavan. Sokat változott, ugyi. De az csak megmaradt, hogy mindenkinek megvan a rangja után való helye.” – Uo. 65.

¹²⁴ Tóth Gyula tájékoztató jelentése az MSZMP X. Kongresszusa az irodalmi életre vonatkozó határozatainak végrehajtásáról (1974. november 18.) In: Zárt, bizalmas, számozott. II. Irodalom-, sajtó- és tájékoztatáspolitikai, 1962–1979. Dokumentumok. Szerk. Cseh Gergő Bendegúz et al. Bp. 2004. 242.

¹²⁵ A cenzúra kijátszására hivatott „ezópuszi nyelvhez” lásd *Lauk, E. – Sámal, P. – Shek Brnardić, T.*: The Protean Nature i. m. 335.; *Samantha Sherry*: Introduction: New Perspectives on Censorship under Communism. *The Slavonic and East European Review* 96. (2018) 608.

a harmincas évekbeli „nagyszociográfiáktól”, melyek írói szinte minden kontroll nélkül adhattak teret politikailag kényes igazságaiknak és rögeszméiknek egyaránt.¹²⁶ Az alapítóknak kisebb fricska lehetett, hogy az új sorozatban éppen a Darvas által kritizált riportásztílust képviselő írók, vagyis Végh Antal és Moldova György örvendett a legnagyobb népszerűségnek. Az ő esetük egyúttal azt is példázza, hogy még az ereje teljében lévő Kádár-rendszerben sem kellett minden lektori véleményt szolgálai teljesíteni. Végh és Moldova elemzett munkái legalábbis megjelenhettek a kért ideológiai korrekciók teljesítése nélkül.

A bemutatott szociográfiák ugyanakkor több tekintetben is új színt hoztak a honi valóságirodalomba. A sorozat holisztikus jellege például a maga esetlegeségeivel és korlátaival is több szegmensét tudta megmutatni a korabeli életnek, mint a parasztcentrikus Horthy-kori sorozat. Különös módon az alulnézeti látásmód is a hetvenes évekbeli sorozatban valósult meg László-Bencsik Sándor jóvoltából – és az ismertített kompromisszumok árán. Harmadrészt, bár a hetvenes évek első felében az etnikai konfliktusoknak illet feloldódniuk az internacionalista testvériségben (ezt Cseres Tibor és Zám Tibor keserűen meg is tapasztalta), nem minden műben történt meg a teljes feloldódás. Az etnikai kérdésekre Moldova György volt a legfogékonyabb, aki a bukovinai székelyek kálváriáját és a „sváb kitelepítést” is érintette, igaz mindeközben ironizált egy „sváb származású” bányász beszédmódján.¹²⁷ Ortutay Gyula, szóvá téve Moldova illetlenségét, épp az internacionalista tabusítás alatt tovább élő nacionalista gondolkodásmódról tett tanúbizonyságot. „Javítandók között: a sváb származás [...] többször is előfordul azzal a melléközöngével, ahogy mi magyarok általában ezt a sváb jelzést használjuk”¹²⁸ – fogalmazott a néprajztudós. Nem lehetett egyedül beidegződéseivel; Végh Antal penészleki adatközlői szerint a jobboldali elfogultságokkal szintén aligha vádolható (apai ágon román származású) Darvas József az ötvenes években az alábbi kritikát fogalmazta meg a faluval szemben: „ez nem magyar falu. Ez egy elposványosodott állóvíz”.¹²⁹

Moldova kiemelten foglalkozott a cigánysággal is, mely népcsoport a (máskülönben előszeretettel etnicizáló) népiek látókörén kívül esett a harmincas években.¹³⁰ Moldova komlói szociográfiájában nyíltan írt a cigánysággal kapcsolatos problémákról, ám beszédmódja nem volt rasszista. Sőt, közölte a komlói „cigányiskola”

¹²⁶ Vö. Bartha Ákos: A „nagyszociográfiák” válságképe. In: A magyar szociográfia a 20–21. században. Szerk. Tóth Pál Péter. Bp. 2018. 107–121.

¹²⁷ *Moldova Gy.*: Tisztelet Komlónak i. m. 20., 51., 114–116. A németek kitelepítését érinti még: *László-Bencsik S.*: Történelem alulnézetben i. m. 232.

¹²⁸ Ortutay Gyula lektori véleménye Moldova György: Tisztelet Komlónak című művéről, 1970. febr. 20. RETÖRKIL X.5. 28. doboz, 3. dosszié

¹²⁹ *Végh A.*: Erdőháton, Nyíren i. m. 41.

¹³⁰ *Dupcsik Cs.*: A magyar szociológiai gondolkodás i. m. 171.

növendékeinek igencsak kétségbeejtő heti étlapját is – szociológiai szempontból minden bizonnyal aggályosan, ám empatikusan és hasonló módon, ahogyan azt Szabó Zoltán tette az 1936-os *A tardi helyzet*ben.¹³¹ Kritikusabban állt bele a „cigánykérdésbe” Végh Antal. „Gondolom, Magyarországon a cigánykérdés nem faji kérdés, és a törvények kiterjesztése nem azt jelentené, hogy egy népcsoportot sértenénk meg igazságtalanul »nemzeti« önérzetében. De a humanizmus és a megértés jelszavával, hangoztatásával lovat adni a dologtalanság, a renyhesség alá, kinek jó? [...] Nagyon indokolt a szalkaiak egyre türelmetlenebb felháborodása [...]. A község helyzetét előbbre vivő szándék, kellő megértés, de főként nagyon erős kéz szükséges Mátészalkán a cigánykérdés megoldására.”¹³² – fogalmazott Végh megbotránkoztató bizonytalansággal („gondolom”), ám egyúttal igazodva ahhoz a közrendészeti jellegű problémamegközelítéshez, mely az 1945-ös változásokat is átütötte, és még az MSZMP 1961-es (honi cigánysággal foglalkozó) párthatározatán is nyomot hagyott.¹³³ Mindent összevetve azonban Moldova és Végh munkái által a magyarországi szociográfiák sikerdarabjaiban is láthatóvá vált a cigányság.¹³⁴

A *Magyarország felfedezése* sorozatban publikáló, itt elemzett írók – eltérően a Sárközi-féle vállalkozás résztvevőitől – nem döntögethettek nyíltan tabukat, s a megtapasztalt cenzúrázás, a sokkalta nehezebben (vagy éppen sehogyan sem) felderíthető öncenzúrázás, valamint a „megyei ellenállás” nemcsak a lehetőségekre, de végső soron a megjelentetett munkákra is rányomta a bélyegét. Természetszerűleg a legnagyobb tabu maga az egypártrendszer volt, de a szerkesztők igyekeztek vigyázni a „mezőgazdaság szocialista átszervezésének” rendszerhű elbeszélésére, illetve a Szovjetuniót érintő kényes kérdések mellőz(tet)ésére is, jóllehet nem minden esetben jártak teljes sikerrel. A lektori vélemények és a megjelent munkák arról tanúskodnak, hogy 1956-nál jóval nagyobb hangsúlyt helyeztek 1945 megfelelő interpretációjára, vagyis a „régii” és az „új világ” éles elhatároltatására,¹³⁵ aminek az említett ideológiai keretkezésen túl oka lehetett az is, hogy az 1945-ös újrakezdés a szerkesztőbizottság tagjainak és a szerzőknek egyaránt fontos – és kevés (ön)tabusítással elbeszélhető – identitásképző „sorseseménye” volt.

¹³¹ *Moldova Gy.*: Tisztelet Komlónak i. m. 226. Vö. uo. 210., 220–230. A tardi helyzet „étlapszociográfiájához” lásd *Némedi Dénes*: A népi szociográfia. 1930–1938. Bp. 1985. 207.

¹³² *Végh A.*: Erdőháton, Nyíren i. m. 164., 165. Végh a tirpákoknak is szentelt egy rövid fejezetet. – Uo. 191–193.

¹³³ *Apor Péter*: A hétköznapi hatalom. Politikai nyelv, szaktudás, társadalmi cselekvés. Bp. 2022. 69–70., 80–84.

¹³⁴ Moldova 1989-ben aztán Bún az élet címmel írt (korántsem empatikus) botránykönyvet a cigányságról.

¹³⁵ 1945 kitüntetett helyéhez a kádári emlékezetpolitikában lásd *Ungváry Krisztián*: Social Resistance under the Kádár Regime and the “Right-Wing”. Enemies of State Security. In: *Underground Streams: National-Conservatives after World War II in Communist Hungary and Eastern Europe*. Ed. Rainer M. János. Bp. 2023. 162.

THE (RE)DISCOVERY OF HUNGARY
The Launching of a Sociographic Series in the Kádár Era
By Ákos Bartha

SUMMARY

The study reviews the first six years of the *Discovering Hungary* series, which was relaunched in 1967 by the Association of Hungarian Writers chaired by József Darvas. It is based on the books published in the series by Ferenc Erdei, Gyula Fekete, Sándor László-Bencsik, Gábor Mocsár, György Moldova and Antal Végh, the relevant archival, oral history and press sources, and the available scholarly literature. The work primarily seeks to answer the question of how the state-sponsored Kádár era sociographers used their own opportunities in the light of the achievements of the 'heroic era' of the 1930s: should their work be assessed as self-submission, or an honest effort to reflect realities, or a mixture of the two? The controversies surrounding the published volumes, which were very popular in their own time, and the documents discussing and evaluating the manuscripts that did not appear in the series, provide new insights into the structure and functioning of the public sphere of the time, in addition to the issues mentioned above.

Nógrády Árpád

SÁROS VÁRMEGYE – COMITATUS SAROSIENSIS

(Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Új sorozat.)

ELKH BTK Történettudományi Intézet, Bp. 2022. 760 oldal, 13 térképmelléklet

A történeti földrajz, a történeti topográfia magyarországi művelését mindmáig befejezetlen kézikönyvsorozatok kísérik. A Teleki József, majd Csánki Dezső és utóbb Fekete Nagy Antal által készített *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* ugyanúgy torzóban maradt, mint Györffy György monumentális vállalkozása, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Ez utóbbi – a nevéből is következően – a 13. század végéig, pontosabban 1332-ig, egyes adatok felhasználásával egészen 1350 körül kitekintve dolgozza fel és mutatja be a Magyar Királyság településeinek adatait a korszak végére kialakult vármegyék rendjében. A sorozat 1963 és 1998 között eddig négy kötetben jelent meg, Pilis megyéig eljutva. Folytatására Györffy halálát (2000. december 19.) követően huszonkét évet vártunk. A Györffy örökébe lépett Nógrády Árpád, aki a folytatás nehéz és hálátlan feladatát megkapta, az új sorozatnak titulált munka első kötetében egyetlen megye, az északnyugati országrészen fekvő, ma teljes egészében Szlovákia területéhez tartozó, hajdani Sáros vármegye topográfiáját nyújtja. A két P betűs megye egyelőre kimaradt: a nagy területű és jó forrásadottságú Pozsony, illetve a jóval kisebb területű és forrászegény Pozsega megye. Mivel azonban az új (al)sorozatban nem szerepel kötet számozás, utóbb majd beilleszthetők lesznek a helyükre.

Nógrády munkája hűen követi a Györffy György által kialakított kereteket, ám a tárgyalás részletességét és az adatfeldolgozás módját is megváltoztatta. A változtatás lényege, hogy – a korszak forrásadottságainak megfelelően – a döntően birtokjogi tényeket rögzítő okleveles anyag alapján végzett topográfiai rekonstrukció alapegysége nem egy település, hanem egy birtok. Ennek határai változhattak, és területén több település is létrejöhett. Tehát Nógrády munkája nem történeti helységnévtár vagy településtörténeti vázlat, hanem a települések rendjében ismertetett birtoktörténet. Egy megye így nem más, mint egy nagy *puzzle*, ahol a kirakós elemei az egymással határos birtokok. A forrásokból kiszedegethető adatmorzsák ekként nemcsak a helyükre illeszthetők, hanem kölcsönösen verifikálhatóvá is teszik egymást. A feldolgozás szükségszerű velejárója viszont az elemek lokalizációja és viszonyuk tisztázása. Magyarán a térképek megrajzolása a rekonstrukció egyenrangú része: az írott szöveg és a térképek egyszerre készültek, és a térképi megjelenítés segítette a szerzőnek a források adatait értelmezni és ellenőrizni.

Ez tagadhatatlanul rendkívül időigényes feladat. Nógrády Árpádnak nem csupán oklevelek ezreivel és elemi adatok sokaságával kellett dolgoznia, hanem a térképek számítógépes grafikai kivitelezését is el kellett sajátítania, illetve megrajzolásukat is el kellett végeznie. E térképek méltán önálló értékű tudományos teljesítmények. A sorozat történetében először színesek, részletes jelmagyarázattal, távolságmérést lehetővé tevő vonalas aránymértékkel vannak ellátva, és az áttekinthető térképek keresőhálósnak. A felhasználó így minőségileg más módon tud megismerkedni a vizsgált területtel. A feldolgozás módjának megváltoztatásához hozzátartozik, hogy a korábbi kötetekben külön nem tárgyalt vízrajz és egyéb természetföldrajzi névállomány, illetve az úthálózat külön egységekben és külön-külön térképlapokon szerepel. A településeket bemutató szócikkek is bővültek: egyrészt Nógrády teljes szöveggel kívánta közölni a topográfiai rekonstrukció legfontosabb forrásait, a határjárásokat, másrészt az 1332-es felső időhatárt Györffynél rugalmasabban kezelte, és kellő óvatossággal akár 15. század közepi-végi adatokat is beemelt, ha ez a vizsgálat szempontjából indokolt volt.

A sorozat újraindítására és e frissített közlési koncepciónak a kipróbálására a se túl nagy, se túl kicsi Sáros megye alkalmasnak bizonyult. A hosszú évek munkájának eredményeiből a szerző már egy évtizede publikál kisebb-nagyobb rész tanulmányokat (*A Sávári Sósok 1285. évi adománylevelei* a Németh Péternek szánt emlékkönyvben, 2012; *Három Sáros megyei birtokról* a Draskóczy-emlékkönyvben, 2012; *Sáros megye egyházas települései a 14. század végén* a Solymosi-emlékkönyvben, 2014; *Szmilnó föld és Makovica* A Kárpát-medence környezettörténete című tanulmánykötetben, 2021), illetve több előadásán mutatványként láthattuk egyik-másik térképét is, ám most végre kezünkbe foghatjuk a teljes művet. A könyv az eddigi kötetekkel azonos méretben, de színes borítóval és külön térképtartó papírtokkal látott napvilágot. Megjelenését az Árpád-ház Program és az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat támogatta, Weisz Boglárka és Zsoldos Attila lektorálták. A kötet szerkezetét és használatát ismertető bevezető, illetve a megye kialakulását bemutató tanulmány, amelynek rövidített változatát Nógrády már e hasábkokon közölte (*Vázlat Sáros megye kialakulásáról és betelepüléséről a 14. század közepéig*, *Századok* 156. [2022] 871–892.), a magyar mellett teljes terjedelmében angol és szlovák nyelven is helyet kapott. (Az angol fordítás Pálosfalvi Tamás, a szlovák Csiba Balázs érdeme.)

A szerző a bevezetőben ismerteti a feldolgozás módszerét, majd fejezetenkénti rendben a közlési elveket, formát és jelöléseket is. Mindezt a rövidítésjegyzék, a levéltári és könyvtári őrzőintézmények jegyzéke, valamint bibliográfia kíséri. Ezután következik a tartalmi rész. Első helyen *A megye kialakulásának vázolata* című tanulmány áll (a magyar mellett idegen nyelveken). Nógrády a korábbi köteteknél megszokott szerkezetben, de részletesebben mutatja be Sáros megye fekvését és táji tagolódását, vízrajzi és domborzati viszonyait, a honfoglalást és államszervezést követő meg- és betelepedést, illetve a terület tatárjárás előtti viszonyait. A térség határzóna voltának megfelelően a megyében a korai birtokstruktúra szempontjából is lényeges tagolóelem volt a gypúsánc, amelynek megépítését határörtelepek létesítése, különböző királyi népek telepítése kísérte. A sánctól délre fekvő törzsterületen található sávári, illetve a sárosi királyi uradalmak bemutatása, „fejlődéstörténete” is plasztikus. A megyévé formálódás folyamata II. András, majd IV. Béla király birtokpolitikája, a nagy birtokadományozások, továbbá az I. Károly-kori konszolidáció időszakainak végigkövetésével bontakozik ki, amelyet a volt gypűvelének egészen a 15. századig elnyúló benépesülése zárt le. Nógrády ezután – a 14. század eleji állapotra fókuszálva – Sáros megye társadalmi, gazdasági és etnikai viszonyait tárgyalja. Kitér az úthálózat, a várhelyek és városfejlődés, illetve az egyházi igazgatás kérdéseire, és kellő óvatossággal a terület népesedési viszonyaira is tesz megállapításokat az 1332–1335 közötti pápai tizedjegyzékek adatai alapján, kontrollforrásként az 1427. évi megyei kamarahaszna-összeírás adatait is hasznosítva. A szöveget olvasva érezhetjük, hogy a szerző igen alaposan ismeri (szak)területét: a példák értő módon vannak összeválogatva, az érvelés meggyőző, a következtetések megalapozottak. Nógrády itt és az egyes települési szócikkek esetében is körültekintően felhasználja a nyelvészet eredményeit, a földrajzi névállomány időbeli rétegzettségét is regisztrálva. Ismertetése azt is tanúsítja, hogy Sáros példáján az erdőispánságokból alakuló megyék problémáját közlelő tudjuk tanulmányozni.

A munka törzse, legterjedelmesebb egysége *A megye birtokai és települései* című nagyfejezet. A korabeli leggyakoribb névalak alatt betűrendben szereplő települési szócikkek felépítése (1. forrásadatok, 2. ezek történeti értékelése, 3. a település mai állapota, lokalizációja) az előző kötetekét követi. Nógrády kiemelt figyelmet fordít a határjárások közlésére, és több településnél a birtoklástörténetet genealógiai táblával is kiegészíti. Ezáltal az olvasó áttekintheti például a dienesfalvi Komlósiak, a nyási erdőóvók, a Lovagháziak vagy a Vészvári-Mocsolyai család leszármazását. Egyes szócikkek, például Asgút, Delne, Eperjes, illetve

Nagysáros, Sóvár vagy Szinye adatsorának tárgyalása kifejezetten terjedelmes – ezek belpolitikai események vizsgálatára vagy társadalomtörténeti jelenségek elemzésére is alkalmas alapteranyagot kínálnak.

Az újítás részeként a települések tárgyalása után külön tematikus egységeket találunk. Ezek *A megye vízrajza* (a vizek betürendjében), *A megye domborzata és erdősegei* (külön alfejezetekben a hegyek-völgyek saját nevük betürendjében, a bércek-halmok a birtokok névrendjében, de folyamatos sorszámozással, illetve az erdők ugyanilyen elrendezésben, sőt a határjárásokban említett fafajták és cserjék névjegyzéke is szerepel), végül az *Utak, átkelők, hidak és vármok leírása birtokok szerint* (szintén a birtokok betürendjében, egyúttal folyamatos számozással). A sorszámozások a tematikus térképeken ábrázolt elemek azonosítására szolgálnak.

A térképek összesen tizenhárom különálló lapon (I–XI., az I. és V. térkép kétlapos), a könyv borítójával egyező grafikájú, külön papírtokban található. Felsorolásuk csak e tok fölén olvasható, a könyv tartalomjegyzékében – érthetetlen módon – nem szerepel. Sorrendjük lazán követi a könyv beosztását. Az I/a és I/b lap a megye kialakulását mutatja be hét kisebb-nagyobb, szöveges magyarázatokkal kísért számozott térképen, a II. a korábbi kötetekből megszokott voltaképpeni főtérkép: *Sáros vármegye települései a 13–14. században*, míg az egyházas helyeket egy külön térkép, a III. számú ábrázolja. A IV. és V/1–2. a tematikus részek adattartalmát megjelenítő domborzati–vízrajzi térkép (IV.), illetve az úthálózat és vámhelyek (V.) térképe. Utóbbinál az V/1. az „autósatlasz”, azaz a települések névrajzát is feltüntető, az úthálózat áttekintését szolgáló térképlap, míg az V/2. az egyes utak, útszakaszok és vámhelyek könyvben szereplő sorszámozását megjelenítő térkép, amely a pontos azonosításra szolgál. Mindez elsőre zsúfoltnak és bonyolultnak hat, de a szöveggel összeolvasva kitűnően használható. Nógrády jóvoltából külön térképlapokon tanulmányozhatjuk Bártfa (VI.), Eperjes (VIII.), Kisszeben (IX.) városok, illetve Sóvár és Sópatak ikertelepülések (VIII.) 14. század eleji településszerkezetét. A három városi térképlap 14. századi és 15. század eleji adatok alapján készített részletes rekonstrukció, az alcím szerint „a közvetlen forrásokból megismerhető legkorábbi állapot”, olyan, szerényen „megjegyzéseknek” nevezett kísérőszöveggel, amely a könyvben nem szerepel, viszont e városok fejlődését összefogottan, mégis részletesen tárgyalja. A sort a korábbi kötetekből szintén ismerős, birtokviszonyokat bemutató két lap, az 1250 körüli állapotot (X.), illetve az 1330 körüli viszonyokat megjelenítő térkép (XI.) zárja. Mindkettő szép színezésével tűnik ki, a XI. számú ráadásul még Engel Pál térképének színvilágát is megidézi. Láthatólag Nógrády Árpád nagyon szereti a térképeket, és ért hozzá, hogyan lehet a szöveges tartalmakat vizualizálni. Számomra csak a használatuk okozott némi nehézséget: bár méretük kezelhető, a könyv és esetenként több, egyidejűleg kiterített térkép összenézése körülményes, például ha egy birtok, útszakasz és hegy egymáshoz való viszonyát szeretné az ember átlátni. Lett volna létjogosultsága annak, hogy egyes térképek, jelesül az I/a és I/b magyarázó melléktérképei csak a bevezető tanulmány szövegközi ábráiként jelenjenek meg.

Összességében Nógrády Árpád munkáját bizvást tekinthetjük *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* megújításának. A *Sáros vármegye* olyan kézikönyv, amelyre biztonsággal lehet támaszkodni. A szerzőnek csak azt kívánhatjuk, hogy műve ne „a Nógrády” legyen, hanem a „Györffy–Nógrády-féle történeti földrajz” első új kötete, amelynek segítségével „bejárhatjuk” és „belakhatjuk” az Árpád- és Anjou-kori Sáros megyét.

Lakatos Bálint

C. Tóth Norbert – Németh Péter

VÁRJOBBÁGYOKBÓL NEMESEK

A Megyeriek és Rádiak küzdelme a nemesi létért

(Függelékül a Megyery család oklevelei és egykori levéltárak jegyzéke)

(Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 14.)

ELKH–Magyar Nemzeti Levéltár–Szegedi Tudományegyetem Magyar Medievalisztikai
Kutatócsoport, Bp. 2023. 225 oldal

Szélesebb körben csak igen későn, 2023 nyarán kezdett terjedni a hír, hogy C. Tóth Norbert és Németh Péter a középkori Szabolcs megye történetét érintő, egy kifejezetten kései státuszper bemutató monográfiát készülnek kiadni. Kettejük együttműködése egyáltalán nem meglepő, hiszen a régió középkorát és újkorát kiválóan ismerő, a nyíregyházi Jósza András Múzeumot évtizedeken keresztül vezető Németh Péter és a szintén számos Szabolcs vármegyei vonatkozású publikációt közlő, jelenleg a Magyar Medievalisztikai Kutatócsoportot vezető C. Tóth Norbert szakmai együttműködése – például a Bátorai család és Nyírbátor középkori történetének vizsgálata kapcsán – immár lassan három évtizedre nyúlik vissza.

Az újabb közös munkájuk eredményeképpen napvilágot látott, igényesen szerkesztett, szép tipográfiájú, keményfedelű kötet már első pillantásra bizalmat kelt abban, aki azt kézbe veszi. A Magyar Medievalisztikai Kutatócsoport kiadásában megjelent, esztétikus küllemű monográfia mindkét szerzője a magyar középkortudomány élvonalába sorolható: kutatásaik komoly hatást gyakoroltak a korszakra vonatkozó jelenlegi tudásunkra. A kézirat emellett komoly lektoráláson ment keresztül, bírálói olyan elismert szakemberek voltak, mint Piti Ferenc, Szócs Tibor és Csermelyi József. A könyv végén található angol nyelvű tartalmi összefoglalót egyik vezető középkorászunk, Pálosfalvi Tamás készítette.

A kötet a Megyery család kissé későn „felfedezett” levéltárának megmaradt anyagára épül. A levéltár létezése csupán bő másfél évtizeddel ezelőtt derült ki. Az előkerülés módja aligha lepi meg azokat, akik Németh Pétert ismerik. Szakmai körökben szinte legendás, hogy a címzetes nyíregyházi múzeumigazgató mennyire tájékozott a megyével, sőt a tágabb régióval kapcsolatban is, legyen szó a jelenről vagy akár a múlttól. Ennek a tájékozottságnak és széleskörű kapcsolattrendszernek az eredménye volt az, hogy 2007-ben Megyery Pál mérnöktől tudomást szerzett a Megyeriek levéltáráról, ahogyan az is, hogy a megmaradt, sajnos roppant csekély számú forrásanyag végül a nyíregyházi levéltárba kerülhetett, és maga a bemutatandó könyv is napvilágot láthatott.

Ha a könyvbe belelapozunk, azzal szembesülünk, hogy a két szerző a munkát igazságosan megosztva, igen szakszerű módon elkészített, sokoldalú, bonyolult szerkezetű monográfiát adott ki a kezéből. A munka alapját egy, a 14. század második felében lezajlott, három szakaszból álló, úgynevezett státuszper történetének részletes ismertetése adja. Ezt követően a perben érintett birtokok (Rád, Megyer, Vasmegyer) történetét mutatják be, egy jól szerkesztett térképet is közreadva. A per okleveleinek magyar nyelvű összefoglalói, azaz összesen 16 oklevél (az 1364–1550 közötti periódusból) regesztái teljesen magától értetődő módon kerültek bele a műbe, ahogyan az ügyben szereplő, bonyolult rokonsági ágakat alkotó családok (Rádiak, Megyeri rokonságok, Ibrányiak, Vasváriak) stemmáinak közlése is igen sokat segít az összetett történet szereplőinek megismerésében. Szintén indokolt volt a család levéltárából megmaradt latin nyelvű oklevelek teljes szövegű közlése. A kötet végén precízen összeállított mutató segíti a műben történő tájékozódást.

A szerzők azonban további kellemes meglepetésekkel örvendeztetik meg az olvasót. Teljesen indokolt, de nem megszokott és nem elvárt eljárásként az 1378. évi perben az érintett felekkel együtt földesküt tevő nagyjából 300 nemesről – hatalmas munkával – egy olyan adattárat készítették,

amelyben számos lényeges adatot ismertetnek e személyekkel kapcsolatban. Ennek a döntésnek a jelentőségét, úgy vélem, felesleges külön kiemelni: az adattár messze túlmutat a kötet konkrét témáján. A felsorakoztatott nevek külön érdekessége, hogy viselőik hatalmas területről, összesen 19 vármegyéből érkeztek az eskü letételére, ami egyúttal érdekes és talán megválaszolatlan kérdéseket is felvet. Hogyhogyan ilyen messziről és miért ekkora területről jöttek az esküt letevők? Továbbá milyen társadalmi kapcsolatrendszerrel rendelkeztek az ügyben felperesként szereplő nemes várjobbágyok?

A meglepetések számát egy újabb fejezettel növelték, amelyben részletesen bemutatják a Megyery család levéltárának történetét annak középkori létrejöttétől a 20. század közepi pusztulásáig. Úgy vélem, ennek a résznek a fontosságát sem lehet eléggé hangsúlyozni: ezzel ugyanis olyan levéltártörténeti adalékokat szolgáltatnak az olvasónak, aminek országos jelentősége is van, hiszen a család okleveleinek története a levéltárak kialakulása vagy éppen az országos méretű 20. századi forráspusztulás tipikusnak tekinthető menetét is jól tükrözi.

A szerzők azonban ezzel sem elégedtek meg: egy táblázatban a Megyery-levéltár egykori okleveleinek jegyzékét is közlik (247 darabot, melyek nagyobbik fele Mohács előtti oklevél volt). Ennek böngészése közben minden középkorásznak összeszorul a szíve, hiszen fájó látni, hogy mi minden állhatna még a kutatás rendelkezésére, ha az oklevélanyag sorsa csak kicsit is szerencsésebben alakult volna. És ez csupán egyetlen, lokális jelentőséggel bíró família iratanyagá. Könnyen el lehet tehát képzelni, hogy országos méretekben hogyan is zajlott le a forráspusztulás folyamata.

Az igen sokoldalú információkat tartalmazó kötet műfaját – a fent elmondottak alapján – igen nehéz pontosan meghatározni. A státuszper ismertetése alapján nyugodt szívvel mondhatnánk, hogy egy precízen megírt esettanulmány került az olvasó kezébe, azonban a könyvben szereplő további fejezeteknek köszönhetően ennél sokkal többről van szó. Valójában valódi kézikönyvről beszélhetünk ez esetben, amely – a státuszper ürügyén – megannyi történeti kérdést taglal. Hozzá kell tenni, hogy a bonyolult eseménysor nyomon követése, a nagyszámú szereplő azonosítása (főleg neveiknek észben tartása) komoly figyelmet követel az olvasótól. Nagy szerencse, hogy a szerzőknek ezen a téren minden szálát sikerült végül elvarrniuk, és kibontakozhat számunkra a végleges és értelmezhető összkép.

A tematikai és szerkezeti összetettségtől függetlenül mégiscsak a három szakaszból álló státuszper a fő tárgya a munkának, amelyekről Szepesi Jakab országbíró 1378. évi ítéletlevelében maradtak fenn információk. A téma már önmagában is figyelemre méltó. A státuszperek a 13. századtól indultak meg a középkori Magyar Királyságban, köszönhetően annak a komplex gazdasági-társadalmi átalakulásnak, amelynek egyik felhajtóereje a királyi birtokpolitika megváltozása volt. Ennek következtében megrendült az a stabilitás, amely a korábban a királyi birtokokon élő, szolga vagy kötött szabad jogállású népelemek – ide sorolva a várjobbágyokat, várnépeket, udvarnokokat és egyéb szolgálónépeket is – helyzetét két évszázadon át jellemezte. A korban végbemenő változások a jogilag egységes jobbágyság és nemesség kialakulása felé mutattak, amely e népek közül egyesek számára (s ezek leginkább a várjobbágyok voltak) társadalmi emelkedést, de a többségnek (főként a várnépeknek) jobbágysorba süllyedést eredményezett. A státuszperek, azaz e népek jogait és a királyi birtokon belül betöltött státuszuk igazolását szolgáló jogi eljárások voltak azok, amelyekkel e társadalmi csoportok tagjai megpróbálták helyzetüket stabilizálni, szembeszállva a rájuk váró, általában nem túl biztató kilátásokkal.

A perek legnagyobb része már a 13. században lezajlott. Habár a jogilag egységes jobbágyság és nemesség keretei legkésőbb a 14. század első felére kialakultak – amelyre I. Lajos 1351. évi dekrétumát szokták felhozni bizonyítékként –, tévedés lenne azt gondolni, hogy nem voltak az országban olyan királyi népek, amelyek esetében ez az átalakulási folyamat ne nyúlt volna át a 14. század második felére. A könyvben bemutatott, három szakaszban tárgyalt státuszper pedig éppen egy ilyen, kifejezetten későn lezajló eseményt rögzít, ami betekintési lehetőséget nyújt számunkra a kor egyik általános, országosan is jellemző folyamatába.

A per főszereplői egyik részről a Káta nembeli Vasvári (vagy Paszabi) nemesek voltak, akik 1364-ben olyan birtokokat (a környéken található három Megyerből kettőt, valamint Rádót) kértek adományul I. Lajostól, amelyeken a régi királyi megye népelemei, azaz várjobbágyok éltek. Az ügybe további környékbeli nemesek, a Péc nembeli Ibrányiak is belekeveredtek.

A státuszper három „felvonásban” zajlott. 1364 és 1366 között Vasvári Miklós alponhárnokmester Rádót és Hárommegyert kérte adományként az uralkodótól arra hivatkozva, hogy azokat csupán szolgáltató várnépek lakják. És habár az érintett vasmegyeri és rádi várjobbágyok váltig bizonygatták nemes várjobbágy létüket, az országbíró végül a Vasváriaknak adott igazat, akiket a leleszi konvent révén be is vezettetett az érintett birtokokba.

A per második, a Vasváriak további birtokszerzését célzó, 1371–1373 között zajló szakasza eredménytelenül végződött. 1377-ben azonban a Vasmegyeriek (és velük együtt a Gégényiek), valamint a Rádiak szintén jogi úton indítottak ellentámadást a Vasváriakkal (pontosabban Vasvári Fekess Miklóssal) szemben. Az eljárás végén egy monumentális, több mint 300 nemes által letett földesküvel sikerült nemes várjobbágy státuszukat bizonyítani. Szepesi Jakab országbíró ezután megerősítette a felpereseket az eddig is kézben tartott megyeri, vasmegyeri és rádi birtokaikban. A döntés következtében az egykori nemes várjobbágyok fényes győzelmet arattak a Vasváriak felett. Ezzel jogi értelemben a nemesi társadalom tagjaivá válhattak, s így élhették tovább mindennapjaikat.

Az eseménysor, amelynek forrásadottságai viszonylag kedvezőek, betekintést enged a királyi népek társadalmi átalakulásába, ennek során vívott küzdelmeikbe, egyúttal arra is felhívja a figyelmet, hogy a jogilag egységes nemesség és jobbágyság kialakulása hosszú, bonyolult és több szálon futó folyamat volt a 13–14. századi Magyarországon. Világos, hogy az átalakulás megértéséhez további, ehhez hasonló alapossgú esettanulmányokra van szükségünk a jövőben. Az elvárás tehát adott, bár nem lesz egyszerű a műben tapasztalható magas színvonalon teljesíteni. Bízhatunk azonban abban, hogy a kötet jó példával jár majd elől.

A kötet – véleményem szerint – remekül bizonyítja, hogy nincs olyan apró vagy jelentéktelennek tűnő téma, amelyet megfelelő szakértelem, elhivatottság és intuíció mellett ne lehetne úgy feldolgozni és tálni, hogy az segítséget nyújtson az országos viszonyok jobb megértésében is.

A fentiek alapján tehát bátran ajánlom a könyv elolvasását, tanulmányozását, adattárainak lapozgatását a szakmai és nem szakmai közönség számára egyaránt, hiszen társadalomtörténeti, jogtörténeti, levéltártörténeti, genealógiai, valamint történeti földrajzi információk tengerében lubickolhat az, aki veszi a fáradságot a könyv elolvasásához.

Gulyás László Szabolcs

Szeghy-Gayer Veronika

TOST LÁSZLÓ, KASSA POLGÁRMESTERE

Kassai Magyarok Fóruma, Kassa, 2022. 217 oldal

Szeghy-Gayer Veronika, a Szlovák Tudományos Akadémia Kassán működő Társadalomtudományi Kutatóintézetének (Spoločenskovedný ústav CSPV SAV) munkatársa Tost Lászlóról (1875–1945) írt biográfiája 2022-ben jelent meg a szlovákiai magyar könyvkiadás egyik reményteljes műhelyeként értékelhető Kassai Magyarok Fóruma gondozásában. Ugyanebben az évben Szeghy-Gayer szlovák nyelven is publikálta az életrajzot (*László Tost, mešťanosta Košíc, Košice, Fórum Maďarov v Košiciach*, 2022), így az érdeklődő kassaiak szlovák ajkú közönségének nem kellett csupán egy, a könyv végére biggyesztett rezümével beérniük, hanem ők is megismerhették

„földijük” részletes élettörténetét. Ez a könyv azonban nemcsak a kassaiak számára válhat fontosá, jóllehet a laikusok részéről gyakran (f)elhangzik, hogy „ez csak az ottaniakat érdekli”, illetve ismerősen csenghet az a frázis is, hogy „a könyv szereplői és annak rokonsága örömet leli majd benne”. Mielőtt megválaszolnám a kérdést, hogy sikerült-e a szerzőnek rácsafólnia ezen kijelentésekre, érdemes szemügyre venni, honnan is származik a könyv megírásának gondolata.

Szeghy-Gayer Veronika érdeklődését egy Moyzes utcai, egyedi stílussal bíró kassai bérház keltezte fel. Az épületről kiderült, hogy tulajdonosa Tost Lászlóné Horváth Mária volt, akinek a férje az első bécsi döntés után Magyarországhoz került Kassa polgármestereként működött, és akivel később, uralmuk idején brutális módon végeztek a nyilasok. Innen jutott el a szerző nemcsak Szlovákia és Magyarország különböző levéltári gyűjteményeihez, hanem a Tost család leszármazottaihoz is, akik olyan információkkal is ellátták, amelyekről az írott források nem tanúskodhattak.

A mű elején az életrajzokra általában jellemző, klasszikusan száraz – azaz névvel, születési dátummal és hellyel ellátott – fejezetkezdés helyett az olvasó a Tost család első magyarországi tagjaival ismerkedhet meg, akik Habsburg József főherceg nádorsága idején a Lajtán túli területekről érkeztek Budára, és magukkal hozták a modern kertészeti technikák ismeretét is. A kötet betekintést enged a kiegyezés utáni Sáros vármegye legészakibb szegletében fekvő Zboró életébe is, amely a falu felett magasodó, egykor a Rákócziak tulajdonában lévő Makovica váráról ismert. A település köztisztelőben álló családjának egyik sarját, Graf Jusztinát vette feleségül Tost Károly, aki később a Deák-párt, illetve a Szabadelvű Párt helyi képviselőjeként tevékenykedett. Az ifjú pár úgy döntött, hogy Zborón alakítja ki otthonát, ahol fiaik, László és Barnabás elemi iskolai tanulmányaikat szlovák nyelvű közegben végezték el az 1880-as években. Apjuk „egyik fiát a haza, másikat Isten szolgálatába állította”. (46.) Kassai kötődésük középiskolai éveik alatt alakult ki, bár László egy rövid ideig a szepesi Lőcse főreáliskolájának diákja is volt. László felesége annak a Horváth Józsefnek volt a legkisebb gyermeke, aki 1849-ben Schlick tábornok csapatai ellen harcolt a kassai csatában. A friss házások a zempléni Sztropkó melletti Duplínra (Bányavölgy) költöztek, ahol 1903-ban megszületett fiuk, Tost Gyula, aki „mindig is a tisztí pályáról álmodozott” (160.), s mivel az impériumváltást követően nem kívánt a csehszlovák hadseregben szolgálni, a trianoni Magyarországon telepedett le. A Ludovika Akadémia elvégzése után a Honvédelmi Minisztériumban, majd a Légügyi Hivatalban dolgozott az 1930-as évek folyamán, pályafutásának csúcspontját viszont 1940 februárjában érte el, amikor Horthy Miklós a szárnysegédjévé avatta.

Amellett, hogy Horváth Mária „menekült a lehetőségek nélküli világból” (60.), vagyis Duplínból, férjét 1909-ben a Kassán állomásozó IV. magyar királyi kataszteri helyszínelési felügyelőség becsőbiztosává nevezték ki, ami előre jelezte új lakhelyüket. A szerző egy teljes fejezetet szentelt a kassai Tost-palotának, amelyet Mária 1911 augusztusában vásárolt meg huszárhadnagy édesapja utáni örökségből, s amelyben a család a végső fészket kialakíthatta. A lakók bemutatásával Szeghy-Gayer a város nemzetiségi és társadalmi képét kívánta árnyaltan ismertetni. A századforduló városi miliójében érezheti magát az olvasó, amikor a bérháztulajdonosok átlagos napi teendőivel és terheivel szembesül. A kassai Gazdasági Akadémiát elvégző Tost László végül a hivatalnokai pályán érvényesült: egy kétéves máramaroszi kitérőt követően Kassán földadó-nyilvántartási biztos lett a helyi királyi pénzügyigazgatóságon. Később, a Monarchia összeomlása után a csehszlovák állam fennhatósága alatt is folytatta munkáját, miután annak hűségesküvet tett. Szeghy-Gayer tényszerűen rajzolja meg az 1918–1919 közötti bizonytalan és turbulens hónapokat, illetve azt, hogy az új államalakulatban milyen (élet)helyzetek várták a korábbi elitet a „Kelet metropoliszában”.

Míg testvére, Barnabás – városi plébánosként és az Országos Keresztényszocialista Párt vezető személyeként – a kassai magyar közélet egyik legprominensebb személyévé vált, László 1921-ben kénytelen volt Árva vármegye egykori központjába, Alsókubinba költözni, mivel

a trencsényi pénzügyigazgatóság helyi kirendeltségéhez nevezték ki. A szerző helyesen mutatott rá, hogy az a szlovák közeg, amellyel Tost itt találkozott, teljesen különbözött attól, amelyet Sárosban vagy Zemplénben megtapasztalt. Az árvai kitérő és nyugdíjaztatása után, 1925-ben került vissza Kassára, ahol nemcsak a közélet egyik emblemikus figurája lett, hanem 1933-tól a város alpolgármestereként is szolgált. Szeghy-Gayer interpretációjában Tost László egy magas termetű, közvetlen modorú, társasági ember volt, aki karizmája révén – pártfogók mellett – sok ellenséget is szerzett magának.

Az első bécsi döntés aláírása nemcsak az ő személyes sorsában és Kassa történetében, hanem a Csehszlovákia déli régióiban élő magyarság életében is változásokat hozott. Kassa Magyar Nemzeti Tanácsa 1938. november 3-án nevezte ki Tost Lászlót Kassa polgármesterévé, így egyike volt azoknak, akik a bevonuló magyar hadsereg alakulatainak vezetőjét és Horthy Miklós kormányzót személyesen fogadhatták. A pár órás eufóriát követően a város első embere nagy elánnal látott neki a munkának, ám az adminisztráció, az iparendedélyek kérdése és az egyre nagyobb adósságok komoly teherként neheztedek a vállára. 1939 májusában távozott is a polgármesteri székéből, amelyet az antiszemita meggyőződésű Pohl Sándor vett át. A világháború éveit alatt a konzervatív, angolbarát Tost azon közéleti szereplők közé tartozott, akik nyilvánosan bírálták a náci és a nyilasok politikáját és propagandáját. A nyilas hatalomátvétel után pár hónappal, 1945. január 3-án a terror végrehajtói Kassa közelében, a Csermely-patak völgyében végeztek vele. Ezt a szomorú történetet a szerző magával ragadó stílusban és példaértékű precizitással tárta elénk. Hasonlóan járt el a Tost Gyula tragikus sorsát ismertető fejezetben is. Ő a kiugrási kísérletben való részvétele, illetve annak sikertelensége után saját kezével vetett véget életének. Az életrajz záróakkordjaként özvegy Tost Lászlóné, a Moyzes utcai bérház és a leszármazottak világháború utáni, a pártállami szocializmusban átalakuló Kassán belüli sorsát ismerhetjük meg.

A kötetet letéve joggal vetődhet fel az olvasóban a kérdés, hogy valóban Tost László-e a mű főszereplője és a vizsgálat „tárgya”, ahogyan azt a könyv címe sugallja. Véleményem szerint nem – s éppen ez a munka legnagyobb erénye. Szeghy-Gayer képes volt térben és időben, a maga dinamikájában láttatni egy hosszú folyamatot, teljesen figyelmen kívül hagyva a politikatörténet „törzsi bálványait” (François Simiand), a kronológia bevett határmezsgyéit. A szerző „kézen fogva” vezeti az olvasót az észak-magyarországi vármegyék periférikus településeire, a csehszlovák demokrácia kassai magyar pártéletében és a magyar állami keretekbe nehezen visszaintegrálódó város hétköznapijaiban. Vagyis Tost László és családtagjai életeseeményeinek politikai, gazdasági, társadalmi, etnikai és kulturális környezetére fókuszál, főszereplővé emeli a kontextust. Előfordulhat ugyanakkor, hogy az olvasó úgy érzi, a könyv elhalmozza őt ismeretlen nevekkal, ezeket szerencsés lett volna egy névmutatóban összegyűjteni. Hasonlóan érdemes lett volna egy helységnévmutatót is összeállítani, mivel a vizsgálat fókuszba állandóan mozog, s velük együtt az emberek is, akiknek persze nemcsak a tér- és időbeli helyzete, hanem időnként a meggyőződésük is változott.

Összességében azonban a szerző a lokális kutatásokat érintő, fentebb említett tévhitekre teljes mértékben rácáfolt, az igényesen szerkesztett képi anyag pedig az írásban rekonstruált történet kiváló segédanyagává vált. Reménykedhetünk benne, hogy Szeghy-Gayer és a Kassai Magyarok Fóruma együttműködése ezzel a művel nem ért véget, és hasonló – a forma és tartalom harmóniáját nyújtó – munkák jelennek majd meg a mai Kelet-Szlovákia színes múltjáról.

Czáboczký Szabolcs

Bencsik Péter

DEMARKÁCIÓS VONALTÓL ÁLLAMHATÁRIG

A határ menti társadalom és konfliktusai az 1920-as években

(Magyar történelmi emlékek. Értekezések.

Trianon-dokumentumok és -tanulmányok 11.)

ELKH BTK Történettudományi Intézet, Bp. 2022. 155 oldal

Bencsik Péter történész, a Szegedi Tudományegyetem Jelenkortörténeti Tanszékének habilitált egyetemi docense, a Trianon100, valamint az MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport tagja, témafelelőse nem első alkalommal foglalkozik a(z) (állam)határok, határ-átlépések és határsértések politika-, jog- és diplomáciatörténetével, a territorializálódás, a határ menti kapcsolattartás és konfliktusok kérdésével, körülményeivel. A Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének gondozásában, 2022-ben megjelent munkája tehát nem előzmények nélküli, de mégis hiánypótló munka. Bencsik korábbi – magyar, illetve idegen nyelvű – publikációi korszakokon átívelő képet festettek a kelet-közép-európai határ-rezsimek sajátosságairól, mintegy előkészítve jelen kötet megszületését, vagyis Trianon helyi hatásainak, az új határ menti területek sorsának komparatisztikai célú tanulmányozását.

Bencsik Péter *Demarkációs vonaltól államhatárig* című kötetének nyíltan vállalt célja, hogy – a klasszikus nézőpontokon túllépve – a békeszerződés szocioökonómiai következményeire fókuszálva, a hétköznapi szintjén, mikrotörténeti jelleggel mutassa be a trianoni határ mellett élt emberek történeteit, a határ(on)-lét individuális tapasztalatait. Vizsgálva azon változásokat, fordulatokat és körülményeket, melyeket az új határok teremtettek, és amelyek – egyéb feltételekkel kiegészülve – mélységében formálták át a több ezer kilométeres trianoni határ menti társadalom mindennapjait és mobilitási lehetőségeit. A váratlanul és újonnan létrejött határelményhez mint realitáshoz való kényszerű alkalmazkodás (vagy épp az ellene való lázadás) ugyanis felülírta a helyi közösségek addigi, jól megszokott életmódját, gazdasági, rokoni és egyéb kapcsolatait, határjárási stratégiáit.

A kismonográfia címadását – s ezzel a szerzői koncepciót is – szemügyre véve elmondhatjuk, hogy az egy olyan folyamatra utal, amelynek kiindulópontját az ideiglenesnek (és felülvizsgálhatónak) tekintett demarkációs vonalak, végpontját pedig a szilárdnak, illetve állandó (leküzdendő) akadálnak is vélt államhatár jelenti. A kötet tehát egyértelműen a határhelyzetet emeli konstrukciós erővé, egyrészt szemléltetve, hogy a határ önmagában nem értelmezhető, mivel létrejött két egymás melletti vagy egymással szemben álló terület (határvidék), valamint az ott élők és a határt birtoklók (államok) közötti konfrontáció, illetve folytonossági hiány (törésvonal) eredménye. Másrészt hangsúlyozva, hogy a határok nyitottabbá vagy zártabbá válásában – az állami/hatósági törekvéseken túl – kiemelt szerepe van a (tudományos szinteken eddig kevesebb figyelmet kapó) lokális közösségeknek, helyesebben az (alcímbe is kiemelt) határ menti társadalom konfliktusainak, a helyi lakosság alkalmazkodóképességének és pragmatizmusának, a határon átnyúló kapcsolati tőke kihasználásának, illetve a helyiek (politikai akaratot is felülíró) túlélési és megélhetési ösztönének is.

A könyv szerkezetileg nyolc tematikus fejezetre – illetve ezeken belül további kisebb alfejezetekre – oszlik. Koncepcióját tekintve a szerző a mikro- és a mezoszint, vagyis a határ menti lakosság és a határőrizeti feladatokat ellátó hatóságok/rendvédelmi szervek közötti ellentétekre, a főbb összeütközési pontokra fókuszál. Bencsik – megkönnyítve az olvasó dolgát – a fejezetek végén egy-egy összegzést, kitekintést is közöl, melyekben kiemeli az adott szakasz tényanyagát, vezérgondolatait.

A háború hosszú árnyéka címet viselő első fejezet a „Nagy Háború” határátlépéssel kapcsolatos következményeire helyezi a hangsúlyt, bemutatva, hogy az első világháború kitörése, majd eszkálálódása, továbbá a korábbi állami-birodalmi keretek felbomlása, az 1918 utáni utóháborúk elhúzódása, az új határvonalak létrejötte miként vetett véget a korábbi szabad világnak, az útlevél és vízum nélküli határátlépési mechanizmus „idilljének”. Ezzel összefüggésben pedig – a nyugatias, rendvédelmi jellegű határrezsim rendszeréből kiszakadó, attól eltávolodó – Magyarország miként talált „helyet” a katonai jellegű, zártabb keleti határrezsim rendszerében vagy helyesebben: a Nyugat és Kelet közötti átmenetben. (Mintegy megkönnyítve az ország második világháború utáni szovjetizálását is.) A fejezet számba veszi azokat a háborús és egyéb körülményeket, folyamatokat (például a kötött gazdálkodás bevezetését, az áruforgalom bel-földi, illetve inter- és transzregionális korlátozását, a jogszabályi környezet félénkenti változását, a nacionalizmus és protekcionizmus erősödését, az államhatárok megszilárdulását), melyek egyrészt életre hívták a határok fokozott ellenőrzését, másrészt a harcok elültével is életben tartották azt. Ezzel generálva egy – a későbbi fejezetekben részletezett – lakossági és állami érdekkülönbséget, folytonos divergenciát, szembenállást.

A határőrizeti rendszer legfőbb sajátosságait bemutató – *Őrzők a strázsán* címet viselő – második fejezet elsősorban az állami érdekeket, illetve szabályokat a határkerületben betartatni hivatott hatóságok tevékenységére, illetve a határőrizet átalakulására, militarizálására helyezi a hangsúlyt. A szerző egyrészt szemlélteti a rendvédelmi/határőrizeti szervek (pénzügyőrség, csendőrség, államrendőrség, vámőrség) és a határt járó (legálisan/illegálisan átlépő) vagy csak a határ mentén élő helyi lakosság viszonyát, kapcsolatuk hektikusságát. Másrészt felvázolja a hatóságok „nemkívánatos elemek” (például a galíciai bevándorló/menekült zsidók, illetve a határon túli, nem magyar nemzetiségűek) és kémek elleni harcát, hangsúlyozva, hogy a kémektől való félelem – a bizalmatlan légkör, illetve a háború okozta feszültség(ek) határokon való kivételése következtében – nem csak Magyarországon volt jellemző. A hergelés, a gyűlöletkeltés, a határátlépés diszkriminatív jellegű korlátozása, a kiutasítás, kitoloncolás és vízum-megtágadás – más-más módokon, de – mindenütt része volt a kelet-közép-európai államok politikájának.

Az ezt követő fejezetek (3–7.) már az illegális határátlépés jelenségével, illetve annak különböző jogi eseteivel foglalkoznak, bemutatva az ország legkülönbözőbb határ menti vidékén élő, mégis azonos problémákkal és kihívásokkal szembesülő emberek próbálkozásait, a szabályok kijátszására tett sikeres vagy sikertelen kísérleteit. Az első világháború után Kelet-Közép-Európában sok más helyen (így a lengyel–német, a csehszlovák–német és a lengyel–román határon) is problémát okozott, hogy az addig összetartozó határ menti területeken határváltozásra került sor. A határ menti társadalomban és annak konfliktusaiban tehát ahány határszakasz, annyiféle határjelleg, határfelfogás tükröződött. Van azonban, ami mindenhol azonos. Hiszen a határőrizet kiépítése, a demarkációs vonalak megmerevedése, a kettősbirokrácia, a kishatár-forgalom megszervezése, az elszakított családok kapcsolattartásának megkönnyítése, a kémek és csempészek elleni harc – sok egyéb mellett – a határ minden pontján problémát, illetve megoldásra váró feladatot jelentett. Ezt a kötet esettanulmány jellegű, a lakossági reakciókra fókuszáló fejezetei a továbbiakban szemléltetik.

A *Rokonlátogatók* elnevezésű harmadik fejezet példákat és történeteket hoz a személyes, illetve az állami szinteken is propagált revízió reményében táplált magyar–magyar kapcsolattartás nehézségeire, a szomszéd faluba tett rokonlátogatások körülményességére. Bemutatva, hogy a határ menti közösségek hogyan fogadták vagy utasították el azt, hogy a határon túlra került családtagjaik, barátaik meglátogatása már nem egyszerű kirándulásnak, hanem akár törvénybe ütköző tettek is minősülhetett. A szabályos határátlépéshez hatósági okmányra/igazolványra volt szükség, ám ezek beszerzése – például a határátlépési pontok szőrványossága miatt – kö-

rülményes és időigényes volt, így egyesek ezek nélkül is útnak indultak. Utóbbi azért is volt megszokott gyakorlat, mivel az addig jórészt határtapasztalat nélkül élő embereknek – főként sürgős esetben – meg sem fordult a fejében, hogy a határ átlépéséhez „holmi igazolvány” (42.) kiváltására is szükség van. Egyszerűen tették, amit korábban is: mezei utakon átsétáltak a szomszéd faluba, mit sem tudva arról, hogy ez már illegális.

A *Földművelők nehezített pályán* címet viselő negyedik fejezet a kisebb határszéli forgalom kiépítésére, újjászerveződésére, fenntartására, illetve mértékére vonatkozóan tesz megállapításokat, kiemelten kezelve a kettősbirtokosság intézményét. A szerző ezzel összefüggésben demonstrálja azon birtokosok hétköznapi nehézségeit, akiknek földjük megművelése, vagyis megélhetésük érdekében határt „kellett” sérteniük, amíg a határszéli úti igazolványok bevezetése, illetve a kishatárforgalom hosszasan elhúzódó rendezése (az 1920-as évek második felében) nem könnyített helyzetükön.

A munka ötödik és hatodik fejezete – *Magán-külkereskedelem és Jogi esetek* címmel – az 1920-as évekbeli Magyarország valamennyi határvonalán intenzíven folyó csempészetéről, illetve annak jogi hátteréről ad áttekintést, szemléltetve a fektetés motivációit, általános és egyedi jelenségeit, illetve egy-egy esetre fókuszálva a csempészek ellen indított hatósági eljárások fontosságait. A szerző plasztikusan példázza a korabeli jogalkotás és -értelmezés kaotikusságát, az ítélkezési illetékességek zűrzavarát, illetve ebből adódóan a hatósági ítéletek – személyes elfogultságot sem nélkülöző – kavalkádját. Továbbá demonstrálja a kiszabott büntetési tételeknek a jogsértéstől (okmány nélküli rokonlátogatás, kettősbirtokos határsértés vagy csempészet), az adott határszakasztól (román, csehszlovák, osztrák) és az ítélkező hatóságtól – az uzorabíróság jogi szakszerűségétől, a (fő)szolgabírák személyétől, hozzáállásától (néhol megengedő/elnéző, máshol nyers, esetleg bosszúszomjas bürokrata) – is függő viszonylagosságát, következetlenségét. Ehhez kapcsolódóan a kötet továbbgondolásra érdemes módon felveti, hogy 1945 után a jogrend torzulása vajon valóban csak szovjet import révén ment végbe, vagy esetleg „nemzeti hagyományokra” is épült.

A hetedik – *Fegyverdörgés békeidőben* című – fejezet a határ mentén mindennappossá váló erőszakot mutatja be. Magyarország és a vele határos kisantant országok (Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia) feszült viszonyával összefüggésben megismerhetjük a határőrizeti szervek és a lakosság, valamint a szomszédos hatóságok egymás közötti összetűzéseit, fegyveres konfliktusait: a szóváltásoktól az átlövéseken keresztül egészen a halálos sebesülésekig. A fejezet nyomon követi azt is, hogy milyen diplomáciai lépések követ(het)ték az egyes határc incidenseket.

A kötet összegző és egyben záróegysége – a *Territorializálódás* címet viselő nyolcadik fejezet – arra keresi a választ, hogy a részleteiben tárgyalt folyamatok együttese miként alakította Magyarországot és a határ menti társadalom történelmét. Vagyis a határok megszilárdulása és azok szigorú ellenőrzés alatt tartása (a territorializálódás) mennyire volt államérdek, nemzeti érdek vagy épp lakossági érdek. Továbbá ezen – a háborús évek előrehaladtával fokozódó, makroszinten irányított – kontrollfolyamatot miként írta aztán felül a végcélért, vagyis a deterritorializálódásért tett erőfeszítés, a határon inneni és túli kapcsolatok fenntartása.

Összességében a kötet – azon túl, hogy példák tucatjaival cáfolja a „mindent elválasztó határ” nemzeti szinteken túlhangsúlyozott képzetét – tartalmaz válaszokat az azon kérdésekre, hogy miként fogadták, illetve alakították az eseményeket a hétköznapi emberek emóciói, valamint a helyi érdekek. Mit kezdett, illetve miként tudott megbarátkozni a határsávba kerülő lakosság a határnélkülséget felváltó, újonnan megtapasztalt határélménnyel? Melyek voltak a száz évvel korábbi határhúzás helyi, hétköznapi szintjén is érzékelhető – eddig kevésbé hangsúlyozott – társadalmi-gazdasági következményei? A kismonográfia jegyzetapparátusából kitűnik, hogy a szerző széles forrásbázisra építette megállapításait. Kutatása elsődlegesen az országos és megyei gyűjtőkörű archívumok, levéltárak iratanyagára, korabeli sajtóforrásokra, il-

letve egyéb publikált forrásokra (egyebek mellett közlönyök, adattárak, képviselőházi naplók adataira) támaszkodik. Szekunder forrásként – a nemzetközi kitekintés és az összehasonlítás céljával is – Bencsik felhasználta a kelet-közép-európai térség határproblémáinak vizsgálatával foglalkozó magyar és idegen nyelvű szakirodalmat is. A hazai kutatások közül kiemelten kamatoztatta a néprajzi/etnográfiai, rendvédelem-történeti, határforgalmi és (fekete)kereskedelem-történeti kutatások eredményeit. A kötetben való tájékozódást személy- és helységnév-mutató segíti.

Kutatási területem révén a határkérdés és a csempészettörténet témáját, illetve e téma – a kötet előszavában részletezett – kutatási nehézségeit (rossz forrásadottságok, előzetes kutatások hiánya) magam is jól ismerem. Emiatt is határozottan állíthatom, hogy Bencsik Péter komoly feladatot vállalt magára figyelemfelhívásnak – egy kiterjedt kutatás kezdőlépésének – tekintett kötetével, különösen, ha a kisonográfában felvetett, rendkívül szerteágazó kérdésekre, illetve az ehhez kapcsolódó kutatás térbeli dimenzióira (is) gondolunk. Nem túlzás azt állítani, hogy Bencsik a vármegyei levéltárakban sok esetben tűt keresett a szénakazalban, ennek ellenére rendkívül alapos és gondos munkát végzett, miközben – ha nem is teljeskörűen, de – részletekbe menően és kritikus szemlélettel rekonstruálta a határrezsim 1920-as évekbeli működését, illetve a határ menti életet szabályozó rendelkezéseket és a benne élő emberek mindennapi életét, konfliktusait.

Nagy Adrienn

EGY VILÁGRASZÓLÓ TÖRTÉNET

Az 1956-os magyar menekültválság kézikönyve

Szerk. Kecskés D. Gusztáv – Scheibner Tamás

ELKH BTK Történettudományi Intézet, Bp. 2022. 692 oldal

Magyarország a 20. században (csökkenő) méretéből és földrajzi helyzetéből adódóan ritkán játszott meghatározó szerepet a globális történelemben. Az 1956. október 23-án kitört forradalom és szabadságharc, majd annak leverése és az ezt kiváltó kényszerű migráció azonban világszerte ismertté tette az országot. Az 1956. november 4-én megindult szovjet támadás, majd a politikai visszarendeződés és megtorlások miatt a következő hónapokban mintegy 200 000 ember hagyta el az országot. Az 1989-es kelet-európai rendszerváltozásokig hivatalosan „ellenforradalomként” definiálták az eseményeket, és a külföldre kényszerült magyarok sem kaphattak helyet a szocialista kánonban. Ennek következtében az 1980-as évek végéig az 1956-os magyar menekültkérdéssel csak nyugat-európai és tengerentúli szerzők foglalkoz(hat)tak. 1990 után – ahogy a forradalmi eseményekkel, úgy a menekültkérdés részleteivel kapcsolatban is – számtalan új forrás és kutatói szempont került előtérbe. A kutatók leginkább a menekülés személyes történetei és az integráció folyamatai iránt érdeklődtek, aminek következtében majd minden befogadó országra vonatkozólag elkészültek – igaz eltérő mélységben és minőségben – az ’56-os menekültek történeteivel foglalkozó munkák.

A tárgyalt kötet – ahogy arra az alcím is utal – egy olyan kézikönyv, amely átfogó képet ad a menekültválság történetéről, annak állomásairól, legfontosabb adatairól, számairól, valamint a nagyobb befogadó államok politikai és társadalmi viszonyulásáról és egyáltalán: a világ közvéleményében kialakított képről. Az 1956-os magyar menekültkérdés ugyanis olyan nemzetközi ügy lett, amely új irányokat és közös eljárásmodokat indított el a migráció globális kezelésében. Menekültválságok korábban is voltak, ám azok nem kaptak ekkora figyelmet,

médiavisszhangot. A magyar forradalmárokról és menekültekről készült megrázó felvételek bejárták a világot, és a hidegháborús politikai környezetben az elnyomás elleni harc legismertebb szimbólumaivá váltak. A Szovjetunió és a kommunizmus elleni küzdelem a sajtó által széles körben bemutatott történeteken keresztül személyessé vált, arcokat kapott.

A kötet ebbe a világpolitikai környezetbe helyezi el a magyar menekültügyet. A szerkesztők hatalmas munkát végeztek azzal, hogy 43 hazai és külföldi szerző szövegeit gondozták, amelyek nem egyéni logikákhoz, hanem jól átgondolt és következetesen végigvitt kérdésekhez igazodva születtek meg, egységes tartalmat eredményezve. A két központi kérdés tehát ez volt: hogyan vált nemzetközi jelentőségűvé egy látszólag lokális társadalmi és politikai folyamat, illetve mi-ben hozott újat a magyar menekültválság megoldása a korábbiakhoz képest.

A kötet hat nagy egységből áll. Az első fejezet a magyar menekültkérdést globális térben vizsgálja, bemutatva, hogy annak folyamatában és történetében milyen világpolitikai, diplomáciai és kulturális tényezők játszottak szerepet. Nemzetközi összefogással viszonylag rövid idő alatt sikerült a magyar menekültek döntő többségét a 37 befogadó állam valamelyikében elhelyezni.

A második fejezet a nemzetközi migrációval foglalkozó szervezetek tevékenységén és a magyar ügyszálhoz való kapcsolódásaikon keresztül tárja elénk, mi-ben volt más ez a menekültválság és annak kezelése. Talán az ENSZ szerepe a legvitatottabb, nem véletlen, hogy ezzel a szervezettel három tanulmány is foglalkozik, aprólékosan kitérve a döntéseket megalapozó szövevényes politikai érdekellentétekre, alkukra, sikerekre és kudarcokra. A fejezet a Nemzetközi Vöröskereszt, valamint a különféle egyházi és társadalmi segítségnyújtó szervezetek szerepét is tárgyalja rendkívüli részletességgel. Az 1956-os magyar menekültválság történetéből eddig kevésbé volt ismert, hogy egyes amerikai szervezetek, mint például a Ford vagy a Rockefeller Alapítványok fontos szerepet játszottak a menekült diákok (elsősorban ausztriai) tanulmányainak támogatásában. Szintén a fejezet részét képezi az Európai Rab Nemzetek Közgyűlése (ACEN) tevékenységének elemzése, mely szervezet elsősorban az 1956-os események dokumentálására, valamint a nemzetközi közvélemény és döntéshozók felvilágosítására, meggyőzésére szolgált.

A harmadik fejezetben kaptak helyet a menekültkérdés általános jellemzői, így a statisztikák, a levert forradalom után alakult Kádár-kormány menekültpolitikája, a repatriálás vagy a magyar titkosszolgálatok jelenléte és tevékenysége az emigránsok között. Ez utóbbi esetben kifejezetten érdekes, hogyan igyekezett az állambiztonság figyelemmel kísérni – és ha érdeke úgy kívánta, zsarolni – az emigrációba kényszerülteket és az itthon maradt hozzátartozókat, ismerősöket.

A negyedik és az ötödik fejezet a kötet legfontosabb része, hiszen összegyűjtve és egységes módszertani szempontok szerint mutatja be az egyes európai, valamint Európán kívüli befogadó államok szerepét a magyar menekültügyben, amire eddig még nem volt példa. Az országtanulmányok közzlése teszi valódi kézikönyvvé a kötetet, hiszen itt egy helyen tájékozódhat a téma iránt érdeklődő erről a „világraszóló történetről”. A nagy és ismert befogadó államok, mint az USA, Kanada, Németország vagy Anglia mellett megjelennek olyan kisebb országok is, mint Izland, Portugália vagy éppen a távoli Peru és Mexikó. A területi korlátok és az ismeretterjesztés elsődleges igénye miatt az országtanulmányok elsősorban állam- és intézményközpontúak, így az érdeklődő mindenekelőtt arra kaphat választ, hogy ezek az országok miért és hány menekültet fogadtak be 1957 januárját követően. Az országtanulmányokban viszont több szerző – az általános eseménytörténet mellett – az egyéni életutakra is kitér, így például a Portugáliába érkező gyermekek körül kialakult problémákra vagy az Izlandon letelepedett Tölgyes Lajos különleges életútjára. Szintén dicséretes, hogy – a későbbi nemzetközi kutatásokat segítő – a tanulmányok végén rövid összefoglaló olvasható az adott ország közgyűjtésményeinek magyar vonatkozású levéltári egységeiről.

A hatodik fejezet a két szerkesztő, Kecskés D. Gusztáv és Scheibner Tamás összefoglaló tanulmánya, amely kiválóan szintetizálja mindazokat az információkat, amelyeket az előbbi öt fejezetben a többi szerző papírra vetett. A szöveg egyik nagy erénye, hogy őszintén ír a magyar menekülttörténet olyan kevésbé ismert jelenségeiről, mint az egyéni integráció sokszínűsége, az érkezők és a befogadók konfliktusai, vagy a menekültek megjelenésével makroszinten kialakult politikai viták és ellenérzések. Ez a több mint negyven oldalas írás idővel bizonyosan bekerül majd nemcsak a magyar, de a nemzetközi migrációval foglalkozó felsőoktatási jegyzetek, valamint a kötelező szakirodalom körébe is.

A kötet záróegységét a száraznak tűnő, de a téma alapos tanulmányozásához elengedhetetlen függelék képezi. Válogatott bibliográfia, ábrák, térképek, táblázatok, valamint személy- és földrajzi névmutató segítik azokat, akik részletesebben is szeretnék megismerni a magyar menekültválság nemzetközi történetét. A névmutató azt a feltárómunkát is előmozdíthatja, amelynek révén még többet megtudhatunk a magyar menekültválság még nem vagy kevésbé ismert történeteinek és szereplőinek – így például Habsburg Ottónak és a köréje szerveződő magyar emigrációs hálózatnak – a tevékenységéről.

Szűts István Gergely

Barta Róbert

A MAGYARSÁG VONZÁSÁBAN

Válogatás Carlile Aylmer Macartney írásaiból és beszédeiből

Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen 2021. 225 oldal

Kevés olyan brit – vagy más külföldi – történész volt a 20. században, akit nem csak a történészek ismertek Magyarországon. Carlile Aylmer Macartney vagy „Macartney Elemér” – ahogy sokan a BBC által a második világháború alatt sugárzott magyar nyelvű műsorokból ismerték – ilyen személy volt. Ebben semmi meglepő nincs, ha belegondolunk abba, hogy a skót–ír származású, de ízig-vérig brit történész-diplomata nagyon jól ismerte hazánk történelmét, sokat tartózkodott Magyarországon, és viszonylag elfogulatlanul, szakavatottan írt a magyar történelemről az angol nyelvű olvasóközönségnek. Megtanult magyarul is, és részben emiatt sikerült széles kapcsolati hálót kiépítenie. Neve sok szempontból összeforrt a Horthy-korszakkal, hiszen annak talán legnevesebb angol nyelvű krónikásává vált.

Barta Róbert, aki már számos munkájában vizsgálta a brit külpolitikát és a 20. század első felének magyar történelmét, új kötetében Macartney magyarsággal kapcsolatos munkásságának ismertetésére vállalkozik. Barta a kötet első részében három fő feladatot teljesít: először röviden bemutatja Macartney életpályáját, amely messze gazdagabb volt, mint egy „egydimenziós” történészé; ezután a magyarságról és annak történelméről született írásait vizsgálja; végül egy esettanulmánnyal kívánja érzékeltetni a Macartney-féle informális kapcsolati háló működését. A kötet második, nagyobbik felében Macartney különféle írásaiból közöl válogatást, a szerzői szándék szerint minél gazdagabb keresztmetszetet kínálva Macartney Magyarországot illető munkásságából. A könyvet Macartney írásainak, válogatott publicisztikáinak jegyzéke zárja.

A szerző tehát nem vállalkozott nagymonográfia megírására, amit egyébként ő maga is hiányol a hazai historiográfiából. Ezen túlmenően azonban saját célját (Macartney magyarsággal kapcsolatos munkásságának rövid ismertetését) sem teljesítette maradéktalanul, munkájában

bizonyos aránytalanságok és következetlenségek érzékelhetők. A második fejezetben például, amikor a magyarság történelmének szentelt Macartney-írásokat mutatja be, Barta némileg kiegyensúlyozatlanul tárja az olvasók elé a mondanivalóját. Ekképp a *Hungary* című kötet elemzésénél szinte kizárólag a Hunyadiak korára összpontosít, majd Bryan Cartledge, a szintén diplomata múlttal rendelkező, Macartneyt követő brit történészgeneráció tagjának magyar történelmet tárgyaló könyvével foglalkozik, néha hosszú idézetekkel tarkítva elemzését. Ez a túlságosan hosszú kitekintés azonban nem tűnik indokoltnak. Ezután háromoldalas összefoglalás következik a Hunyadiak koráról szóló, legújabb magyar történelmi munkákról, majd Macartneynak a Hunyadiakat illető megállapításait a modern magyar történelmi munkákkal veti össze a szerző, ily módon téve próbára Macartney állításainak megbízhatóságát. Homályban marad ugyanakkor, hogy miért koncentrálnyire kirívóan a középkor ezen időszakára, miközben a Mátyás király időszaka és az 1933 közötti korszaknak csupán bő két oldalt szentel. Ezt követi a Horthy-korszakot tárgyaló *October Fifteenth (1929–1945)* című kétkötetes, korszakos munka bemutatása, melyet Barta mindössze két oldalon végez el. Az is meglepő, hogy a könyv terjedelmesebb, forrásközlő részébe semmi nem került be ebből az opusból.

A következő fejezet Márffy-Mantuano Judit (Judit Listowel), magyar származású brit író, újságíró pályáját tárja az olvasók elé. Némileg elgondolkodtat, hogy ez az amúgy remekül elmesélt és alaposan feltárt történet mi célból szerepel itt. A szerző nyilván a magyar–brit viszonylatban kialakult informális kapcsolati hálóra akarja felhívni az olvasó figyelmét, amire Márffy-Mantuano Judit alakja teljesen alkalmas. Az viszont kérdéses, ez mennyire függ össze Macartney személyével és a magyarságot illető munkásságával, aminek a megismertetése viszont a kötet deklarált célja. Barta megemlíti, hogy „Macartney pályájáról szóló levéltári iratokban több esetben is előfordul Judit Listowel neve, ami világosan jelzi ismeretségüket és kapcsolódásaikat” (45.). Ez megtévesztő kijelentésnek tűnik, mivel a következő, az írónőt bemutató oldalak nem erősítik meg a szerző állítását. A fejezet kizárólag Márffy-Mantuano Juditról szól, és maga a szerző jelenti ki a végén, hogy a két személy közötti összefüggés gyakorlatilag abban állt, hogy a második világháború éve alatt Márffy-Mantuano „valószínűsíthetően kapcsolatba került” – többek között – Macartneyval is (61.). Erre azonban semmilyen bizonyítékot nem szolgáltat. Hacsak nem tekintjük ismeretségnek azt, hogy Márffy-Mantuano Judit egyik 1944-es, a *The Economist* szerkesztőjének írt levelével kapcsolatosan Macartney feljegyzést készített a brit külügyminisztériumban, illetve azt, hogy Macartney egyik 1946. évi, Magyarországról szóló előadásán Márffy-Mantuano Judit is részt vett. Így ez az olvasmányos és érdekesítő fejezet nem illeszkedik a könyv szorosan vett témájához vagy céljához.

A kötet ezt követő, nagyobbik egysége Macartney különböző írásaiból (előadások, memorandumok, levelek, publicisztikák) közül válogatást. Ezek a szemelvények – a vállaltan szűk keretek között – azt a célt hivatottak szolgálni, hogy keresztmetszetet adják Macartney Magyarországgal és a magyar történelemmel foglalkozó írásainak, a korábban elemzett monográfiákat mintegy kiegészítve és árnyalva. Mivel az itt közölt fordítások legtöbbször még sosem, vagy csak részben jelent meg magyarul, a kötet ezen része roppant hasznos a téma iránt érdeklődő olvasóknak. E részben Macartney számos megállapítása dől formátumban szerepel, mert a szerző – aki egyben a szövegeket fordította – úgy vélte, ezeket a gondolatokat érdemes kiemelni. És valóban, elgondolkodtató például Macartney azon véleménye (egy 1931-es, Magyarországról szóló előadásából), mely szerint demokratikus választások esetén „a városokban enyhe baloldali, vidéken viszont számottevő jobboldali fölény alakulna ki” (67.), amelynek helytállóságát az utóbbi évek hazai választási eredményei egyébként pontosan tükrözik. De a történész 1937-es megfigyelése is érdekes a magyarországi antiszemitizmusról vagy a náciizmus terjedéséről – utóbbi németellenességgel is társult véleménye szerint. Macartney úgy gondolta, az ekkori német cél az volt, hogy Magyarországot teljesen alárendelt pozícióba hozzák. Az egyéb, a má-

sodik világháború alatt készült magyar és az ország külpolitikáját érintő kérdésekkel foglalkozó dokumentumok bemutatása szintén fontos, és a közreadott szövegek arra utalnak, a szerkesztő jó érzékkel válogatott. A második világháború utáni magyarországi helyzetről szóló és a kötetben teljes terjedelmében olvasható Macartney-féle beszámoló szintén értékes darab, hiszen jól tükrözi az 1946-ban tapasztalható viszonyokat, akár a szovjet megszállásból adódó problémákról, akár a pénzügyi-gazdasági helyzetről, akár a politikai kilátásokról legyen szó.

Érdemes ugyanakkor megemlíteni, hogy – noha mindegyik itt közölt dokumentum érdekes olvasmány – néhányuk csak érintőlegesen foglalkozik az 1930-as és 1940-es évekbeli Magyarországgal és az akkori magyar bel- vagy külpolitikai kérdésekkel. Ilyenek a balkáni helyzettel vagy Kárpátaljával kapcsolatos iratok.

Barta konklúziójában arra jut, hogy „a trianoni békével és a revízióval kapcsolatban Macartney megállapítását lényegében ma sem haladta meg a hazai és a nemzetközi történetírás” (202.). Ez helytálló és fontos megállapítás, hiszen ez az egyik olyan ok, amiért Macartney munkássága számunkra, magyaroknak fontos. Macartneyt lehet némi részrehajlással vádolni a magyarok irányába, ettől függetlenül történelmi meglátásai és állításai legtöbbször a lényegre tapintottak. Mint a szerző kiemeli, és a dokumentumgyűjtemény is ezt hivatott szolgálni, Macartney „történelmi munkáiban objektivitásra, szakmaiságra és pontosságra törekedett, egyéb publicisztikájában (cikkek, beszédek) már inkább tetten érhető a magyarság iránti rokonszenv” (204.).

A szerző nem titkolt célja a kötettel egy nagyobb ívű, Macartney teljes pályáját feldolgozó monográfia előkészítése. Ez nyilván indokolt, hiszen valóban hosszú, gazdag és mozgalmas életútról van szó, amely számunkra, magyaroknak különösen érdekes, hiszen Magyarország ritkán kerül ekkora súllyal egy angolszász történész vizsgálódásainak fókuszába. Ráadásul a külső szemlélő mindig más nézőpontból vizsgálja az eseményeket és összefüggéseket, így megállapításai hozzáadnak történelmi tudásunkhoz.

Jelen kötet jó támpontot kínál a Macartney munkássága iránt érdeklő kutatóknak, akiket a példás alaposággal felsorakoztatott lábjegyzetek is segíteni fognak. Az viszont nem egyértelmű, hogy Barta milyen okból közli Macartney néhány gondolatát eredeti angol nyelven, akár a főszövegben, akár a lábjegyzetekben jelennek meg ezek. Lehetséges, hogy a lefordított részek többletinformációt hordoznak; hogy így van-e, nem derül ki.

Összeségében azonban – az itt megemlített kisebb kritikai észrevételek ellenére – Barta könyve igen hasznos és fontos támasza a 20. századi magyarság történelmi kutatásának. Biztosan nagy segítséget fog nyújtani nemcsak az érdeklődő olvasók számára, de a majdani nagy-monográfia szerzőjének is.

Peterecz Zoltán

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bartha Ákos PhD, tudományos munkatárs
HUN-REN BTK TTI, Budapest

Czáboczký Szabolcs, PhD-hallgató
ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Czinege Szilvia PhD, tudományos munkatárs
HUN-REN BTK TTI, Budapest

Gulyás László Szabolcs PhD, főiskolai docens, egyetemi adjunktus
NYE Történettudományi és Filozófia Intézet, Nyíregyháza; KRE BTK
Történettudományi Intézet, Budapest

Hegedüs Gyula PhD, egyetemi docens
BGE KVIK, Budapest

Kertész Balázs PhD, tudományos főmunkatárs
Városi Levéltár és Kutatóintézet, Székesfehérvár

Lakatos Bálint PhD, tudományos főmunkatárs
HUN-REN–MNL–SZTE Magyar Medievisztikai Kutatócsoport,
Budapest

Nagy Adrienn, történész-muzeológus, múzeumpedagógus
Smidt Múzeum, Szombathely

Ordasi Ágnes PhD, történész-levéltáros
MNL OL, Budapest

Peterecz Zoltán PhD, hab. egyetemi docens

EKKE BMK, Anglisztika, Amerikanisztika és Germanisztika Intézet,
Eger

Szász Hunor PhD, történész-muzeológus

Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely

Szűts István Gergely PhD, főlevéltáros

Habsburg Ottó Alapítvány, Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

ARTICLES

- Balázs Kertész*: Aspects of the Medieval History of Székesfehérvár417
- Hunor Szász*: Remarks on the History of the Judicial Institutions
of the Székely Seats in the 18th Century.
The Case of Csík Seat between 1708 and 1780 447
- Szilvia Czinege*: The Attempt of György Apponyi to Create a Catholic
Conservative Party in 1872 471
- Ágnes Ordasi*: The Fiume Elite Groups and the Dilemmas of the
Bosnian Railway Line in the Dualist Era 503
- Gyula Hegedüs*: Reception and Integration.
The 1956 Hungarian Refugees in the United Kingdom 537
- Ákos Bartha*: The (Re)discovery of Hungary.
The Launching of a Sociographic Series in the Kádár Era 557

BOOK REVIEWS

- Nógrády Árpád*: Sáros vármegye – Comitatus Sarosiensis (*Bálint Lakatos*) 585
- C. Tóth Norbert – Németh Péter*: Várjobbágyokból nemesek. A Megyeriek és Rádiak
küzdeme a nemesi létért (*László Szabolcs Gulyás*) 588
- Szeghy-Gayer Veronika*: Tost László, Kassa polgármestere (*Szabolcs Czáboczký*) 590
- Bencsik Péter*: Demarkációs vonaltól államhatárig. A határ menti társadalom és
konfliktusai az 1920-as években (*Adrienn Nagy*) 593
- Kecskés D. Gusztáv – Scheibner Tamás (szerk.): Egy világraszóló történet.
Az 1956-os magyar menekültválság kézikönyve (*István Gergely Szűts*) 596
- Barta Róbert*: A magyarság vonzásában. Válogatás Carlile Aymer Macartney
írásaiból és beszédeiből (*Zoltán Peterecz*) 598

AUTHORS OF THIS ISSUE 601

